

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NDE KULLANILAN
ÖLÇÜ VE TARTI BİRİMLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Enver ÇAKAR

HAZIRLAYAN

Ünal TAŞKIN

ELAZIĞ

2005

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**OSMANLI DEVLETİ'NDE KULLANILAN
ÖLÇÜ VE TARTI BİRİMLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez/..../2005 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile kabul edilmiştir

Jüri Başkanı

ÜYE

**Doç. Dr. Enver ÇAKAR
(Danışman)**

ÜYE

**ONAY
Doç. Dr. Ahmet AKSİN
Enstitü Müdürü**

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri

Ünal TAŞKIN

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Osmanlı Devleti hakimiyeti altındaki yerlerin özelliklerine göre farklı idare tarzları uygulamıştır. Bu uygulama içinde ölçü ve tartı sistemi de şekillenmiştir. Devlet genelinde yörelerin özelliklerine göre çeşitli ölçü birimleri kullanılmıştır. Meselâ, “kile” ülke genelinde geniş bir kullanıma sahip olmasına rağmen miktarlarında göze çarpan bir farklılık vardır. Aynı şekilde rıtl, dirhem, miskal, batman gibi ölçülerde de bunlar gözlenebilir. Bunların yanında sadece ülkenin belli bir kısmında kullanılan ölçüler de vardır.

Bu durum Osmanlı öncesi uygulamaların devamı olduğu kadar kullanılan ölçülerin Osmanlılaştırılmasıdır. Devletin genişliği göz önüne alınırsa bu farklılığın haklı sebepleri olduğu anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ölçü ve tartı sistemi

SUMMARY

Thesis of High Master

In the Ottoman Empire Using Measure and Weight Units

Ünal TAŞKIN

The University of Firat

The Institute of Social Science

The Department of History

Ottoman Empire have applied different administrative methods in which weight and measure system have formed to the provinces that under his rule in accordance with his characteristics, in the application have been used various measure units for different regions. Even measure units that mentioned same names shows differences of values. For instance “kila” although using everywhere it doesn’t same quantity, in addition batman, ratl, dirham, mitkal etc. Nevertheless there is also measures units that using a particular part of state but not other place.

This case is *ottomanization* of using measures although continuation of pre-ottoman customs. If width and ethnic variety (diversity) of the state is take consideration it is understand that this differences depend on rightful reasons.

Key Words: Weight and Measure System

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI.....	II
ÖZET.....	III
SUMMARY.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR.....	VIII
KONU VE KAYNAKLAR.....	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AĞIRLIK VE HACİM ÖLÇÜLERİ.....	11

İKİNCİ BÖLÜM

ALAN ÖLÇÜLERİ.....	124

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UZUNLUK ÖLÇÜLERİ.....	141

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

NAZARİ ÖLÇÜLER.....	154
SONUÇ	165
BİBLİYOGRAFYA.....	167
ÖZGEÇMİŞ.....	187

ÖNSÖZ

Tarihsel süreç içerisinde devletlerin ayakta kalabilmelerinin temel dayanaklarından biri belki de en önemlisi iktisadî anlayışları olmuştur. Tarihin en uzun soluklu devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti için de bu geçerlidir.

Osmanlı Devleti'nde uygulanan iktisadî politikanın temelini, kısaca ürkütmeden Osmanlı potasına dahil etme anlayışı teşkil eder. Yani devlet yeni sahip olduğu bölgede eskiden mevcut olan sistemi hemen değiştirmiyor, bölgede tam hakimiyet sağlayınca da bu kanunları “Osmanlılaştırıyor” ya da olduğu gibi devam ettiriyordu. Bu iktisadî politika içerisinde ölçü ve tartıların da aynen devam ettirildiğini veya bazı değişiklikler yapılmak suretiyle bir standartlaşmaya gidildiğini görmekteyiz.

Coğrafyasının genişliğine bağlı olarak Osmanlı Devleti bünyesinde çok çeşitli ölçü ve tartı birimlerine rastlamaktayız. Ancak bu ölçü ve tartı birimlerinde herhangi bir eşitliğin olmadığı bir sancaktan diğerine, hatta aynı sancak içerisinde bir köyden öbürüne değişiklik gösterdiği dahi görülmektedir. Daha öncede belirttiğimiz gibi, ölçülerde görülen bu mahalli farklılıklar devletin hakimiyeti altına aldığı bir bölgenin entegrasyonunda uygulanan genel istimalet politikalarının bir gereğidir.

Ölçü ve tartı sistemi ekonomik ve sosyal tarihimiz açısından son derece önemli bir konu olmasına rağmen, bu güne kadar bu konuyla alakalı yeterli bir çalışma yapılmamıştır. Ancak, Halil İnalıcık'ın gerek makalelerinde ve gerekse eserlerinde konuya eğilmiş olması ve yine Walter Hinz'in bu konuda yaptığı çalışma göz ardı edilemeyecek türdendir. Bunların yanında Osmanlı Devletindeki sancaklarla ilgili yapılan çalışmalar da bizim için kaynak olmuştur.

Öte taraftan, Ahmet Akgündüz ve Ömer Lütfi Barkan'ın Kanunnamelerle ilgili çalışmaları araştırmamız için önemli kaynakların başında gelmektedirler. Yine konumuzla birebir alakalı olmamakla beraber Osmanlı iktisadî ve sosyal hayatı ile ilgili çeşitli makalelerdeki bilgiler de eserin oluşturulmasına kaynaklık etmiştir. Görüldüğü üzere, konunun kaynakları arşivler ve arşivlere dayalı saha çalışmaları, ilgili ansiklopedi maddeleri ve Mühime Defterleri'dir.

Çalışmada içeriğin zenginliğine bağlı olarak zorlandığımızı söyleyebiliriz. Tam anlamıyla bir bütünlüğün sağlanamadığı dağınık bilgileri toplamak ilk aşamada hayli zamanımızı aldı. Bununla birlikte, yaptığımız bu çalışmanın eksiksiz olduğu

söylenemez. Fakat karşılaştığımız bu güçlükler rağmen elimizden geldiği kadarıyla sistematik ve derli toplu bir çalışma ortaya koymaya çalıştık.

Çalışma esnasında bulduğumuz ölçü ve tartı birimlerini mümkün olduğu kadar esasına uygun olarak vermeye çalıştık. Kaynaklarda bazı birimler arasında olan ihtilaflara değinerek uygun gördüklerimizi kabul ettik. Ayrıca kullanım açısından kolaylık sağlamak için gerekli gördüğümüz yerlerde çizelgeler oluşturduk. Tespit edebildiğimiz ölçü ve tartı birimlerini kullanım alanına göre bölümlere ayırıp onları da kendi aralarında alfabetik sıraya koyduk.

Bu mülahazalardan sonra, yaptığım çalışma esnasında yardımlarını benden esirgemeyen sayın Öner TOLAN, sayın Mesut GÜNDÜZ ve değerli Hocam Doç. Dr. Abdullah ÖZEN'e, bazı arşiv vesikalarının temininde bana yardımcı olan kıymetli Hocam Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK ile kütüphanesini açarak kitaplarından faydalanmamı sağlayan saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Orhan KILIÇ'a teşekkür ederim. Ayrıca, Yüksek Lisans eğitimi almaya başladığım günden beri danışmanlığımı yürüten, beni tarihin her konusunda bilgilendirmeyi amaçlayan ve büyük bir anlayışla tüm hatalarımı olgunlukla karşılayıp doğruları gösteren değerli Hocam Doç. Dr. Enver ÇAKAR'a teşekkür etmeyi de ayrı bir görev olarak kabul ediyorum.

Elazığ- 2005

Ünal TAŞKIN

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser.
a.g.m	: adı geçen makale.
a.g.t.	: adı geçen tez.
AÜDTEFD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.
Bkz.	: Bakınız.
BTDD	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.
CIÉPO	: Comité international d'études pré-ottomanes et ottomanes.
cm	: Santimetre.
çev	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi.
dm ³	: Desimetreküp.
edt	: Editör.
EI ²	: Encyclopedia of İslam
g	: Gram.
göst. yer	: Gösterilen yer
haz.	: Hazırlayan.
IJMES	: International Journal of Middle East Study
İA	: İslam Ansiklopedisi.
İÜEFTD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.
İÜEFTED	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi.
İÜİFM	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası.
JESHO	: Journal of the Economic and Social History of the Orient.
Kg	: Kilogram.
km	: Kilometre.
Lt/Dak	: Litre/Dakika.
lt	: Litre
m	: Metre.
m ²	: Metrekare.
m ³	: Metreküp.
ma ²	: Mimariarşın kare.
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
mg	: Miligram.
mm	: Milimetre

ODTÜ	: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi
OTDTS	: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü.
s.	: Sayfa
SA	: Sanat Ansiklopedisi.
sad.	: Sadeleştiren.
TDAD	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
yay. haz.	: Yayına Hazırlayan.
yay. yön.	: Yayın Yönetmeni
yakl.	: Yaklaşık.
yy.	: Yüzyıl.

KONU VE KAYNAKLAR

1. KONU

Osmanlı tarihinin bütün yönleriyle araştırılıp ortaya konulması kendi tarihimiz için olduğu kadar Ortadoğu, Afrika ve Avrupa tarihleri için de son derecede önemlidir. Üç kıta üzerine yayılmış olan Osmanlı Devleti bu geniş coğrafya üzerinde farklı din, dil ve ırktan insanlarla uzun bir süre muhatap olmuş, onları idareleri altında tutmuştur.

Osmanlı devletinin sosyal, idarî ve iktisadî tarihi hakkında bugüne kadar çok kıymetli eserler verilmiştir. Bunların önemli bir bölümü eyalet ve sancak çalışmaları olup, iktisadî tarih hakkında da önemli bilgileri içermektedirler.

İktisadî tarih içinde değerlendirebileceğimiz ölçü ve tartı birimleri gerek sosyal hayatta gerekse ticari işlemlerde çok önemli bir yere sahiptir. Osmanlı Devleti'nin ticaret, tarım ve diğer iktisadî faaliyetleri ile uğraşan hemen her araştırmacı bir takım ölçü ve tartı birimleriyle karşılaşır. Karşılaşılan bu birimler, Osmanlı döneminde çeşitlilik göstermesinin yanı sıra aynı birim farklı bölgelerde, yörelerde hatta köylerde dahi değişik değerlere sahiptir. Bu yüzden mahalli ölçü ve tartı birimlerinin genel bir standardının olmadığı gibi günümüz değerlerine çevrilmesi sorunu da kendini gösterir.

Osmanlı eyalet ve sancak kanunnamelerinden anlaşıldığına göre, fethedilen bölgelerde o zamana kadar kullanılmış olan ölçü ve tartı birimleri genellikle aynı ad ve değerleriyle kullanılmaya devam edilmiştir. Fakat, bazı birimlerde belirsizliklerin olduğu da görülmektedir. Zira, kanunnamelerde değeri verilmeksizin zikredilen ölçüler bulunmaktadır. Bu durumda ilgili birim ile ilgili verilerin anlamlı kılınması mümkün olmamaktadır. Diğer yandan, bazı bölgelerde aynı birim için farklı dönemler içinde değişik değerler söz konusu olmuştur ki, bu da başka bir problemi teşkil etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde kullanılan ölçü ve tartı birimleri ile ilgili bugüne kadar ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Bu alanda tarih ilmine ufak da olsa bir katkıda bulunmak için konuya eğilmeye çalıştık.

Yaptığımız bu çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm'de ağırlık ve hacim ölçüleri üzerinden durulmuş, ağırlık ve hacim ölçüleri çoğu kez birbiriyle iç içe geçmiş olduklarından birlikte verilmeleri uygun görülmüştür. Bu bölümde tespit ettiğimiz 225 birim vardır. İkinci Bölüm'de uzunluk ölçüleri incelenmiş ve 43 birim, Üçüncü Bölüm'de alan ölçüleri incelenmiş ve 29 birim, Dördüncü Bölüm'de ise nazarî

ölçüler ele alınmış ve 47 birim tespit edilmiştir. Son bölümde “Nazari Ölçüler” genel başlığıyla incelemeye çalıştığımız ölçülerin herhangi bir standardı olmamakla beraber değerleri de olmayan ölçülerdir. Bu yüzden bunları sadece yorumlamakla yetindik.

2. KAYNAKLAR

Konumuz gereği kaynaklarımız genelde arşivler ve arşivlere dayalı saha çalışmalarıdır. Özellikle Ahmet Akgündüz ve Ömer Lütfi Barkan’ın Osmanlı Kanunnameleri üzerinde yaptıkları çalışmaları bizim için birinci elden kaynak olmuştur. Halil İnalıcık’ın Osmanlı ölçü ve tartı birimlerine özel olarak eğilmesi ve bu alanda yayınladığı makaleleri de yine bizim için oldukça önemlidir. Özellikle İnalıcık’ın bazı eserlerinin arkasında verdiği ölçü listeleri işimizi bir nebze kolaylaştırmıştır. Yine W. Hinz ve Necmüddin el-Kürdî’nin İslâmi ölçüler ağırlıklı eserlerinden de faydalanma imkanı bulduk. Fakat W. Hinz genellikle Ortaçağ’da ve Arap-İran-Hindistan coğrafyasında tespitlerde bulunmuştur. Anadolu ve Osmanlı ile alakalı tespitleri bulunmasına rağmen ihtiyaca cevap vermemektedir. el-Kürdî ise şer’î açıdan yaklaştığı ve fikhî hükümler üzerinde durduğundan eserinden tam olarak faydalandığımızı söyleyemeyiz. Ancak, el-Kürdî Arap coğrafyası için değerli bilgiler vermektedir.

Diğer yandan ansiklopedi maddelerine başvurulmuş ve muhtelif sözlüklerden de istifade edilmiştir.

GİRİŞ

Bütün klasik dönem devletlerinde ekonominin temeli ziraattir. Daha doğru bir ifadeyle klasik dönem devletlerinin en önemli meselesi stratejik öneme sahip olan toprağın mülkiyeti, tasarrufu ve intikali meselesidir¹. Toprağın tasarrufu ve mülkiyeti derken şunu da bilmek yerinde olacaktır. Tarımcının ancak kendisine yetecek kadar üretim yapabildiği ilkel sistemler köy yerleşmesi ötesinde örgütlenemez. Devlet kurmuş tarım kültürlerine bakıldığında bunların büyük geleneğe sahip oldukları görülür². Yani üretimin kaynağa dönüştürülmesi ve bu kaynakla beslenen yöneten bir zümrenin ortaya çıkmasıyla sistematik bir yapının oluşması sağlanmış ve toprak üzerinde siyasi bir otorite oluşmuştur. Devlet içinde yönetici bir sınıfın olabilmesi veya oluşan yönetici sınıfın gücünü koruması için üretim fazlalığının olması gereklidir. Böyle bir durumda devlet mefhumundan söz etmek mümkün olmaktadır. Çünkü devlet mefhumunun ortaya çıkması ekonominin siyasallaşmasını sağlamış ve fazla üründen vergi almayı gerektirmiştir. Toprak üzerinde oluşan siyasi otorite aynı zamanda üretilen ürün miktarının da çoğalmasına neden olmaktadır. Zira siyasi otoritenin beklediği ve kullanmak istediği de budur. Yani üretilen ürün fazlalığı ve buna karşılık gelecek kira bedelidir.

Diğer bir deyişle klasik dönem devletlerinde toplumsal üretimi gerçekleştiren ve artı ürün oluşturan üretken sınıf ile yönetimi elinde tutan ve üretimi doğrudan etkileyen bir egemen sınıf vardır.

Bu şekilde tasarruf edilen toprak üzerinde yapılan tarım feodal tarım olarak isimlendirilir. Yapılan bu tip tarımı ikiye ayırmak mümkündür.

- Avrupa tipi feodal tarım
- Asya tipi feodal tarım

Avrupa tipi feodal tarım yapısı içinde yer alan köylüler yönetici egemenliğin babadan oğla geçtiği bir soylular ailesine bağlıydılar. Feodal bir köylü belli bir toprak parçasını işlemek, derebeyine vergi vermek ve onun hizmetlerini yapmak zorundaydı. Asya tipi üretim sisteminde ise toprak devlettir, toprağı işleyen köylüler (Osmanlı'da sipahiler) kendilerine verilen üretim birimlerini devlet adına yönetirler. Devlete yaptığı hizmetler karşılığında yönetici devlet tarafından ve devlet gücü ile beslenir. Yöneticiler

¹ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ, 1990, s. 97

² Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, İstanbul, 1996, s. 213

bölgedeki artı ürünü, vergi ve kira olarak toplayıp devlete verirler. Devlette memurlarına (kapı kullarına) maaşı dağıtarak onların artı üründen bir pay almasını sağlar³.

Devletin hâkim olduğu sahanın genişliği ayrı ayrı bölgelerde iklim, bitki örtüsü, hayvan yetiştirme şartları ve sahaları birbirinden büyük farklar gösteriyordu. Bu farklar yüzünden meydana gelen çeşitli faktörler, hüküm sürdükleri sahalarda bir takım özel hayat şartları oluşturuyordu. İmparatorluğun herhangi bir bölgesinin iktisadî hayatı diğer bir bölgesine uymuyor hatta bazen taban tabana zıt bulunuyordu⁴. Başka bir deyişle Osmanlı Devleti kendine has devlet felsefesi, toplum yapısı ve insan tipolojisi ile zaman içerisinde ördüğü tarih-kültür-kurum ağı içerisinde çok değişik farklı bir insan-insan ve insan-madde anlayışına sahipti⁵. Devletin etkin gücüyle sağlam bir şekilde sürdürülen bir ekonomi dünya⁶ olan imparatorluğun maliye usulleri Abbasi hilafetinin parlak devirlerinde ve İlhanlılar İran'ında gelişmiş olan usullerin devamından ibaretti⁷.

Osmanlı'da iktisadî anlayışın temelinde devlet vardı. Reaya her türlü ticari işi yapar ancak sıkı bir devlet denetimi bulunurdu⁸. Osmanlı iktisadî anlayışı başlıca üç ilke etrafında şekillenmiştir⁹.

1. İaşe (Provizyonizm) İlkesi

İktisadî faaliyette ve bu faaliyetten doğan mal ve hizmetlere başlıca iki açıdan bakmak mümkündür. Mal ve hizmetleri pazarda satmak ve kâr etmek üzere satın alan veya üretim yapanlar açısından *iktisadî faaliyetin amacı*, kısaca kâr etmekten ibarettir. Alıcı veya üreticiler, mümkün olduğu kadar ucuza mal etmek ve mümkün olduğu kadar pahalıya satmak için iktisadî faaliyette bulunurlar. Buna karşılık bu mal ve hizmetler kullanmak üzere üreten veya satın alanlar, yani *tüketiciler* açısından *iktisadî faaliyetin*

³ B. Güvenç, *a.g.e.*, s. 214

⁴ Şinasi Altundağ, “Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma”, *AÜDTCFD*, V/2, (Ankara, 1947), s. 187

⁵ Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, 1986, s. 25

⁶ F. Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm*, (çev. M. Ali Kılıçbay), II, Ankara, 1992, s. 402

⁷ H. İnalçık, “XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar”, *Tarih Vesikaları*, IV / 16-18, s. 128

⁸ Necati Aydın, *İlkçağdan-Son Çağa Türk ve Avrupa İnsanının Ekonomik Mücadele Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 35

⁹ Mehmet Genç, “Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi” *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s. 59-66

amacı, mal ve hizmetlerin, tam tersine, mümkün olduğu kadar *ucuz, kaliteli ve bol* bulunmasını sağlamaktır.

Üretici için mal ve hizmetin bolluğu ve kalitesi, birinci derecede önem taşımaz, onun için önemli olan, pahalı satmak ve çok kâr etmektir. Çok kâr etmek için çok mal satmak bazen iyi olmakla beraber, ekseriya kötüdür, çünkü malın bolluğu fiyatı düşürebilir ve bu sebepten kârı azaltabilir. Tüketici için ise, bolluk ve ucuzluk hemen daima arzulan bir hedeftir.

Provizyonizm, iktisadî faaliyete bu iki açıdan, ikincisi, yani tüketici açısından bakan görüşün dayandığı ilkedir. Buna göre, iktisadî faaliyetin amacı, insanların ihtiyacını karşılamaktır. Binaenaleyh üretilen mal ve hizmetlerin, mümkün olduğu kadar bol kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedeftir.

Bu ilkenin iktisadî politika temeli olarak uzun süre yaşamasını sağlayan objektif şartları, kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a) Ekonomide genel olarak verimlilik (prodüktivite) düşüktür ve artırılması son derece zordur. Çünkü değişmeyen tabiat ve teknolojiye bağımlıdır.

b) Mevcut durumu değiştirmeye yönelik müdahalelerin, verimliliği artırıcı olmaktan çok düşürücü etki yapması çok daha kuvvetli bir ihtimaldir.

c) Ulaştırma çok zor ve pahalıdır.

Başlıca bu üç şartın geçerli olduğu bir çağda toplumun yaşaması, sosyal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi için, iktisadî hayatı düzenlemekte provizyonizme dayanmak zorunlu idi. Onun içindir ki, provizyonizm, Osmanlı iktisat politikasının en önemli ilkesidir. Bu ilkeyi geçerli kılabilmek üzere Osmanlı devleti, ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı şekilde yürütülen bir müdahaleciliği benimsemiş bulunmakta idi.

2. Gelenekçilik

Gelenekçilik, sosyal ve iktisadî ilişkilerde yavaş yavaş varolan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması şeklinde tanımlanabilir.

Ziraat, esnaflık ve ticaretle iâşe ilkesinden kaynaklanan düzenlemelerin hedefi, üretim ile tüketimin dengede tutulmasıdır. Dengenin bozulması halinde bunalıma düşme tehlikesi daima mevcuttur. Korkulan asıl tehlike ise kıtlıktır. Üretimin geçimlik (subsistence) düzeyinin etrafında dalgalandığı, endüstri öncesi ekonomilerde yaygın olan bu tehlike Osmanlı ekonomisi için de geçerliydi. Üretimde küçük bir düşme veya tüketimde küçük bir artış, mevcut ulaşım imkanlarının yetersizliği karşısında, kolayca kıtlığa dönüşebilirdi. Onun içindir ki, tüketimi artıracak nitelikteki değişme eğilimleri sürekli olarak kontrol altında tutulurdu. *Men-i İsrâfat* (sumptuary laws) diye bilinen ve amacı lüks tüketimin sınırlandırılmasından ibaret görünen yasaklamaların önemli bir kaynağı budur. Dengenin korunmasında yalnız tüketimin değil, üretiminde kontrol altında tutulması gerekiyordu. Ekonomide ihtiyaç duyulan zorunlu ithalatı sağlayacak kadar bir üretim fazlası dışında, herhangi bir mal veya hizmette üretim fazlası görülmesi de arzuya şâyan değildi. Çünkü emek ve kapital gibi üretim faktörlerinin kıt olduğu ve miktarlarının kolayca arttırılmadığı bir ekonomide, belirli bir mal veya hizmetin üretimini arttırmak ancak gerekli olan ilave emek ve kapitali diğer alanlardan çekip o mal veya hizmeti üreten sektöre kaydırmakla mümkündü. Bu ise, emek ve kapitalin çekildiği alanlarda üretim azalması ve neticede bu alanlarda üretilmekte olan mal ve hizmetlerde kıtlığın doğması ile sonuçlanacağı için tehlikeli idi. Bu nedenle uzun deneyim ve uyarlamalarla oluşmuş olan üretim ve istihdam yapısının değişmeden kalmasına özen gösterilirdi. Esnaf örgütlerinin işçi ve dükkân sayılarının dondurulması, ziraatte işletme büyüklüğünün belli düzeyde tutulması ve ziraî işletmeyi bırakarak şehirlere göç etmenin yasaklanması, hep bu dengeyi sürdürebilme motifi ile uygulamaya konulmuş düzenlemelerdi. İktisadî politika ilkesi olarak gelenekçiliğin başlıca fonksiyonu, işte bu düzenlemelerin değişmeden kalmasını sağlamaktan ibaretti.

İktisadî hayatın çeşitli alanlarında doğan çatışma ve ihtilafların çözülmesi ile ilgili olarak verilen kararlarda 16.-18. yüzyıllar boyunca kullanılan deyim hep aynı formülde olmak üzere “*kadîmden olagelene aykırı iş yapılmaması*” şeklindedir. Kadîm olan nedir? Sorusuna bir kanunnâme`de “*kadîm odur ki, onun öncesini kimse hatırlamaz*” diye verilen cevap, gelenekçiliğin ilke olarak ne ölçü ve nitelikte yerleşmiş olduğunu gösteren en veciz ifadedir.

İktisadî hayatın gündelik akışı içinde doğan sayısız ihtilafların çözümünde başvurulan ilke olarak gelenekçilik ve onun muhtevasını oluşturan unsurlar demeti çok

önemli bir başvuru sistemini oluşturmakla beraber, Osmanlı toplumunda değişimin hiç olmadığını söylemek de gerçeğe uygun değildir.

3. Fiskalizm

Devletin iktisadî hayata karşı tavrını belirleyen ve bu alandaki düzenlemeleri yönlendiren üçüncü ilke fiskalizmdir. En genel ve kısa tanımı ile fiskalizm, hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadarıyla yüksek düzeye çıkarmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir.

Fiskalizm, ana hedefi ve esas unsuru olan, gelirleri yükseltme konusunda çeşitli zorluk ve sınırlamalara maruz bulunuyordu. Başlıca iki gruba ayırabileceğimiz bu zorluklar şunlardır:

3.1. Ekonominin Objektif Şartlarından Doğan Zorluklar

a) Verimlilik ve dolayısıyla üretim düzeyi düşüktür ve uzun vadede yükseltilmesini sağlamak ne mümkündür ne de mümkün olabileceğine inanılmaktadır.

b) Ulaştırma zor ve pahalıdır.

c) Üretimin pazarda satmak üzere yapılan bölümü düşüktür, yani parasal ilişkiler sınırlıdır.

Objektif diye niteleyebileceğimiz bu şartlar devletin ekonomiden nakden alabileceği payı çok sınırlı düzeyde tutuyor ve artırılmasını son derece zorlaştırıyordu. Devletin ekonomiden aldığı payı arttırabilmek için bu şartların değişmesi veya değiştirilmesi gerekirdi. Bu şartların ilk ikisini değiştirmek fevkalade zordu. Esas itibarıyla teknolojik değişmelere bağlıydı ve devletin veya herhangi bir örgütün bilinçli arzu ve müdahalesiyle başarılabilecek nitelikte değildi. Devletin müdahale ederek değiştirebileceği sadece üçüncü maddede gösterilen “parasal ilişkiler”di. Burada ise ikinci zorluk grubu karşımıza çıkar.

3.2. Ekonominin Subjektif Şartlarından Doğan Zorluklar

a) Provizyonizm ile gelenekçiliğe dayanan düzenlemeler dünyası, parasal ilişkilerin, yani ticaret ve mübadele hacminin genişlemesini sınırlandırmaktaydı. Daha doğrusu bu iki ilke ile parasal ilişkilerin mevcut düzeyi arasında karşılıklı bir denge ve ahenk kurulmuştu. Bu denge korunmakta ve dolayısı ile parasal ilişkileri hızla genişletecek bir değişmeye meydan verilmemekteydi.

b) Parasal ilişkilerin genişlemesi yalnız bu ekonomik dengeyi değil, aynı zamanda sosyal/siyasal düzen ve hiyerarşiyi de bozabilecek yeni ve etkili bir sosyal zümrenin doğması ve gelişmesi ile sıkı sıkıya alâkalıydı. Ekonomide parasal ilişkiler arttıkça, mübadele hacmi genişledikçe, toplum içinde ticaret ile uğraşanlar güçlenecek, büyüyecek, zenginleşecekti. Kısaca ifade edersek böyle bir zümrenin doğması ile ekonomide parasal ilişkilerin genişlemesi arasında karşılıklı birbirini besleyen bir ilişki vardı. Böyle bir zümrenin doğması, sosyal/siyasal dengeyi sarsabileceği için arzuya şâyan değildi.

Osmanlı Devleti iktisadi anlayışı “kendi kendine yeterlilik” olduğundan asırlarca az ithalat yaparak fakat daha çok ihracat yaparak varlığını sürdürmüştü¹⁰. Osmanlı İmparatorluğunun bir dünya gücü haline geldiği andan itibaren dış ticaret kuşkusuz önemli bir gelir kaynağıydı ve 16. yy’da Osmanlı Tüccarları Avrupa’da özellikle İtalya’da ticaret yapmaktaydılar¹¹. Zaten Anadolu İlkçağlardan beri Doğu ve Batı arasında bir ticari köprü görevi görüyordu. Mübadele usulünü kaldıran paranın keşfi ve Kral yolu bu topraklarda ticari hayatın ne kadar canlı olduğunu gösteren en önemli delillerdir. Anadolu’nun Türkler tarafından fethi ve Anadolu Selçuklu Devletinin kurulmasıyla beraber ticari hayat oldukça canlanmıştı. Anadolu Selçuklularının Kırım Suğlak Limanını ve Antalya’yı fethetmeleriyle beraber Anadolu ticari yolların kavşağı haline gelmişti. Moğol istilasıyla bu ticari canlılık kesintiye uğrasa da sonraki dönemlerde kurulan beylikler Cenova, Piza, Venedik ve Toskana hükümetleriyle ticari ilişkilere girmiş bulunmaktaydılar¹². Osmanlı Devletinin kurulmasıyla bu durum daha da hızlanmıştı. Zira İstanbul’un fethi, Karadeniz ve Akdeniz hakimiyeti, Kuzey Afrika’nın ele geçirilmesi Doğu-Batı ticaretinin tamamen Osmanlıların denetimine girmesine olanak sağlamıştı. Ancak Coğrafi keşiflerin başlaması Akdeniz ticari havzasının sönükleşmesine yol açmıştı. Osmanlı Devleti Mısır ve Suriye’nin fethinden başlayarak Bağdat, Basra, Aden’in fethi ve Hint Denizi’ne düzenlediği seferlerle dünya ticaret yollarındaki değişimin Yakın-Doğu üzerindeki yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak ve Doğu transit ticaretinin deniz yolu ile Batı’ya akmasını önlemek için yaklaşık yarım yüzyıl mücadele etti. Neticede Portekizlileri kovarak Hint Denizi’ne

¹⁰ Necati Aydın, *a.g.e.*, s. 44

¹¹ Rıfa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası-16. Yüzyıldan 18. yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu -*, (çev. Oktay Özel, Canay Şahin), Ankara, 2000, s. 115

¹² Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453)*, I, Ankara, 1999, s. 367

yerleşemediler. Transit ticaretini ise tekrar Yakın Doğu'ya yöneltmekte başarılı oldular. Aden-Kızıldeniz yolunu açık tutmayı başardılar¹³.

Kuzeyde ise İtalyanların Karadeniz'den çıkarılmaları bu ticaret çevresindeki uluslararası ticareti bir anlamda yüzüstü bırakmış oluyordu. Karadeniz'in İtalyanlardan temizlenmesi bu denizi siyasi yönden bir Türk Gölü yapmıştı ama gidenlerin boş kalan ticaret tezgahlarını işletecek yeniçağ pazarcılık tefinin önünde oynar bir Türk ulusal ticaret sınıfının türemeyişi yüzünden, ekonomik bir gelişme söz konusu değildi. Tersine yeni yaratılan bu durum Batının kuzeyden doğuya uzattığı Alman-Rus köprüsünü işletmeye hizmet etmiş olması yönünden Türkiye'nin geleceği için çok olumsuz bir tarihi akım ortaya çıkartmaktaydı¹⁴.

Osmanlılar önce Hindistan'da Portekiz'e karşı sonra da Don-Volga bölgesinde Ruslara karşı mücadeleye girişmiş ancak bu iki yönlü baskıyı tamamen ortadan kaldırmayı başaramamışlardır. Ama ne Orta ve Batı Asya'da Ruslar, ne de Hicaz-Yemen'de Portekizliler başarılı olamadılar¹⁵.

Coğrafi keşiflerden sonra ticaretin merkezinin Atlantik'e kayması Akdeniz'in tek pazarlama çevresi olma özelliğini kaybettirmiştir. Atlantik, Kuzey Buz Denizi ve Batlık Denizi de hep birer yeni Akdeniz oldular. Epey eskiden beri hep güçlenmekte olan Alman-Rus ticari bağlantısı Karadeniz'e gelen yolları büyük ölçüde Batıya ve Orta Avrupa'ya yöneltti. İtalyanların Türklerce Karadeniz'den çıkarılmaları da sözü geçen yol değişimini hayli kolaylaştırdı.¹⁶

Osmanlı Devleti 15. ve 16. yüzyıllarda oldukça iyi bir ticari sistem takip etmiştir. 15. yy'da Rus tüccarlarına, takip eden yüzyılda ise Fransa ve İngiltere'ye Osmanlı ülkesinde kendi bayrakları altında ticaret yapma izni verilmişti. Öteden beri Venedik himayesinde ticaret yapan Avusturya tüccarlarına Osmanlı toprakları üzerinde “emn-ü eman” ile seyahat etme hakkı verilmişti. İlave olarak güvenliği için teşkilatlar kurmuş ve kendisine önemli gelir sağlayan bu kaynağı dikkatlice korumuş, uluslararası ticarete ve kervanlara o çağda rastlanmayan kolaylıklar sağlanmıştır¹⁷. 13. Yüzyıldan beri Galata'da yerleşik halde bulunan Batılı tüccarlara dokunulmamış kendi konsoloslarının

¹³ Mehmet Genç, “15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde İç ve Dış Ticaret”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 209-210

¹⁴ M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, II, Ankara, 1999, s. 130

¹⁵ M. Genç, *a.g.e.*, s. 210.

¹⁶ M. Akdağ, *a.g.e.*, s. 134

¹⁷ Şükrü Nişancı, *15.-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti*, İstanbul, 2002, s. 95

yargı alanına bırakılan bir kapitülasyon rejimi sayesinde bunlar ticaretlerini yapmışlardır¹⁸. Hatta Yavuz Sultan Selim zamanında doğu batı transit ticaretini teşvik için Mısır ve İran'dan tüccarları İstanbul'a getirmiş ve yerleştirmişlerdir¹⁹. Sultanlar sadece ele geçirdikleri toprakları yağmalamakla yetinen basit fatihler değildiler. Ticaret ve tarımın emperyal güçleri için ne kadar önemli olduğunu biliyorlardı. Ekonomik faaliyeti güçlendirmek için çıkardıkları yasalar bu durumu kanıtlıyordu, fetihlerin pek çoğu ekonomik ve stratejik kaygılarla gerçekleşmişti²⁰. Yabancı tüccarlar 18.yy'a kadar Osmanlı tüccarlarının dağıtım sistemlerini parçalamayı ya da kendi amaçları doğrultusunda yönlendirmeyi başaramamışlardı²¹. Ancak 19.yy boyunca Avrupa ile ticaret hacmi genişledi ve ticaretin büyüme hızı dünya ekonomisinin devlerine git gide daha bağımlı hale geldi. Önce İngiltere ile imzalanan ardından öteki Avrupa ülkelerini de kapsayan 1838 Ticaret Antlaşması dünya ekonomisi ile bütünleşmenin hızlanışının ve Avrupa ticaret sermayesinin ekonomiye egemen olmaya başlayışının hukuksal çerçevesini oluşturdu²².

Osmanlı Devletinin ilk dönemlerinden beri iktisadî hayatta dış ticaret önemli bir yer işgal etmektedir²³. Temelde Osmanlı ticaret anlayışı dışarıdan az mal alıp dışarıya çok mal satmaya dayanmaktadır. Ancak dönemler içerisinde bu durum tersine dönmüş ve devlet yabancı ülkelerin açık pazarı haline gelmiştir.

Osmanlı iktisadî geleneğinde devletin tam denetime sahip olduğunu görmekteyiz. Yani kendine özgü bir dinamiğe sahip ve devletin ancak belirli ölçüde yönlendirebildiği bir ekonomi Osmanlı devletinin düşünürlerine tamamen yabancı bir kavramdı²⁴. Devlet çarşı pazar denetimini muhtesibler aracılığıyla yapıyor, yapılacak hilelerin önüne

¹⁸ Juan Goytisolo, *Osmanlı'nın İstanbulu* (çev. Neyyire Gül Işık), İstanbul, 2002, s. 66

¹⁹ Sabahattin Zaim, "Yükselme Devrinde Osmanlı Devletinin İktisadi Durumu", *Osmanlı*, III, Ankara, 1995, s. 42

²⁰ Feroz Ahmat, *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (çev. Yavuz Alogan), İstanbul, 1999, s. 33

²¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam-Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla* (çev. Elif Kılıç), İstanbul, 2000, s. 60

²² Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Bosçlar*, İstanbul, 1995, s. 66

²³ Osmanlı Devletinin dış ticareti ile alakalı fikir verebilmesi açısından şu kaynaklara bakılabilir: Hadiye Tuncer, "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Meksika Arasındaki Ticari ve Diplomatik İlişkiler.", *X.Türk tarih Kongresi, IV, Ankara 22-26 Eylül 1986*, Ankara, 1993, s. 1531-1537; Abdullah Gündoğdu, "Osmanlılar ve Dünya Ticareti. Osmanlıların Tarihsel Zenginliklerine Dönüş Projeleri", *Osmanlı*, III, Ankara, 1999, s. 45-50; Halil Sahillioğlu, "XV. Yüzyıl Sonunda Hindistan'da Osmanlı Tacirleri", *Osmanlı*, III, Ankara, 1999, s. 77-80; Mehmet Bulut, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Hollandalı Tüccarların Osmanlı Bölgelerindeki Faaliyetleri", *Osmanlı*, III, Ankara, 1999, s. 210-220; Viorel Panaite, "Osmanlı-Leh Ahitnamelerinde Ticaret ve Tüccarlar (1489-1699)", *Osmanlı*, III, Ankara, 1999, s. 342-350; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, I, İstanbul, 2000, s. 227-441

²⁴ Suraiya Faroqhi, "İktisat Tarihi 1500-1600", *Türkiye Tarihi 2 Osmanlı Devleti 1300-1600* (yay. yön. Sina Akşin), s. 147

geçmeye çalışıyordu. Kültür köklerinin temelini Türk İslam Kültür ve Medeniyetinden alan Osmanlı devleti ölçü-tartı işlemlerinin yürütülmesinde de Kur'an'dan beslenmiştir.

“ Ölçeği tam ölçün de eksik ölçüp hak yiyenlerden olmayın doğru terazi ile tartın halkın hakkından bir şey kısmayın ülkede bozgunculuk yaparak nizamı bozmayın²⁵”

“Ölçtüğünüz zaman dürüst olun tam ölçün. Doğru terazi ile tartın bu hem ticaretiniz için daha hayırlı hem de akibet yönünden daha güzeldir.²⁶”

“ Ey milletim! Ölçü ve tartıyı dengi dengine tam tutun halkın haklarını eksiltmeyin ve ülkede müfsitlik ederek fenalık yapmayın. Eğer mümin iseniz Allah'ın helâlinden bıraktığı kâr, sizin için daha hayırlıdır. Ben sadece sizin iyiliğinizi düşünerek öğüt veriyorum, yoksa sizin üzerinizde bir bekçi değilim.²⁷”

“Ölçüyü tartıyı tam yapın ve doğru yapın.²⁸”

“Vay haline eksik ölçüp tartan mutaffiflerin onlar ki satın alırken haklarını tam olarak alırlar. Fakat kendileri başkalarına satar, ölçüp tartarken eksik yapar hile karıştırırlar. Sahi onlar, o en mühim günde yani bütün insanların Rabbülaleminin divanında duracakları günde diriltilip toplanacaklarını düşünmezler mi?²⁹” gibi ayetlerle şekillenen çarşı-pazar hayatı devletin eliyle iyiliği emredici kötülükten alıkoyucu bir anlayışa sahiptir. Çarşı-pazar denetiminde devletin ve dinin koyduğu kuralların dışına çıkan kişiler için cezai müeyyideler uygulanmıştır ki Mühimme defterlerinde bunlarla ilgili birçok kayda rastlanmaktadır. Mesela, Karaharman iskelesinin kilesi eskiden beri emin tarafından damgalanıp, talip olanlara verildiği halde, Karaharman kazası ihtisâbına mutasarrıf olan Kapıcızâde Ahmed'in, bu işin kendisine ait olduğu iddiasıyla büyük bir kile ihdas ederek gemicilere verdiği ve böylece hem mâl-ı mirîye zararı olduğu, hem de Müslümanları gadre uğrattığı bildirildiğinden, adı geçen kapıcının men edilmesi³⁰ ve Balçık kazasının Kavarniye ve Söğütçük köylerinden İstanbul'a getirilen buğdayın gemi

²⁵ Şuara/ 181-183, Suat Yıldırım, *Kur'an-ı Hakim ve Açıklamalı Meali*, İstanbul, 1998 (ayet mealleri için Suat Yıldırımın adı geçen eseri kullanılmıştır. Bundan sonra sadece sure ve ayet numaraları verilecektir.)

²⁶ İsra /35

²⁷ Hûd/85 -86

²⁸ En'am /152

²⁹ Mutaffifin / 1-6

³⁰ 83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628), Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım, Ankara, 2001, s. 88, hüküm no: 129 (146)

reisleri tarafından büyük kile ile alıp küçük kile ile teslim etmelerinden dolayı durumun denetlenmesi³¹ gibi olaylar örnek verilebilir.

Ölçü tartı birimlerindeki çeşitliliğe ve hatta aynı ölçüde bile farklı bölgelerde değişik değerlerin ortaya çıkmasına karşın devlet denetimi bu alanda büyük sorunlar çıkmasına engel olmuştur. İdari askeri sistemin yanı sıra mali sisteminde temel birimi durumunda olan sancaklar³² kendilerine has kanunnameleriyle ölçü ve tartı birimlerini de belirlemişlerdir. Böylece kanunlarla belirlenen ölçülerin miktarlarında doğrudan devlet eliyle bir müdahale olmadığı takdirde herhangi bir değişikliğin yapılmasının önüne geçilmiştir.

Burada sorulması gereken asıl soru devlet genelinde ölçü ve tartılarda bir standartlaşmaya gidilebilir miydi? olmalıdır. Bu pekala mümkün olabilirdi fakat devlet bunu da denemiştir ancak büyük liman kentleri ve merkeze yakın yerler dışında halk yine eski ölçülerini kullanmaya devam etmiştir. Bugün bile Cumhuriyet Türkiye'sinde bir ölçü standardının yakalanmış olmasına rağmen hala kırsal bölgelerde yöresel ölçüler kullanılmakta köylü hesaplamalarını buna göre yapmaktadır. Bu durum üç kıta üzerine yayılmış olan bir imparatorluk için düşünüldüğünde yapılması gereken tek şeyin eyalet ve sancak kanunnameleriyle bunların düzenlemesi olduğu söylenebilir.

Osmanlı ölçü tartı sistemindeki temel sorun ölçülerin bu kadar çok çeşitlilik göstermesi değil bu ölçülerin günümüz değerlerine tam olarak çevrilememesidir. Bu güçlüğü belli başlı sebebi de kullanılan mahalli aletlerin hacimlerinin kg. bazında hacmi ve değeri bilinen diğer bölgelere göre ait ölçü ve tartı aletleriyle olan oranları konusundaki veri eksikliğidir. Bu yüzden araştırmacılar verileri kaynaklardaki formu ile sadece kile ve müd bazında sunmakla yetinmektedirler³³. Bazen de hatalı bir şekilde İstanbul kilesi merkeze alınarak hesaplamalar yapılmaktadır. Oysa çoğu zaman herhangi bir mahalli kilenin İstanbul kilesi karşısındaki nisbi durumu bilinmiyor olabilmektedir³⁴. İşte bu noktada Sancak kanunnamelerinin önemi ortaya çıkmaktadır zira hangi kilenin kullanıldığını bir nebze bunlardan anlamak mümkündür.

³¹ 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım, Ankara, 2000, s. 82, hüküm no: 122 (245)

³² Orhan Kılıç, 18 Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devletinin idari Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihati-, Elazığ, 1997, s. 9

³³ Yunus Koç, "Zirai Tarih Araştırmalarında Ölçü Tartı Birimleri Sorunu: Bursa Müdü Örneği", *Uluslar arası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 7-9 Nisan 1959* (yay. haz. Alaaddin Aköz, Ruhi Özcan, Bayram Tukeli), Konya, 2000, s. 541

³⁴ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, XXII, Ankara, 1991, s. 435

Sonuç olarak Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi araştırmalarında ölçü-tartı sorunu incelenen belgelerin detaylarında saklı en ufak bilgi kırıntılarının dahi dikkate alınmasını ve farklı belge türlerinin sıkı tenkidinden sonra karşılaştırılarak bir takım sonuçlara gidilmesini zaruri kılmaktadır. İstanbul'da cari olan ölçü ve tartıların standardizasyon öncesinde birçok yerde kullanıldığını varsayarsak elde edilecek sonuçlar araştırmalarda yanılığa düşülmesine ve daha sonraki değerlendirmelerin yanlış sonuçlar üzerine oturmasına sebep olabilir. Sancak çalışmalarında mahalli ölçü ve tartı hacimleri hesaplanırken özellikle ekilen arazinin çift bazında genel toplamı ve buradan da nadasa bırakılan hariç bir yılda ekilenin ne kadar olduğunun dikkate alınması bu arazi üzerinden temel hububat dışında pirinç, pamuk ve benzeri ürünlerin oranının göz ardı edilmesi gerekir. Öşürden hareketle genel üretimin hesaplanması ve buradan da verimin tespit edilmesi mümkündür. Hatta bu tür tespitleri köy köy elde etmek tarım tarihi ve kırsal ekonomi için son derece elzemdir. Çıkacak sonuçların Orta ve Yeni Çağ şartlarıyla uyumlu olup olmadığı mutlaka test edilmeli bu günün tarım teknolojisiyle elde edilen verim oranları da dikkate alınarak makul bir seviyede olup olmadığına bakılmalıdır. Bütün bu hesaplamalar yapılırken verilerin anlamlandırılması için mutlaka şimdi ki ölçü ve tartı birimlerine uyarlanması gerekmektedir. Ancak bu şekilde üretim ve tüketim arasındaki bağlantı oluşturulabilir ve dengenin bozulduğu dönemlerde yaşanan sıkıntıların niteliği ve diğer faktörlerle olan bağlantısı netleştirilebilir³⁵.

³⁵ Yunus Koç, *a.g.m.*, s. 545-546

BİRİNCİ BÖLÜM

AĞIRLIK VE HACİM ÖLÇÜLERİ

AHTAR

Drama, Zihne ve bağlı mahallerde kullanılan bir ağırlık/hacim ölçü birimi olup, yaklaşık olarak 38,484 kg değerindedir¹.

AİME

Bu ölçü birimini Seval Orhan hiçbir kaynak göstermeden ve açıklamada bulunmadan 130 litre olarak vermiştir².

AKO

Sırpça olduğu anlaşılan bu ölçü birimi hububat, şarap vb. şeyleri ölçmekte kullanılmaktadır³. Fakat, Neşet Çağatay Ako'yu herhangi bir reyanın başka bir köyde sahip olduğu bağı bozmaya gittiğinde verdiği sekiz kilelik arpa olarak tanımlamaktadır⁴ ki, bu durumda Ako bir vergi olmaktadır. Klára Hegyi'e göre ise Ako 54 litre hacminde bir ölçü birimidir⁵.

ANBAR

S. Orhan, taş, kum, kireç ve çimento gibi yapı malzemelerini ölçmek için kullanılan küp şeklinde ölçü olarak tarif etmiş ve ikiye ayırmıştır;

Arşın Anbarı: Her kenarı 1 mimar arşını olan küp şeklinde ölçü

Metre Anbarı: Her kenarı 1 metre uzunluğunda olan küp ölçüdür ki buna umumiyetle metre mikabı veya metreküp denir⁶.

ARABA

Araba küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrılıyordu. İki tekerlekli araba küçük, dört tekerlekli araba ise büyük kabul ediliyordu⁷. Arabada malın cinsi ölçüyü tayin

¹ 82 Numaralı Mühime Defteri (1026-1027/1617-1618), Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım, Ankara, 2000, s. 214, hüküm: 234 (137)

² Seval Orhan, *Osmanlılarda Ölçü ve Tartı Sistemi*, (Basılmamış Lisans Tezi), Elazığ, 1987, s. 84

³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, İstanbul, 1992, s. 320

⁴ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Re'ayadan Alınan Vergi ve Resimler", *AÜDTCFD*, V (Ankara, 1947), s. 487

⁵ Klára Hegyi, "Macar Krallığında Osmanlı Vergilendirmesi", *Osmanlı*, III, Ankara, 1999, s. 149

⁶ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 84

⁷ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Ankara, 2000, s. 320

ederdi. Mesela, Kili’de bir araba balık dört fiçı ederdi⁸. Yine, 7 adet *togi balığı* bir araba kabul edilirken, 100-150 batman *dakik*’de bir araba ederdi (60 batman dakik yarım araba kabul edilmiştir)⁹. Tuzun ölçümünde de yine araba kullanılıyordu. Lütfi Güçer, bir araba tuzun 500 *kit’a*¹⁰ olduğunu belirtirken, Ahmet C. Gazioğlu 1000 okkalık ve 300 okkalık tuz çeken arabalardan söz etmektedir¹¹. Diğer yandan, T. Güran 19. yüzyılda öküz arabalarının 25 kile (yaklaşık 650 kg) buğday taşıdıklarını belirtmektedir¹².

ARPA

M. Sertoğlu arpayı yarım *habbe* yani 35,5 mg olarak tarif etmiştir¹³. Kıymetli madenler, taşlar ve eczacılıkta kullanılan habbenin ağırlığı 50,04 mg olduğuna göre¹⁴, bir arpa 25,02 mg etmektedir. Fakat, *habbe* miktarlarında farklı değerler olduğundan arpanın değeri de değişkendir (bkz. Habbe).

AŞİR

Hacim ölçüsü olarak 1 aşir 1/10 kafız; 1/600 *kurr*, yani yaklaşık 6 litre idi¹⁵

AVAY

Mersin’e bağlı Darıseki köyünde kullanılan 18 kg’lık tenekeye verilen addır. 20 avay bir kile ederdi¹⁶.

AYAR

Saruhan Sancağında kullanılan bir hububat ölçü birimi olup, miktarı kazalarına göre değişmekteydi. Meselâ, Turgutlu’da 8 okka, Manisa’da 7,5 okka (buğday için 10 okka), Timurci ve Nif’de 9,5 okka, Palamut’da ise 10 okka değerindeydi¹⁷.

BAĞ

Yonca için kullanılan “biçin”in 1/20’i kadar olan bir ölçü olup, bir bağ bir okka ederdi¹⁸.

⁸ A. Akgündüz, *a.g.e*, II, İstanbul, 1990, s. 438

⁹ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 320

¹⁰ Lütfi Güçer, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzların İşletme Nizamı”, *İÜİFM*, XXIII/1-2 (İstanbul, Ekim 1962-Şubat 1963), s. 116

¹¹ Ahmet C. Gazioğlu, *Kıbrıs’ta Türkler (1570-1878)*, Lefkoşa, 1994, s. 201

¹² Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul, 1998, s. 72

¹³ M. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul, 1986., s. 18

¹⁴ E. V. Zambaur, “Habbe”, *İA*, V, s. 2

¹⁵ W. Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 45

¹⁶ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 4

¹⁷ Celal Esat Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, III, s. 1567-1568

BAĞDADÎ

Mehmet İzzet'in İlm-i Hisab (1912) adlı kitabına göre, kıratın $\frac{1}{4}$ 'i kadar ağırlığı ifade eden bir birimdir¹⁹. Bu durumda 0,0501 gramlık bir değere sahiptir ki, bu aynı zamanda buğday ölçüsünün de ağırlığını verir. Kanaatimize göre, iki birim de aynı miktarın farklı adlandırılmış şeklidir.

BAHAR

Ortaçağda Avrupa'da çeşitli kaynaklarda *bar*, *bhar*, *baar*, *baer* ve *bahar* şeklinde yazılan bahar, teorik olarak 300 menn ağırlığındaydı. el Mukaddesî'nin Arabistan'la ilgili bir kaydına göre, 300 rıtl ağırlığındaysa da, bu 260 dirhemlik Mekke rıtlı olmalıdır, yani iki kat ağırlıktadır ve böylece baharın ağırlığı 243,75 kg olarak belirir. İbn Hurdazbih ve el-Ömerî'ye göre ise bir bahar teorik olarak 333 mennden ibaretti. Bununla kastedilen 260 dirhemlik Bağdat menni olmalıdır ki, bunun sonucu olarak baharın ağırlığı 270,562 kg'dır.

Bahar, önemini Basra Körfezi'nin çevresindeki ülkelerde ve Hint Okyanusu'ndaki ülkelerde uluslar arası baharat ticaretinde kazandı. Bahar ağırlığının ölçülmesi sırasında karşımıza çıkan olağanüstü düzeydeki farklılıklar eski bir geleneğe göre, malın türü ve fiyatına uygun olarak ana ağırlığa bölgeden bölgeye değişen ölçüler katılmasıyla açıklanabilir. Portekizce'de *pikota* adı verilen bu ilave, alıcının lehine işleyen bir telafi niteliğindedir²⁰.

Mekke

17.yüzyılın ikinci yarısında Mekke'de bir bahar her biri 10 mahalli *menn* olan 15 farasila'ya eşitti, bu da 30 *ritl* demektir. Böylece Mekke farasilası 12,247 kg, bahar da 183,7 kg olarak ortaya çıkar²¹.

Mokka

17.yüzyılın başlarında Mokka'da 1 bahar pamuk 300 rıtl idi ve satıcının isteğine göre 150,6 kg ile 156 kg arasında oynardı²².

¹⁸ H. İncalcık, "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica*, XV (Louvain, 1983), s. 326 (bu makale bundan sonra "Metrology" olarak kısaltılacaktır.)

¹⁹ www.cesmeler.gen.tr

²⁰ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 10

²¹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 12

²² W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer.

BAKİLA

Mısır bakılası 4 şamuna, ya da 12 kıratdan oluşur²³. Bir Şamuna 0,585 gr hesabıyla bakıla 2,34 gr eder.

BAL

Ballen de denir. Macarca'da bir denk ve kumaş topu manalarını ifade eder²⁴. Bir *denk* ortalama 50 top veya 50 parça kumaş için kullanıldığı gibi²⁵, yarım at yüküne de bu ad verilirdi²⁶.

BALYA

Daha çok pamuk, yün, iplik ve ipek için kullanılan bir ölçü birimidir. 19. yüzyılda pamuk ticaretinde yaygın olarak kullanılan balya²⁷, mahsule ve zamana göre değişiyordu²⁸. 1 balya pamuk 1 kantar, 1 balya yün 220 kg, 1 balya temiz ipek 100 okka²⁹, 1 balya tiftik ipliği 75-100 okka³⁰ değerinde idi. Quataert ise pamuk balyalarının genellikle 196 kg olduğunu yazmaktadır³¹.

Bunun yanı sıra ipek balyalarının miktarı taşıyıcı hayvanlara göre de değişmekteydi. Örneğin bir balya ipek deve üzerine yüklenmişse 25 batman (yaklaşık 300 livres³²), katır üzerinde ise 15-16 batman (yaklaşık 180 livres)³³ kadardı. Bir *livre* 400 gr hesabıyla, bir balya ipek taşıyıcı hayvana göre 72-120 kg³⁴ arasında olmaktadır.

²³ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 12

²⁴ Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 275

²⁵ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul, 2003, s. 249; aynı yazar, *Weights and Measures*, içinde: *An Economic and Social History Of the Otoman Empire 1300-1914*, (edt. Halil İnalçık-Donald Quataert), Cambridge, 1994, s. 988

²⁶ A.Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmani* (haz. Recep Toparlı), Ankara, 2000, s. 373

²⁷ Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and The World Economy-The Nineteenth Century*, State University Of Newyork Press, Albany, 1988, s. 117

²⁸ Roger Owen, *The Middle East In the World Economy (1800-1914)*, London-Newyork, 1981, s. xiii

²⁹ A. C. Gazioğlu, *a.g.e.*, s. 201-202

³⁰ Halil Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyıllarda Sanayi Bölgemiz ve Ticari İmkanları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 11 (İstanbul, Ağustos 1968), s. 62

³¹ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü (çev Tansel Güney)*, İstanbul, 1999, s.12

³² Livre, Avrupa ülkelerinde hem para hem de ağırlık ölçüsü olarak kullanılan bir birimdir (H. Sahillioğlu, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Sırmakeşlik ve Altın Gümüş İşlemeli Kumaşlarımız", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 16 (İstanbul, Ocak 1969), s. 51). Fransa'da 380 ila 550 gram arasında değişiyordu. Meselâ, Paris'te 489 gram ağırlığında idi (Necmi Ülker, *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi*, I, İzmir, 1994, s. 26)

³³ Serap Yılmaz, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İpekli Dokuma Endüstrisine Genel Bir Bakış ve Fransa ile İpekli Kumaş Ticareti", *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara 22-26 Eylül 1986*, IV, Ankara, 1993, s. 1655

³⁴ Serap Yılmaz, *a.g.m.*, göst. yer.

Diğer yandan, Robert Mantran balyanın *ferde* olarak da bilindiğini ve 100 okkalık (128 kg) bir ağırlığı ifade ettiğini tespit etmiştir³⁵. Halil İncılık ise, *ferde*'nin 1600 yılında İstanbul'da 70-90 okka (89,796 kg) olduğunu söylemektedir³⁶.

BALYACA

Ağrıboz ve Atina'da *medre*'nin aksamı olarak kullanılan bir ölçüdür. Ağrıboz'da 550 dirhem³⁷, Atina'da 354 dirhemdir³⁸.

BAR (BARRE)

Arnavutluk'ta kullanılan 6 İstanbul kilesi miktarında bir ölçüdür³⁹. Rumeli'de kullanılan "yük"ün de genellikle 6 İstanbul kilesi miktarında olması (bkz. Yük), esasında bu iki ölçü biriminin yaklaşık olarak aynı şeyi ifade ettiğini hatıra getirmektedir.

BARDAK

Tereyağı ölçümünde kullanıldığı gibi⁴⁰, sıra içinde kullanılmaktaydı⁴¹. Yağ ölçümünde kullanılan bardak 8,3 kg (10 menn) ağırlığındadır⁴². Fakat, sıra için kullanılan bardak'ın miktarını tespit edemedik.

BATMAN

Daha çok Türkler ve Türkler'le ilgili bulunan kavimler tarafından kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür⁴³. Bu ölçünün her bölgede, her üründe ve hatta bazı ürünler için aynı bölgede farklı değerler taşıdığı anlaşılmaktadır. Mesela, 16. ve 17. yüzyıllara ait müfredat kitaplarında görüldüğü üzere eczacılıkta kullanılan batman 266 dirhem iken,

³⁵ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* (çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara, 1994, s. 194; aynı yazar, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, 1995, s. 65

³⁶ Halil İncılık, *The Middle East and the Balkans Otoman Empire-Essays on Economy and Society*, Bloomington, 1993, s. 434 (bundan sonra bu eser *Otoman Empire-Essays* olarak kısaltılacaktır).

³⁷ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 388; Akgündüz, Ağrıboz'da hatalı bir hesaplamayla balyacanın 13,75 dirhem olduğunu yazmaktadır. Kanunnamesinde yer alan "...ve medre kırk balyacadır veznde 550 dirhemdir ve iki medre bir yük olur..." ibaresinden hareketle *medre*'yi 550 dirhem kabul etmiştir. Halbuki, iki medrenin bir yük olduğu tanımından yola çıkılırsa 1100 dirhemlik bir yük ağırlığı ortaya çıkar ki, bu miktar bir yük için oldukça düşük bir rakamdır. Bu yüzden medre yerine balyacanın 550 dirhem olduğunu kabul etmek daha uygundur.

³⁸ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, İstanbul, 1994, s. 508

³⁹ H. İncılık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 248, aynı yazar, *Otoman Empire-Essays*, s. 445, aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 987

⁴⁰ Yücel Öztürk, *a.g.e.*, s. 321

⁴¹ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar I*, İstanbul, 1943, s. 153

⁴² Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 321

⁴³ Cengiz Kallek, "Batman", *DİA*, V, s. 199

Anadolu’da ticarete kullanılan batman 6 okka⁴⁴, Kırım’da 425 kg, İran’da ise 2,9 kg idi.

Pagelotti, 1340’larda ziyaret ettiği önemli bir ticaret merkezi olan Ayasluk (Efes)’ta batman’ın 32 Cenova libresi’ne (10,144 kg) eşit olduğunu belirtmiştir⁴⁵. Nitekim, Cafer Çiftçi de beylikler döneminde batman’ın 10-15 kg arasında bir ölçü birimi olduğunu söylemektedir⁴⁶. Kaynaklarda *menn*⁴⁷ veya *menne*⁴⁸ olarak da geçen batman, alan ölçümünde de kullanılmaktaydı. Alan ölçüsünü batman cinsinden belirlerken muhtemelen belli bir miktarda ekilen tohum veya alınan mahsülün araziye oranı esas alınmıştır⁴⁹. Ş. Sami batmanın maiyat ve hububat için kullanılan bir ölçü olup 2-8 okka arasında değiştiğini kaydeder⁵⁰. Ancak 2 ila 6 okka arasında bir ağırlığa sahip olduğu görüşü de vardır⁵¹. Buna karşın H. Sahillioğlu 1 batmanı 620 dirhem olarak vermiştir⁵².

Osmanlı ülkesinde yörelere göre kullanılan batman ölçüleri aşağıdaki Tablo-1’de gösterilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti’nde bölgelere göre değişen batman çeşitleri bulunmaktaydı.

Arap coğrafyasında kullanılan batman, *menn* şeklinde ifade ediliyordu. Fakat, bu coğrafyada batman’dan çok *ritl* ağırlık birimi olarak kullanılmaktaydı. Bazı bölgelerde menne ritl denildiğine de rastlanmaktadır. Nitekim Mekke ve Medine’de ortaçağın sonlarına kadar kullanılan ve bazı kaynaklarca 260 dirheme eşitlenen ölçü birimi ritl

⁴⁴ Batman’ın 6 okkalık değeri yuvarlak bir rakamdır. Ş. Sami 2-8 okka arasında değişen bir maiyat ölçüsü olduğunu kaydetmektedir (R. Rahmeti Arat, “Batman”, *İA*, II, s. 343). Bunun yanı sıra Huri İslamoğlu İnan batman’ın 7.4 kg’lık olduğunu, ancak Anadolu menn’inin değerinin 5 ila 8 kg arasında değiştiğini belirtmiştir (Suraiya Faroqi, “Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in Sixteenth-and Seventeenth-Century Anatolia”, *The Ottoman Empire and the World Economy (Huri İslamoğlu İnan)*, Cambridge, 1987, s. 263). Cengiz Orhonlu bu değeri 7,3 kg olarak vermiştir (buradaki hesaplama tarafımızdan yapılmıştır) (C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul, 1987, s. 23). Halil İnalcık standart batmanın 18 okka veya 23 kg (72 lidre=7200 dirhem=23.094 kg) ve 19. yüzyılda Anadolu’da ise 7,694 kg olduğunu belirtmektedir (H. İnalcık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rölü”, *ODTÜ Geliştirme Dergisi*, 1979-80 Özel Sayısı, s. 3, aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 248, aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 987). Kefe’de ise standart menn 833 gram’dır (Yücel Öztürk, *a.g.e.*, s. 325)

⁴⁵ Cengiz Kallek, “Batman”, *DİA*, V, s. 199

⁴⁶ Cafer Çiftçi, “XIV. Yüzyılda Anadolu’da Uç Beyliklerin Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri”, *Türkler*, VII, Ankara, 2002, s. 402

⁴⁷ Şer’an 180 miskal ve ‘örfen 280 miskal olarak tarif edilmiştir (A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 242

⁴⁸ Hayatizade *menne* diye kaydetmiş ve 257 dirhem olduğunu yazmıştır ki, bu muhtemelen eczacılıkta kullanılan batman’dır (Hayatizade Mustafa Feyzi Efend, *Yabancı Bitkiler Sözlüğü*, (çev. Hadiye Tuncer), Ankara, 1974, s. 364)

⁴⁹ R. Rahmeti Arat, “Batman”, *İA*, V, s. 343

⁵⁰ R. Rahmeti Arat, “Batman”, göst. yer

⁵¹ M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul, 1993, s. 174

⁵² H. Sahillioğlu, “Sanayi Bölgemiz”, s. 63. Bir dirhem 3,207 gram, batman ise 1,988 gram olarak karşımıza çıkar.

olarak adlandırılırdı. Aynı şekilde 600 dirhemlik Dımaşk rıtlı “büyük menn” olarak da anılırdı⁵³. İnalıcık’a göre menn, ağır ve hafif olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Ağır menn 12 okka=15,388 kg, hafif menn ise 6 okka=7,694 kg idi⁵⁴. Bunun yanı sıra, 12,5 okkalık (16.036 kg) ayrı bir menn de kullanılmaktaydı⁵⁵.

Tablo-1 Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Batman Çeşitleri

Kullanıldığı Yer	Değeri (gr/kg/dirhem/okka)-Açıklama
Adana ⁵⁶	4,848 kg (19. yüzyıl)
Antep ⁵⁷	720 dirhem
Bağdat ⁵⁸	6 okka
Basra ⁵⁹	10,886 kg (J. Fryer-1675);11,6688 kg (W. Barret-1584)
Bayburd ⁶⁰	12 nügi (her biri 200 dirhem)
Bursa ⁶¹	15-16 okka 19,245 kg-20,528 kg (15. yy)
Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta ⁶²	Çevredeki diğer bölgelerin Batman değerlerine bakılarak 6 kg kabul edilmiştir.
Çemişgezek ⁶³	1800 dirhem
Diyarbakır ⁶⁴	1580 dirhem (5,067 kg)
Erivan ⁶⁵	3,36 kg
Erzincan ⁶⁶	12 nügi (her biri 160 dirhem)
Erzurum ⁶⁷	12 nügi (her biri 200 dirhem)

⁵³ Cengiz Kallek, “Men”, *DİA*, XXIX, s. 105

⁵⁴ H. İnalıcık, “Metrology”, s. 341

⁵⁵ H. İnalıcık, *a.g.m.*, göst. yer

⁵⁶ H. İnalıcık, “Metrology”, s. 340; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 248; H. İnalıcık-D. Quartert *Economic and Social History*, s. 987

⁵⁷ Hüseyin Özdeğer, “Antep’te Pazar Ekonomisi (16. Asırda Antep Pazarları ve Alman Vergiler)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (İstanbul, 1982), s. 167

⁵⁸ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 185. G. Young ise bunu 19 okka=24,394 kg olarak vermiştir (bkz. H. İnalıcık, “Metrology”, s. 341). Young’un verdiği bu değer XIX. yüzyılı yansıtmaktadır. Bunların yanı sıra W. Barret 1584’te Bağdat mennini 3,275 kg olarak vermektedir. Cengiz Kallek, “Men”, *DİA*, XXIX, s. 106

⁵⁹ Cengiz Kallek, “Men”, s. 106

⁶⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 515, Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 187

⁶¹ C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, III, s. 1564-1563

⁶² Mehmet Taştemişir, *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta Sosyal ve İktisadi Tarihi)*, Ankara, 1999

⁶³ M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara, 1999, s. 106

⁶⁴ M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, Ankara, 2000, s. 179; Uzun Hasan’ın çıkardığı 1920 dirhemlik (6,158136 kg) batmanın XVI. yy. İran’ında “Şah menni” adıyla yaygınlaşmış olması muhtemeldir. Çünkü XVI.-XIX yüzyıllara ait verilere göre Şah menninin değeri 6 kg idi. Bu birimin XVII. yüzyılda “köhne menn” olarak bilinen bir başka çeşidi Jean- Baptiste Tavernier’e göre 9 livre (4,064 kg) idi. C. Kallek, “Men”, s. 106

⁶⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, 1990, s. 26

⁶⁶ Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 182

Gümüşhane ⁶⁸	6 okka
Gürcistan ⁶⁹	12 nügi (her biri 200 dirhem)
Harput ⁷⁰	1800 dirhem
Hicaz ⁷¹	140 dirhem
Kastamonu	8,2 kg ⁷² veya 7,6 kg ⁷³ .
Kemah ⁷⁴	12 nügi (her biri 170 dirhem)
Küre ⁷⁵	9 okka/11,52-11,545 kg
Mardin ⁷⁶	12 nügi (her biri 78 dirhem)
Mısır ⁷⁷	812,5-814 gr
Mekke ⁷⁸	1042,5-1080,64 gr
Musul ⁷⁹	800 dirhem (ipek için)
Musul ⁸⁰	9,236 kg (19. yüzyıl)
Siird ⁸¹	6 okka
Sivas ⁸²	18 okka
Suriye ⁸³	260 dirhem (819 gr)

⁶⁷ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VIII, İstanbul, 1994, s. 322

⁶⁸ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1564

⁶⁹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 581

⁷⁰ Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 542, M. Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 106

⁷¹ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1573; XIII. yy Mekke'sinde "yağ menni" olarak bilinen ve tereyağı, zeytin yağı, sirke, şıra ölçümünde kullanılan menn 800 dirheme (yakl. 2,55kg) eşitken et, iç yağı, kuyruk yağı, keşkek ve peynirli börek gibi yiyeceklerin tartılmasına mahsus "küçük menn" bunun yarısına denkti. Aynı dönemde kumaş, şeker, bal ve tatlılara has "Yemen menni" 320 dirheme (yakl. 1,02 kg) tekabül ederdi. Fâsî dönemler içinde Mekke'deki menn değerlerini şöyle vermiştir:

1321'de et menni 6 2/3 Mısır rıtlı (960 dirhem=3 kg civarı).

1328-1346 yılları arasında buğday, bal ve hurma ticaretinde kullanılan menn 3 Mısır Rıtlına denkti (432 dirhem=1,36 kg).

1402-1443 yılları arasında Mekke yağ menni 30 veya 28 Mısır rıtlı yağ ölçerdi.

1443'de Mekke et meni 7 Mısır rıtlı (1008 dirhem, yakl. 3,17 kg). Cengiz Kallek, "Men", s. 106

⁷² Ahmet Rıfat Güzey, "XVII. Yüzyıl Sonu XVIII. Yüzyıl Başlarında Kastamonu", *I. Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri, 21-23 Mayıs 2000, Kastamonu*, 2001, s. 131

⁷³ Ahmet Kankal, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu XV.-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı*, Ankara, 2004, s. 130

⁷⁴ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, İstanbul, 1991, s. 301

⁷⁵ Talat Mümtaz Yaman, "Küre Bakır Madenine Dair Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, I/4 (Aralık 1942), s. 280; Suraiya Faroqi, *Towns and Townsmen of Ottoman. Anatolia Trade, Crafts and Food Production in an Urban Settings 1520-1650*, Cambridge U.P., 1984, s. 178

⁷⁶ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 273

⁷⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 19-20

⁷⁸ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer.

⁷⁹ Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 209

⁸⁰ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 245; aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 987

⁸¹ C. E. Arseven, *SA*, III, s. 1563

⁸² Bahaeddin Yediyıldız-Mehmet Öz-Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları III, 387 Numaralı Defter-i Karaman ve Rum'un Canik Livasına Ait Bölümü (1520)*, Ankara, 2002, s. 6, Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 207, VIII, s. 137

⁸³ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 20. 3,86 gram'lık Dımışkî dirhem esas alınmıştır (H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 252, aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 991)

Şam ⁸⁴	800 dirhem
Tebriz ⁸⁵	3 kg (18. yüzyıl)
Tebriz ⁸⁶	2,905 kg (1681), 2,711 kg (1581)
Urfa ⁸⁷	2,309 kg (19. yüzyıl)

BATTA

Mısır'da kullanılan bir hacim ölçüsü olup, K. Yaşar Koprman 45 litre⁸⁸, W. Hinz de 22,5 lt (17,5 kg) olduğunu ifade etmiştir⁸⁹. Ashtor ise batta'yı 22,245 kg olarak vermiştir⁹⁰.

BİÇİN

Yonca için kullanılan ve 20 okka gelen kümelerin her birine verilen addır. Bir biçin 20 bağ kabul edilirdi⁹¹.

BİRŞALA

12 ½ rıtl 200 dirhem yaklaşık 8,5 litreye denk ve Tilemsen'de tahıl ölçümünde kullanılan hacim ölçüsüdür⁹².

BOĞÇA

Özellikle Anadolu'da kullanılan boğça, 1580 dirhemlik 4 batman'dan oluşan bir ölçüdür. Yani bir boğça 20,268 kg'dır⁹³.

BOTTE

Takriben 1000 lt'ye tekabül eden bir hacim ölçüsüdür⁹⁴. Bir İngiliz ölçüsü olan botte'ye Akdeniz ve çevresinde de rastlanmaktadır. Girit ve çevresinde muhtemelen

⁸⁴ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s.1572

⁸⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 23. Z. Velidi Togan, Tebriz menn'ini 798,720 gram olarak vermiştir (bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul, 1981, s. 303

⁸⁶ C. Kallek, "Batman", s. 200

⁸⁷ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 248; aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 987

⁸⁸ Kazım Yaşar Koprman, "al-Malik al-Muayyad Şayh al-Mahmudi Devrinde (1412-1421) Mısır'ın Mali İktisadi Durumuna Umumi Bir Bakış", *İÜFTED*, 10-11 (İstanbul, 1981), s. 170

⁸⁹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 45

⁹⁰ Eliyahu Ashtor, "Makayil", *ET*, VI, Leiden, 1983, s. 119

⁹¹ H. İnalçık, "Metrology", s. 326

⁹² W. Hinz, *a.g.e.*, s. 45

⁹³ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 271,V, s. 493; W.Hinz, *a.g.e.*, s. 13; M.Mehdi İlhan, *a.g.e.*, s. 179

⁹⁴ Maurice Aymard, "XVI. Yüzyılın Sonunda Akdeniz'de Korsanlık ve Venedik", *İÜİFM*, 23 (İstanbul, Ekim 1962-Şubat 1963), s. 227

Venedikliler döneminden beri kullanılmakta olan⁹⁵ bu ölçü birimine H. İnalçık Osmanlılar'daki fiçıyı karşılık olarak vermiştir⁹⁶.

BRASSE

Epir'de odun için kullanılan ve 1862 okka (2388,946 kg) çeken bir ölçüdür⁹⁷.

BUĞDAY

Kırat'ın ¼'i kadar olan bir ağırlık birimidir⁹⁸. Bir kırat 200 mg. olduğuna göre⁹⁹, bir buğday 0,05 gr etmektedir.

BURMA

Bir miktar otun muayyen bir şekilde bükülmesiyle oluşturulan ot demetidir. Diyarbakır ve çevresinde kullanılan burma altı ila dokuz kg kadardı ve 30 burma bir *part*¹⁰⁰ ediyordu.

CERİK

Giresun'da kullanılan ve beş okka 100 dirhem (6,734 kg) ağırlığında olan bir ölçüdür. Dört cerik bir İstanbul kilesi ederdi¹⁰¹.

CERRE

Topraktan yapılmış karınlı kap anlamına gelen cerre, pekmez ve bal gibi ürünlerin satımı sırasında kullanılan bir ölçüdür. Trablusgarp'da sekiz okka 270 dirhem (11,128 kg) iken¹⁰², Kudüs'te beş ritl (12,828 kg) idi¹⁰³.

CERT

İğdir'da 100 gr'lık ağırlığı ifade eden bir ölçüdür¹⁰⁴.

⁹⁵ Bruno Simon, "XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu ve Girit İlişkileri Hakkında Birkaç Not", *X. Türk Tarih Kongresi Ankara 22-26 Eylül 1986*, IV, Ankara, 1993, s. 1817

⁹⁶ H. İnalçık, *a.g.m.*, s. 319

⁹⁷ H. İnalçık, *a.g.m.*, s. 326, aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 248, aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 987

⁹⁸ C. Kallek, "Kırat", *DİA*, XXV, s. 438

⁹⁹ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 259

¹⁰⁰ "...ve gerü haneden iki part otluk dahi alınur imiş ki altmış burma...", A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 244

¹⁰¹ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1563

¹⁰² C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1573

¹⁰³ Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüs'ün de Loncalar*, (çev. Nurettin Elhüseyni, Belgeleri Arapçadan Çeviren: Zekeriya Kurşun), İstanbul, 2003, s. 38

¹⁰⁴ www.igdir.gov.tr

CEVZEH

Bir içimlik su miktarına verilen addır¹⁰⁵. Hükümdarlık cevzesi 6 miskal darahmi idi¹⁰⁶.

ÇAB

Malatya, Van ve Haymana tahrirlerinde rastlanan çab¹⁰⁷, bir ağırlık/hacim ölçüsüdür. Aydın'da ise alan ölçüsü olarak kullanılan çab, aynı zamanda ödenen verginin sabit bir miktarını da ifade ediyordu¹⁰⁸.

Yörelere göre değişen çab ölçüleri Adicevaz'da 42 okka¹⁰⁹, Malatya'da 240 okka¹¹⁰, Muş'da 60 okka¹¹¹, Van'da ise 45,5 okka¹¹², 36-45 okka¹¹³ ve bazen de 40 okka¹¹⁴ değerinde idi.

ÇANAK

Çanak, ölçü birimi olmaktan çok ürünün satışı esnasında dikkate alınan bir değerdir. Muhtemelen pazarda satılacak ürünlerin müşteriye sunumunda ölçü olarak kullanılmaktaydı. Tuz, dugi¹¹⁵, kil ve yoğurdun satımında göze çarpan çanak hakkında net bir değer olmamakla beraber bir çanak yoğurt 1 okka¹¹⁶ miktarındaydı. Diğer yandan Kudüs'te beş rıtlık bir yağ çanağından söz edilmektedir¹¹⁷ ki bu kanaatimize göre Arap coğrafyasında kullanılan *cerre* olmalıdır.

ÇÂR-KÂR

Bosna'da İstanbul kilesinin ¼'i olan *şinik*'in ¼'i değerinde bir ölçüdür¹¹⁸. İstanbul kilesi 25 kg olduğuna göre bir çâr yaklaşık olarak 1,5 kg etmektedir.

¹⁰⁵ Melikü'l-Mücahid Ali b. Davud, *el-Ahval el-Kafiyeh ve'l-Fusul eş-Şafiyeh Adı: Baytarname Üzerine Bir İnceleme (Tenkitli Metin) haz Abdullah Özen*, Basılmamış Metin, s. 65

¹⁰⁶ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 14

¹⁰⁷ H. İnalçık, "Rice Cultivation and the Çeltükci-Re'aya System in the Ottoman Empire", *Turcica*, XIV (Louvain-Paris, 1982), s. 120

¹⁰⁸ H. İnalçık, "Rice Cultivation and the Çeltükci-Re'aya System in the Ottoman Empire", s. 120

¹⁰⁹ C. E. Arseven, *SA*, III, s. 1566

¹¹⁰ Gökür Göğebakan, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya, 2002, s. 343

¹¹¹ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1567

¹¹² C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1566

¹¹³ H. İnalçık, "Metrology", s. 340

¹¹⁴ V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

¹¹⁵ Yücel Öztürk, *a.g.e.*, s. 321. Dugi bir balık türü olmalıdır.

¹¹⁶ Ömer Lütfi Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyükşehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarının Tanzim Eden Kanunlar II", *Tarih Vesikaları*, II/7, Haziran 1942-Mayıs 1943, s. 38.

¹¹⁷ Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüs'ün de Loncalar*, s. 31

¹¹⁸ Yuzo-Maçiko Nagata, "Saraybosna Şer'iyye Sicilleri Üzerinde Bir İnceleme", *XII. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-16 Eylül 1994*, III, Ankara, 1999, s. 697

ÇEKİ

Türkçe tartmak anlamındaki *çek-mek* fiilinden isim olan çeki kelimesi daha çok odun, taş ve kireç gibi maddelerin tartılmasında kullanılan alet ve ağırlık ölçüsü birimini ifade eder.

Genellikle taş ocakları, odun iskele ve depoları ile kapan¹¹⁹ ve çardaklarda kullanılan çeki aleti, bir ucunda yük koymaya mahsus ızgara kenarlıklı bir tabla, öbür ucunda ise çeki taşı bulunan uzun bir çeki kolunun ortasından asılı olduğu sabit üç ayaklı bir sehpadan ibaret basit bir mekanizmadır. Genellikle taştan imal edildiği için çeki taşı adı verilen ağırlık birimi metalden de olabilirdi. Aletin ayarının bozulması ya da çeki taşının ağırlığının azaltılması suretiyle yapılacak hilelerin önüne geçebilmek için her ikisi de mühürlenirdi¹²⁰. Çeki, 175-195 okka (225–250 kg) arasında değişen değerlere sahipti¹²¹. Ağır çeki diyebileceğimiz bu çekinin yanı sıra çok daha az ağırlıkları ifade eden çekiler de vardı. Osmanlı ülkesinde kullanılan çekilerin değerleri aşağıdaki Tablo-2’de gösterilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, çeki değerinin en yükseği 10 kantar (1000 kg) ile İstanbul’da, en düşük değeri ise 480 gr ile Kırım’da yer almaktaydı.

Bunların yanısıra altın ve gümüş için kullanılan ve 100 dirhem ağırlığında¹²² bir çeki daha vardı . Ayrıca İnalçık-Quataert ikilisi standart Osmanlı çekisini dört kantar yani 225,798 kg olarak vermiş, odun için bunun 195 okka yani 250 kg olduğunu da ayrıca belirtmiştir¹²³. Bugün Anadolu’nun çoğu yerinde halk arasında çeki 1 kg ağırlığı ifade etmektedir. Antalya yöresinde fişeklere konacak barut ve saçmayı ölçmekte kullanılan ölçü birimine de çeki adı verilmektedir¹²⁴.

¹¹⁹ Kapan, Osmanlı Devleti’nde büyük şehirlerde özellikle zahire türünden ihtiyaç mallarının alınıp satıldığı yerlere denir (Kapan hakkında daha fazla bilgi için bkz. Salih Aynural, “Kapan”, *DİA*, XXIV, s. 358-359, E. Weideman, “Kapan”, *İA*, V, İstanbul, 1988, s. 196-200)

¹²⁰ Cengiz Kallek, “Çeki”, *DİA*, VIII, s. 251

¹²¹ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara, 2000, s. 142; A. Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 91; S. Faroqhi, *Towns and Townsmen*, s. 342; M. E. Ortaç, *Ölçüler Kanunu ve Nizamnamesi ile Tatbikatı*, Ankara, 1961, s. 154; Sadi Bayram-Adnan Tüzen, “İstanbul Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri”, *Vakıflar Dergisi*, XXII (Ankara, 1991), s. 155

¹²² Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Maden Hukuk ve İktisadiyatı Hakkında Vesikalar”, *Tarih Vesikaları*, II/10 (Aralık 1942), s. 276

¹²³ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 253; aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 992

¹²⁴ Cengiz Kallek, “Çeki”, s. 251

Tablo-2 Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Çeki'nin Bölgelere Göre Değerleri

Kullanıldığı Yer	Dönemi	Değeri (gr/kg/okka)
Ayvalık	(19. yüzyıl) ¹²⁵	100 okka (128,28 kg) (odun)
İstanbul	1766 ¹²⁶	176 okka
	1881	10 kantar (1000 kg)
	1881'den sonra	195 okka
İzmir ¹²⁷	(19. yüzyıl)	180 okka (230,896 kg) (odun) 4,564 kg (sof) 250 dirhem (763 gr) (afyon)
Kırım ¹²⁸	(18. yüzyıl)	150 dirhem (480 gr)
Midilli ¹²⁹	1833	180 okka
Musul ¹³⁰		200 okka (256 kg) 176 okka (225,790 kg) 195 okka (250 kg) (odun-resmi)
Selanik ¹³¹	(19. yüzyıl)	135-140 okka (173-179 kg) (odun)

ÇEPER

Rumelide kullanılan bir ölçü olup *cibre*, *cubur* ve *cibr* şeklinde de okunmuştur. Bir hacim ölçüsü olarak göze çarpan çeper ile ilgili Vulçitrın Sancağı Kanunnamesinde iki çeper'in bir *himl*¹³² olduğu yazılıdır. Vulçitrın himl'inin altı İstanbul kilesi¹³³ olduğu düşünülürse bir çeper 60 okka olur. Macaristan'da da bağlardan *ako* adı altında alınan verginin miktarının belirlenmesinde kullanılan çeper için G. David 42,42 veya 56,56 litrelik iki farklı değer vermiştir¹³⁴. Ako diye alınan vergi dört ila altı çeper şırayı ifade ediyordu¹³⁵. K. Hegyi ako'yu 54 litre hacminde bir ölçü olarak verdiği bakılırsa¹³⁶, bir çeper 13,5 veya 9 litre hacminde olmalıdır. Diğer ölçülerdeki yöresel farklılıklar göz

¹²⁵ H. İncılık, "Metrology", s. 342

¹²⁶ Cengiz Kallek, "Çeki", s. 251

¹²⁷ H. İncılık, "Metrology", göst. yer

¹²⁸ H. İncılık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 249; aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 988

¹²⁹ Cengiz Kallek, "Çeki", s. 251

¹³⁰ H. İncılık, "Metrology", s. 341-342

¹³¹ H. İncılık, "Metrology", s. 342

¹³² Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, VI, İstanbul, 1993, s. 674

¹³³ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 673

¹³⁴ Géza Dávid, *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim, 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, (çev. Hilmi Ortaç), İstanbul, 1999, s. 124, 138

¹³⁵ N. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Re'ayadan Alınan Vergi ve Resimler", s. 487

¹³⁶ Klára Hegyi, *a.g.m.*, s. 149

önüne alındığında bu ölçü biriminin de zamana ve mekana göre değişik değerler aldığı söyleyebiliriz.

ÇETVİRNİK

Sırpça'da $\frac{1}{4}$ (dörtte bir) anlamına gelen bir kelimedir¹³⁷. Dörtte bir tabiri tahıl için kullanılan ve *kabal* (kıbıl) denilen yükün (himl) $\frac{1}{4}$ 'i olduğu için kullanılmıştır. Sırbistan'ın yerel kilesi olarak bilinen *çetvirnik*, Osmanlı öncesi dönemden kalma bir ağırlık ölçüsü olup, 65,664 kg'lık tahıl yükünün $\frac{1}{4}$ 'i yani 16,416 kg'dır¹³⁸.

ÇİFT

Suriye'de İstanbul kilesine (20 okka) verilen addır. Bu ölçü birimi Şam-ı Şerif ve kazalarıyla Havran Sancağı'nda kullanılmaktaydı¹³⁹.

ÇİTEN

Kefe'de kullanılan ve 7-8 okka miktarında bir ölçüdür. Bal (asel) ve sıvı maddelerin ölçümünde, araba vb. nakliye araçlarıyla Çerkes bölgesinden ithal edilen ürünlerde kullanılırdı¹⁴⁰.

ÇÖMLEK (ÇÖLMEK)

İki okka yoğurt alan ve “büyük çömlek” adı verilen kaplardır¹⁴¹. Bundan dolayı “küçük çömlek” diye bir kabın veya bir ölçünün de olması gerekir. Kanaatimize göre küçük çömlek 1 okka çeken çanak olmalıdır.

ÇUVALDIZ

bkz. Su Ölçüleri

DÂNİK

Arapça'da “dânek”, “dânik”, “dânâk” (çoğulu devânik), Farsça'da “dânk”, “dânek”, Türkçe'de “dank” ve “denk” şeklinde söylenen kelimenin aslı esasen Farsça olup, “küçük tane” anlamındadır¹⁴². Bunun Türkçe'de “yarım yük” anlamına gelen ve ayrı bir ölçü olan *denk* ile bir ilgisi yoktur¹⁴³. Esas itibariyle dirhem, dinar ve miskalin $\frac{1}{6}$ 'i

¹³⁷ H. İnalçık, *The Middle East and the Balkans Otoman Empire-Essays on Economy and Soceity*, s. 436

¹³⁸ H. İnalçık, *a.g.e.*, s. 444

¹³⁹ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1572

¹⁴⁰ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 321

¹⁴¹ Ö. L. Barkan, “Eşya ve Yiyecek Fiyatları II”, s. 38

¹⁴² C. Kallek, “Dânek”, *DİA*, VIII, s. 457

¹⁴³ Denk hakkında ayrıntılı bilgi için Denk maddesine bkz.

değerinde¹⁴⁴ bir ölçü birimi olup, özellikle paraların üzeri değeri ile ağırlık birimlerini ifade etmek için kullanılmıştır. Dânik'i Grek ve Roma'nın "Obolos"u veya İbraniler'in "Girah"ına kadar dayandıran kaynaklar da vardır¹⁴⁵.

Ali Paşa Mübarek'in verdiği değerlerden yola çıkarak hesaplama yapan C. Kallek dânek'i 0,472 gram olarak bulmuştur. Hz. Peygamber ve dört halife dönemi için ise 0,708 gram değerini vermektedir. İslam dinarı (ki 4,25 gram'dır)¹⁴⁶ merkeze alınarak yapılan bu hesaplamada Arabî dirhem'in Rumî dirheme (İslam Dinarı) oranı bire bir buçuk şeklindedir ve 96 habbelik bu dinarın, dolayısıyla dânek'in as katları şöyledir :

1 Dinar = 6 Dânek, 1 Dânek = 4 Tassuç, 1 Tassuç = 2 Habbe, 1 Habbe = 2 Şa'ire, 1 Şa'ire = 6 Hardal, 1 Hardal = 12 Fels, 1 Fels = 6 Fetil, 1 Fetil = 6 Nakir, 1 Nakir = 6 Kitmir, 1 Kitmir = 12 Aruzze

İslam dinarı için zaman zaman *miskal* tabiri de kullanılmıştır. Bundan dolayı C. Kallek, dânek'in kaynaklarda dirhem, dinar ve miskalden her biri için altıda bir olarak verilmesine bunu sebep göstermektedir¹⁴⁷. Ancak, Hayatizade dânek'in dirhem'in 1/6'yi olduğunu ve sadece aktarlarda altı dânek'in bir miskal ettiğini belirtmektedir. Aktarlardaki dirhem'in değerini ise dört dânik olarak vermiştir¹⁴⁸. Hinz ise hem para hem de özel ağırlık için dâneki 1/6 dirhem yada daha çok 1/6 dinar miskal olarak tespit etmiştir¹⁴⁹.

Piyasalarda birbirinden farklı dirhem, dinar ve miskaller tedavül ettiği ve bunların az katlarını oluşturan hububat taneciklerinin de ağırlık bakımından bölgeden bölgeye farklılık gösterdiğinden dânek için çelişkili değerler söz konusudur.

1 danik'i 1/6 dirhem veya Hayatizade'nin tespitiyle ¼ dirhem olarak kabul edersek 3,072 gramlık dirhem için sırasıyla 0,512 gram ve 0,768 gram değerleri bulunur. Ancak, 3,207 gramlık dirhem söz konusu olduğunda bu değerler 0,5345 ve 0,8 gram olmaktadır.

¹⁴⁴ CL. Huart, "Dânak", *İA*, III, s. 467

¹⁴⁵ C. Kallek, "Dânek", göst. yer

¹⁴⁶ Dinar hakkında geniş bilgi için E. V. Zambaur, "Dînâr", *İA*, III, s. 591-591, G. C. Miles, "Dinar", *EF*, Leiden, 1978, s. 297-299

¹⁴⁷ C. Kallek, "Dânek", göst. yer

¹⁴⁸ Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi, *Yabani Bitkiler Sözlüğü*, (çev. Hadiye Tuncer), Ankara, 1974, s. 363

¹⁴⁹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 13

Osmanlı Devleti'nde 1882 den itibaren geçerli olmaya başlayan 1881 tarihli kararname ile 1 dânik 1/10 dirheme eşitlenmiştir. Bu kararname ile birlikte kabul edilen eşit değerler ise aşağıda ifade edildiği gibidir.

*1 Çeki = 10 Kantar, 1 Kantar = 10 Batman, 1 Batman = 10 Okka, 1 Okka = 1000 Dirhem, 1 Dirhem = 10 Dânik, 1 Dânik = 10 Buğday, 1 Buğday = 10 Habbe*¹⁵⁰

Bu durumda, bir danik 1/10 dirhem yani 0,3207 gram etmektedir. Bir dirhem ise 3,207 gramdır.

Dânik aynı zamanda eczacılıkta ilaç terkiplerinin ölçümleri için de kullanılmaktaydı. T. Baytop, danik için 0,53 gram ve 0,8 gram değerlerini vermiştir¹⁵¹ ki, bunlar bizim bulduğumuz değerlerleri doğrulamaktadır.

Diğer yandan, Hinz dânek'in Mısır'da bir alan ölçüsü olarak kullanıldığını ve 29,172 m² olduğunu yazmaktadır¹⁵². Dânik (veya dânek) aynı zamanda İranlılar tarafından Hüsn-i hat sanatında hat kalınlıklarını ölçmede kullanılan bir uzunluk ölçüsü birimi olarak da kullanılıyordu¹⁵³.

DARİBA

Mısır'da pirinç ölçümünde kullanılan bir ölçü birimi olup, 8 erdeb veya 945 kg ağırlığında idi¹⁵⁴. Pirinç ölçülürken kabuklu olarak ölçüye alınır¹⁵⁵.

DEKKARİ (DECCARİ)

Epir'de ham kıl (muhtemelen keçi kılı veya yapağı) için kullanılan bir ölçü olup, üç buçuk okka yani 4,487 kg ağırlığında idi¹⁵⁶.

DEMİR

Bir gaz tenekesi hububat ölçüğüne verilen addır¹⁵⁷.

¹⁵⁰ İki farklı dirhem değeri üzerinde durmamızın nedeni Osmanlı Devletinde dönemler içinde iki değişik değer kullanılmış olmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dirhem.

¹⁵¹ C. Kallek, "Dânek", s. 458

¹⁵² W. Hinz, *a.g.e.*, s. 80

¹⁵³ C. Kallek, "Dânek", göst. yer

¹⁵⁴ Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, Chicago-London, 1966, s. 518. Issawi, başka bir eserinde ise dariba'yı 935 kg'lık bir ölçü birimi olarak göstermiştir (bkz. Issawi, *Egypt in Revolution an Economic Analysis*, London-Newyork-Toronto, 1963, s. xiv)

¹⁵⁵ C. Issawi, *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, göst. yer.

¹⁵⁶ H. İncik, "Metrology", s. 342

¹⁵⁷ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 8

DENK

Türkçe’de at yükünün bir tarafı¹⁵⁸ veya yarım yük¹⁵⁹ anlamına gelen denk için H. İnalçık¹⁶⁰ 50 top = 20 çile = 2 pastav veya beygir yükü demiştir. C. E. Arseven ise bir adamın veya hayvanın taşıyacağı ağırlıkta yapılmış eşya yükü, sandık şeklinde bağlanmış tüccar eşyası diye tarif etmiştir¹⁶¹.

Daha çok hayvanların taşıdığı yükü ifade eden denk’in hafif eşya ağırlığı olan denk’le bir ilgisi yoktur. Genelde 50 top veya 50 parça kumaşı ifade eden denk farklı ağırlıkları da ifade edebiliyordu. Mesela Trablus’ta 1 denk pamuk 80 rıtl iken 1 denk pamuk ipliği 200 rıtl idi¹⁶².

DESTÜ

Destü, daha çok Balkanlar’da kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Şıra ve zeytinyağı gibi ürünlerin ölçülmesinde kullanılan destü Balyabadra’da 17 okka¹⁶³, Balyabadra dışındaki Mora kazalarında ise 20 okka idi¹⁶⁴. Atina vilayetinde zeytinyağı için kullanılan destü ise 5 okka 264 dirhem idi¹⁶⁵.

DİRHEM

İslam ağırlık ölçülerinin temelini Yunanların drahmi¹⁶⁶, sine dayanan dirhem ile Roma-Bizans ölçüsü olan Solidus’a dayanan miskal oluşturur¹⁶⁷. Şer’an 7 miskal 10 dirhem’e eşit olmakla birlikte, uygulamada miskal 1,5 dirhem olarak kabul edilmiştir¹⁶⁸.

Diğer bütün ağırlık ölçülerinin miktarları dirhem merkezli olarak hesaplandığından bu birimin doğru bir şekilde tespit edilmesi gereklidir. İslam toplumlarında dirhem,

¹⁵⁸ A. Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 373

¹⁵⁹ Cengiz Kallek, “Danek”, s. 457

¹⁶⁰ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 249

¹⁶¹ C. E. Arseven, *a.g.e.*, I, s. 452

¹⁶² A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 497

¹⁶³ Kanunname Balyabadra’da yedi destü’nün bir yük ettiği yazılıdır (bkz. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 623)

¹⁶⁴ Kanunname Balyabadra dışındaki bölgelerde 6 destü’nün bir yük ettiği ifade edilmiştir. Dolayısıyla, altı İstanbul kilesinin bir yük ettiği düşünülerek bu değer bulunmuştur.

¹⁶⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 507

¹⁶⁶ *Drahmi* veya *darhami* Yunanca bir kelime olup, 3 miskal karşılığıdır. Bazen 1 dirhem karşılığı olarak da kullanılmıştır. İbni Frasyan ve başka tabibler 18 kirat itibar etmişlerdir (bkz. Hayatizade, *a.g.e.*, s. 363, W. Hinz, *a.g.e.*, s. 13). H. Sahillioğlu ise drahmi’nin değerini 2.91 gram olarak vermiştir. Ancak bu değer dirhem in para olarak karşılığıdır (bkz. Halil Sahillioğlu, “Dirhem”, *DİA*, IX, s. 369, E. V. Zambaur, “Dirhem”, *İA*, III, s. 594)

¹⁶⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 1

¹⁶⁸ Gazan Han döneminde Tebriz miskali bütün ülkeye yaygınlaştırılmıştır. Bir miskal 24 kirat yani 4,608 gram idi. Gazan Han dirhemi ise bunun yarısıydı. Yani iki dirhem bir miskal ediyordu (H. Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 1989, s. 71, aynı yazar, “Dirhem”, s. 369)

kullanıldığı bölge ve zamana göre değişiklik göstermektedir. Öyle ki bu durum dirhemın asıl ağırlığının öğrenilmesinde karışıklığa yol açmaktadır. Burada bilinmesi gereken dirhemın İslam toplumlarında veya İslam coğrafyalarında sabit bir değerinin olmadığıdır. Bunun yanı sıra ağırlık birimi olarak kabul edilen dirhem ile para birimi olarak kullanılan dirhem birbirine karıştırılmamalıdır. Nitekim, hassas eşya ağırlıkları için kullanılan dirhem, para ağırlıklarından oldukça farklı değerler gösterir.

Geleneksel İslam kaynakları dirhemi 14 *kırat* olarak göstermişlerdir. Önceleri dirhemın 20, 10 ve 12 kırat takdir edilmesi çeşitli tartışmalara yol açtığından Hz.Ömer zamanında bu üç dirhemın ortalaması alınarak 14 kırat üzerinden kullanılması kabul edilmiştir¹⁶⁹.

Başka bir rivayete göre ise Asr-ı Saadet'te *Bağalı, Tabarî, Mağribî ve Yemenî* olmak üzere 4 çeşit dirhem kullanılmakta olup, bunların ilki 8 danik, ikincisi 4 danik, üçüncüsü 3 danik, dördüncüsü de 1 danik ağırlığında idi. Hz. Ömer en çok kullanılan Bağalı dirhemi ile Taberî dirhemini birleştirerek bunların ortalaması olan 6 danik'i bir dirhem olarak kabul etmiştir¹⁷⁰.

Bahsettiğimiz bu dirhem şer'î olanıdır. Bundan başka uygulamada olan bir de *örfi dirhem* bulunmaktaydı. Örfî dirhem şer'î dirhemden 2 kırat daha fazla olup, 16 *kırat* değerindeydi¹⁷¹. İslam alimlerinin bazılarına göre zekat ve diyet gibi hususlarda her yerin örfî dirhemi muteberdir. Ancak, bunun şer'î dirhemden az olmaması gerekir. Şayet az olursa şer'î dirhem muteberdir¹⁷².

W. Hinz ağırlık dirhemının (1 kırat 0,195 gram hesabıyla) 3,125 gram olduğunu ileri sürmüştür¹⁷³. Ancak, H. İnalçık dirhemın (1 kırat 200 mg. hesabıyla) 16 kırat olduğunu söylemiştir¹⁷⁴ ki, bu da yaklaşık olarak 3,2 gram etmektedir.

Dirhemın bölgeler arası değişimine bakılacak olursa şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır.

¹⁶⁹ Hayatizade, *a.g.e.*, s. 363; H. Sahillioğlu, "Dirhem", göst. yer

¹⁷⁰ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, İstanbul, 1993, s. 454; G. C. Miles, "Dirham", *ET*, II, s. 319

¹⁷¹ Koçibey Risalesi'nde 1 dirhem 16 keçiboyunu çekirdeği olarak tanımlamıştır (bkz. Koçibey, *Koçibey Risalesi*, (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), Ankara, 1998, s. 151

¹⁷² M. Zeki Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 454

¹⁷³ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 4

¹⁷⁴ H. İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV/60 (Ankara, 1951), s. 677. Ayrıca, Seval Orhan kanaatimizce yanlış bir hesaplamayla kıratı 800mg alarak bu dirhemi 12,8 gr bulmuştur ki bu sonuç diğer değerlerden de oldukça fazladır (bkz. Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 49)

Anadolu

W. Hinz ve Faroqhi Anadolu’da kullanılan dirhemi 3,086 gram olarak vermiş¹⁷⁵ iseler de aslında bu değer Dımişkî dirhem için geçerlidir¹⁷⁶. Bunların yanı sıra Y. Kurt 3,148 gram veya 3,207 gram değerleri üzerinde durmuş ve temel olarak 3,148 gramı kullanmıştır¹⁷⁷. H. Sahillioğlu’na göre ise Anadolu’da kullanılan dirhem 17. yüzyılın ortalarına kadar 3,072 gram ağırlığında idi¹⁷⁸.

Gazan Han’ın *Tevhid-i Evzan* politikası çerçevesinde yaymak istediği “Tebriz miskali” 2 dirhem sayılıyordu ve Osmanlılar bunu 1,5 dirhem olarak kabul etmişlerdi. Aslında Trabzon miskali olan bu tartı birimi İstanbul’da da kullanılıyordu. Kanuni devrinde bunun Mısır’da da kullanılması mecburi tutulmuş ve 1688-89 yılından sonra “Mısırî dirhem” olarak kabul görmüştür¹⁷⁹. Anadolu’da 17. yüzyılın ortalarına kadar kullanılan bu dirhem Mısır’ın malı olunca, bundan sonra “Rumî dirhem” adıyla 3,207 gram değerinde olan yeni dirhemle hesapların yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁸⁰.

Yine, eczalık ile ilgili dirhem değerlerinin de birbirinden farklılık gösterdiği ve bu alanda kullanılan dirhem 3,32 gram¹⁸¹ ile 3 gram¹⁸² ağırlıklarında oldukları görülmektedir.

Mısır

Mısır’da kullanılan dirhemi bulmak için W. Hinz’in kabul ettiği 0,195 gram kırat’la yola çıkılırsa 16 kıratlık dirhem 3,12 gram olur. Ancak K. Yaşar Kopruman Mısır dirhemini 3,186 gram olduğunu belirtmiştir¹⁸³.

Kanuni döneminden itibaren kullanılmaya başlanan 3,072 gram’lık dirhem ise, kısa bir süre de olsa, Mısır dirhemini ifade etmiştir. 1799’da Fransız işgali sırasında

¹⁷⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 6; Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen*, s. 343

¹⁷⁶ Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani*, Ankara, 1956, s. 66

¹⁷⁷ Yılmaz Kurt, “Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi II. Ekonomik Yapı”, *OTAM*, II (Ankara, 1991), s. 173

¹⁷⁸ H. Sahillioğlu, “Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul’da Fiyatlar”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 1 (İstanbul, Ekim 1967), s. 39

¹⁷⁹ H. Sahillioğlu, “Dirhem”, s. 369

¹⁸⁰ H. Sahillioğlu, *Studies On Ottoman Economic and Social History*, İstanbul, 1999, s. 33

¹⁸¹ Ayşegül Demirhan Erdemir, “Nane İlacının Osmanlı Türk Tıbbındaki Yeri ve Bazı Orijinal Belgeler”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999*, III, Ankara, 2002, s. 628; Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Ömür Elçioğlu, “Karanfil’in (Caryophyllus) Türk Tıbbi Folkloründeki Yeri ve Bazı Bilimsel Sonuçlar”, *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998, İstanbul)*, İstanbul, 2000, s. 235

¹⁸² Saadetin Özçelik, “Basur Hastalığı ve Tedavisiyle İlgili 15.Yüzyıla Ait Bir Metin”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 4* (İstanbul, 1998), s. 218

¹⁸³ K. Yaşar Kopruman, *a.g.m.*, s. 170

dirhem'in değeri 3,0884 gram olarak tespit edilmişken, 1845'de 3,0898 gram olarak tespit edilmiştir¹⁸⁴.

Suriye

W. Hinz'e göre Suriye şer'î miskali olan 4,46 gram esas alınırsa dirhem'in değeri 3,14 gram olarak bulunur. Yine, Hinz 19. yüzyılın ortalarına kadar Halep'te kullanılan ağırlık dirhem'inin 3,167 gram olduğunu söylemektedir. Ancak, Şam miskali'nin değeri 4,62 gram'dan hesaplanırsa dirhem'in karşılığı 3,086 gram olarak bulunur¹⁸⁵. Bu aynı zamanda R. Anhegger ve H. İnalçık'ın kabul ettiği değere de karşılık gelmektedir.

Irak

W. Hinz Irak için kendi bulduğu 3,125 gram'lık değeri standart dirhem olarak vermiştir¹⁸⁶.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, dirhem'in Osmanlı döneminde iki farklı değeri söz konusudur. Muhtemelen 17. yüzyılın sonlarına kadar 3,072 gram, bu tarihten sonra da 3,207 gram olarak kullanılmıştır.

Öte taraftan, dirhem'in askatları da bulunmaktaydı. *Dânik, kırat buğday, fitil, nakir, kıtmir ve zerre*'den oluşan bu ölçülerin değerleri de aşağıda ifade edildiği gibidir.

*1 Dirhem = 4 Dânik, 1 Dânik = 4 Kırat, 1 Kırat = 4 Buğday, 1 Buğday = 4 Fitol, 1 Fitol = 2 Nakir, 1 Nakir = 2 Kıtmir, 1 Kıtmir = 2 Zerre*¹⁸⁷

DİVANÎ YÜK

Gence'de 32 batman'lık bir ölçü olarak kullanılan¹⁸⁸ "Divanî yük" daha çok ipeklî ürünler için söz konusuydu. Yine, Gence'de kullanılan ve "Hünkarî batman" denen ölçü (7,68 kg) esas alınırsa Divanî yük 245,76 kg etmektedir ki, bu değer hemen hemen bir deve yüküne eşit olmaktadır.

ELERULUK/İLRVLAGİ

Ahmet Akgündüz'ün *eleruluk*, Halil İnalçık'ın da *ilrvlagi* olarak telaffuz ettiği bu birim, *Verkçe*'nin 1/5'i kadar olan bir maden ölçüsüdür.

¹⁸⁴ E. V. Zambaur, "Dirhem", s. 595

¹⁸⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 5

¹⁸⁶ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 6

¹⁸⁷ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, s.454

¹⁸⁸ Hüsamettin Memedov, "1140/1727 Tarihli "Defter-i Mufassal Eyalet-i Gence"ye Göre Osmanlıların Sosyal ve Ekonomik Politikası", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, Ankara, 1990, s. 203; Ö. L. Barkan, *Kamunlar*, s. 196

Beldiceanu'nun hesabıyla 3,42 kg; İncalcık'ın hesabıyla da 2,188 kg ağırlığında idi¹⁸⁹.

FARASİLA

Avrupa'daki kayıtlara göre, frassola, ferasilah gibi yazılır ve baharın 1/20'idir¹⁹⁰. Ayrıca bkz. bahar maddesi.

FARDELLO

İtalyanca'da "yük, büyük bohça"¹⁹¹ anlamına gelen fardello, genellikle ipek ticaretinde kullanılmaktaydı. Bu ölçü birimi, muhtemelen İtalyan devletleriyle olan ticarî ilişkilerde kullanılıyordu. İran ve Cenova'da 1340'da 79,821 kg, Azak'ta ise 1542'de 79 kg değerlerini veren İncalcık¹⁹², başka bir eserinde ise bunun değerini 150 kg olarak zikretmiştir¹⁹³.

FARK

Bu hacim ölçüsü Medine'de -3 şa, yani 12,617 litreydi. Irak ve Mezopotamya'da 1 fark buğday da her biri 406,25 gram olan 36 Bağdat rıtlı yani -14,625 kg idi ki, bu da 19 litrelik bir hacme denk geliyordu¹⁹⁴.

FERDE

bkz. Balya

FIÇI

Medre, varil ve karatil gibi ölçülerin en büyüğüdür. 1-20 medre arası 1 varil, 20-40 medre 1 karatil, 40 medreden yukarısı ise 1 fiçi idi. Bir kaptaki bulunan 1 ila 20 medre arası miktar bir varil kabul ediliyordu¹⁹⁵. Fakat, bu daha ziyade şarap için geçerli olup, diğer maddelerde değişmekteydi.

¹⁸⁹ H. İncalcık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 444

¹⁹⁰ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 14

¹⁹¹ *İtalyanca-Türkçe, Türkçe-İtalyanca Modern Sözlük*, (haz. Birsen Çetinkaya-Neval Barlas, denetleyen: Renato Luciano), İstanbul, 2003, s. 152

¹⁹² H. İncalcık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 434

¹⁹³ H. İncalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspect of The Ottoman Economy", *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London, 1978, s. 210

¹⁹⁴ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 45-46

¹⁹⁵ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 324

Öte taraftan, genellikle sıvı maddeler için kullanılan fiçî'nin deri için de kullanıldığı görülmektedir. Mesela, Şam Sancağı Kanunnamesi'nde sincap derilerinin her fiçîsının 14 rıtl olduğu (1000 cild) ifade edilmektedir¹⁹⁶.

Akkerman'da standart fiçî = 2 sihaf = 8 karatıl = 226,596 kg idi. Havyar için 52 medre (225,798 kg), şarap ve bal için de 40 medre (89,810 kg) kabul ediliyordu¹⁹⁷. Trabzon'da ise fiçînin yarısına "miso fiçî" denmekteydi¹⁹⁸. Yine, bazı yerlerde fiçînin karışla ölçüldüğü ve bir karışa iki akçe alındığı da bilinmektedir¹⁹⁹.

FIRTAL

Macaristan'ın Peçuy bölgesinde kile'nin yerel adı olup, 24 okkalık bir değere sahiptir²⁰⁰.

FİTİL

Bkz. Dirhem

FUNTA

Macaristan'da kullanılan ve 160 dirhemlik bir ağırlığı ifade eden ölçüdür²⁰¹. Buna göre, bir dirhem 3,207 gr hesabıyla 513,12 gr etmektedir.

FUSHA

Trablusşam'da sabunun ölçümünde kullanılan bir birimdir. Kanunnamesinden anlaşıldığına göre, kantardan daha büyük bir ağırlığı ifade ediyordu. "...ve her fusha sabundan ikişer sikke altun ve fusha tamam olmayub kantar ile dahil olsa her kantarına onar akçe alınur"²⁰². İki birim arasındaki fiyat farklılığı fusha'nın kantar'dan daha büyük bir ağırlık olduğuna işaret etmektedir.

GARRAF

Trablusgarp vilayetinde kullanılan ve bir okka, 160 dirhem (yani 1,795 kg) ağırlığında olan bir ölçü birimidir²⁰³.

¹⁹⁶ "Ve sincap fuçısından her fuçî on dört rıtl ki bin cild olurmuş", Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 224

¹⁹⁷ H. İncılık, *a.g.e.*, s. 250

¹⁹⁸ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 295

¹⁹⁹ Abdullah Uysal, *Zanaatkarlar Kanunu*, Ankara, 1982, s. 35

²⁰⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VIII, s. 294

²⁰¹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 275

²⁰² Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 213

²⁰³ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1573

GEDİK

Karahisar-ı Şarkî’de kullanılan ve yerel kilenin 1/16’i olan bir ölçüdür²⁰⁴. Karahisar-ı Şarkî kilesi 224 okka olduğuna göre, bir gedik 14 okka etmektedir .

GİRVENKA

Iğdır’da 400 gramlık ağırlığı ifade eden bir ölçü birimidir²⁰⁵.

GUTE

Kefe’de bir ağırlık birimi olarak kullanılan gute, *sapu* denen ölçünün 1/8’i kadardı²⁰⁶. Bir sapu 16 kile (keylçe) olduğuna göre, bir gute 51,302 kg ila 102,624 kg arasında bir değer almaktadır. Çünkü, H. İnalçık sapu’yu 410,416 kg olarak verirken²⁰⁷, Yücel Öztürk bunu 820,992 kg olarak vermiştir²⁰⁸. Kanaatimize göre, bu farklılık İnalçık’ın İstanbul kilesini esas alarak hesaplamasına karşın, Öztürk’ün iki İstanbul kilesi olarak söylediği Kefe kilesi üzerinden yaptığı hesaplamadan kaynaklanmış olmalıdır.

GÜL

Gence’de 75 dirhemlik bir vezni ifade eden ölçüdür²⁰⁹.

GÜLEK

Adana ve çevresinde kullanılan bu ölçü İstanbul kilesine eşittir²¹⁰. Bugün Adana ve çevresinde kullanılan gülek bir dönüme ekilebilecek tohum miktarını da ifade etmektedir . Aksamina bakılırsa ; bir gülek iki teneke, bir teneke ise iki tas’tır.

ĞIRARA

Kıldan veya ipten örülmüş çuval anlamına gelen ğirara, Mütercim Asım’a göre tahrifle haral²¹¹ olarak söylenmektedir. Kullanıldığı yerlerde işlem yapılırken çuval sayısı esas alınan²¹² ğirara, aslında bir ağırlık ölçüsü değil, hacim ölçüsüdür²¹³. Daha

²⁰⁴ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1566

²⁰⁵ www.igdir.gov.tr

²⁰⁶ A.Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 588

²⁰⁷ H. İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 445

²⁰⁸ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 324

²⁰⁹ Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 196

²¹⁰ V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

²¹¹ Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katı (haz. Mürsel Öztürk-Derya Örs)*, Ankara, 2000, s. 289

²¹² Ümit Koç, *1527-1528 (H. 934) Tarihli Gazze Mufassal Tahrir Defterinin Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1996, s. 42

²¹³ Wolf-Dieter Hütteroth, Kamal Abdulfattah, *Historical Geograpy of Paletsine, Transjordan and Southern Syria in Late 16th Century*, Erlangen, 1977, s. 68

çok tahıl ölçümünde kullanılan ğıranın miktarı değişkendir. Hinz'e göre şam'da 204,5 kg (265 lt, buğday), Gazze'de 366,75 kg (397,5 lt, buğday) ve Kudüs'te 613,5 kg (795 lt, buğday) değerlerine sahipti²¹⁴. Makovsky, kaynakların şam ğırasını genellikle 200 kg'ın biraz üzerinde verdiklerini yazarken, kendisi Kudüs ğırasının değerini 850 lt olarak vermiřtir²¹⁵. A. Esat Paşa XIX. yüzyılda şam-ı şerif eyaletinde kullanılan ğıranın değerini 40 çift yani 40 istanbul kilesi²¹⁶ olarak belirtmiştir ki, bu yuvarlak hesapla 1 ton etmektedir. İnalçık ise ğıranın değerini 50 okka (64,150 kg) olarak vermiřtir²¹⁷. E. Ashtor şam'da 208,74 kg (buğday), Kudüs'te 626,22 kg (buğday), Gazze'de 313,1 kg (buğday)²¹⁸ değerlerini verirken Hüttheroth-Abdulfettah ikilisi ğıra için farklı bölgelerde biçilen değerleri şöyle vermişlerdir: Kudüs 500 akçe, Nablus 710 akçe, Leccun 140 akçe, Aclun 140 akçe, Gazze 500 akçe, Havran 130 akçe²¹⁹.

Küçüğüne *heğbe*²²⁰ denilen ğıra, muhtemelen çuval adı altında Osmanlı şehirlerinde kullanılmaktaydı. Kullanılan bu çuvalın ölçüsü ürüne göre farklıydı. Mesela bir un çuvalı 2,5 kile²²¹ iken peynir, yağ, bal ve tuz gibi maddeler dolu heğbe ile gelse bir çuval kabul ediliyordu²²². Yine Kefe'de 1 çuval 2 kantar, 1 çuval un 4 kile, 1 çuval pirinç 18 kile, 1 çuval fındık ezmesi 2,5 kile idi²²³. İzmir'de çekirdekli pamuğun çuvalı 2,5 kantar²²⁴, şam'da bademin çuvalı 1 denk²²⁵ (at yükünün yarısı), Mora'da ise 130 ledre istefdiye 1 çuval²²⁶ kabul ediliyordu.

İnalçık, çuvalın değerini 2 kantar (112,898 kg) olarak vermiş ve bir çuval fındığın 2,5 kile (74 dm³), bir çuval pirincin 18 kile (46,184 kg) olduğunu belirtmiřtir²²⁷.

Ğıranın standartları da kanunlarla belirlenmiş olup şöyledir: “ Harar ki Bursa müddiyle bir müdden ziyade ola ve ağzı kulaklu bağlama narhı on sekize ve seyishane

²¹⁴ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 46

²¹⁵ A. Makovsky, “ Sixteenth Century Agricultural Production in the Liwa of Jerusalem: Insights from the Tapu Defters and Attempt at Quantification”, *Archivum Ottomanicum*, IX (1984), s. 109

²¹⁶ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1572

²¹⁷ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 250

²¹⁸ Eliyahu Ashtor, “Makayil”, *EF²*, I, Leiden, 1983, s. 118

²¹⁹ Wolf-Dieter Hüttheroth, Kamal Abdulfattah, *a.g.e.*, s. 68

²²⁰ A. Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 175

²²¹ Ö. L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırma”, *İÜİFM*, XXIII (İstanbul, Ekim 1962- Şubat 1963), s. 272

²²² A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 403

²²³ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 322

²²⁴ H. Sahillioğlu, “1763'te İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, II/8 (İstanbul, Mayıs 1968), s. 57

²²⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 30

²²⁶ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 624

²²⁷ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 249

cuvalı yakasız olub uzunı on bir karış ve eni sekiz karışdan ziyadece ve siyah olsa narhı yigirmi beş akçaya ola²²⁸ ”.

HABBE

Tahıl ve benzeri bitkilerin tane, tohum veya çekirdeklerine denir. Büyük küçük her tür tahıla hab, bir tanesine de habbe denir²²⁹.

Bir ölçü birimi olarak habbe “altın ve gümüş para anlamındaki dinar ve dirhemle, bir ağırlık ölçü birimi dirhem ve miskalin askatı” olarak tanımlanabilir. Bu ağırlık ölçüsü altın, gümüş, elmas ve inci gibi kıymetli mücevherlerin tartılmasında ve eczacılıkta ilaç dozajlarının belirlenmesinde kullanılırdı. Bizanslılar buna *granum*, İranlılar ise *dâne* derlerdi²³⁰.

İslam ülkelerinde yakın zamana kadar bir ölçü birimi olarak kullanımı süren habbe, asırlar boyunca hem farklı bölge ve zamanlarda ortaya çıkan muhtelif ölçü birimlerinin tespitinde ve birbirlerine dönüştürülmelerinde, hem de ihtilaf anında başvurulmuş standart birim olarak kabul görmüştür. Ancak ismi değişmese de, ifade ettiği anlam ve değer yer yer farklı olabilmiştir. Yani, bir bölgede bir tür tahıla ya da çekirdeğe habbe denirken, bir başka bölgede diğer bir türe bu ad verilmekteydi. Bunun gibi bazıları habbe’yi, bir arpa²³¹ tanesi kabul ederken, bazıları da iki arpa tanesi olduğunu ileri sürmüşlerdir²³².

Habbenin İslam coğrafyasında ifade ettiği ağırlıklar değişkendir;

*Habbe olarak esas alınan hububat (tahıl) cinsinin farklı oluşu,

*Aynı hububat (tahıl) cinsi seçilse bile, iklim ve toprağın veriminin farklı oluşu, gibi başlıca iki nedenden dolayı, aynı yörede bile olsa habbeler arasında ağırlık farklılıkları meydana gelmektedir²³³.

²²⁸ Ö. L. Barkan, “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar II”, *Tarih Vesikaları*, II/7 (Haziran 1942- Mayıs 1943), s. 35

²²⁹ Şükrü Özen, “Habbe”, *DİA*, XXIV, s. 343

²³⁰ Şükrü Özen, “Habbe”, göst. yer

²³¹ Şer‘î yani islâmî tartıların ayarlanmasında temel olarak arpa tanesi kullanılmaktaydı. Ancak Tebriz tartılarının ayarlanmasında kullanılan temel birim buğday idi (H. Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 1989, s. 71)

²³² Şükrü Özen, “Habbe”, s. 343-344

²³³ Muhammed Necmeddin el-Kürdi, çeşitli habbeler üzerinde Zekâzık Üniversitesi Ziraat Fakültesi’nde elektronik terazi ile ölçümlerde bulunmuş ve Mısır’daki habbe çeşitlerinin (daha doğrusu tahıl çeşitleri) ağırlığı hakkında verilere ulaşmıştır., Yine çeşitli habbe cinsleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ş.Özen, “Habbe”, s. 343-345, M. Necmüddin el-Kürdi, *Şer’î Ölçü Birimleri ve Fıkhi Hükümleri* (tercüme: İbrahim Tüfekçi), İstanbul, 1996

Habbe, daha çok 2 şa'ir (arpa) yahut 4 erz (pirinç) veya 100 hardal tanesi kabul edilirdi²³⁴. Ancak daha öncede belirttiğimiz gibi çeşitli sebeplerden dolayı hem klasik kaynaklarda, hem de mezhepler arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Mesela Hanefilere göre 1 dinar =100 habbe (arpa) ve 1 dirhem = 70 habbedir (arpa veya buğday).

Harizmî'nin verdiği bilgiye göre bir tıp ölçü birimi olan drahmi 72 arpadır. Bu ise, Hanefilerin dirhem ağırlıkları için verdikleri değere oldukça yakındır. Şafîî, Malikî ve Hanbelîlere göre 1 şer'î dinar 72 habbe (arpa) ve 1 dirhem 50,4 habbedir²³⁵.

Bir habbenin arpa ve diğer alt birimlerden değeriyle ilgili görüş farklılıklarına ilave olarak, dinar ve dirhem habbe cinsinden karşılığı konusunda fıkıh mezhepleri arasındaki bu görüş farklılığı, altında (20 dinar) ve gümüşte (200 dirhem) zekat nisabının ağırlık olarak miktarını ve bu ölçüye dayanan diğer şer'î hak ve ödevleri doğrudan etkilemektedir. Ancak, İslam toplumlarında kullanıldıkları bölgeye ve zamana göre değişen bir çok dirhem ve miskal ağırlıkları görülmüş olması sebebiyle habbe miktarlarında da ayrılıklar ortaya çıkmıştır.

Klasik kaynaklarda muhtelif ölçülere habbe karşılığı olarak verilen değerlerin bir kısmı şöyledir²³⁶:

<i>Karşılığı</i>	<i>Açıklamalar</i>
1, 1,5 veya 2 arpa	Secâvendî, Firuzâbâdî
1/4 harrube	Secâvendî, Firuzâbâdî
1/10, 1/8,4 veya 1/8 dânek	Secâvendî, Firuzâbâdî
1/2 tassuc	Secâvendî, Firuzâbâdî
1/3, 1/4 tassuc	
100 veya 70 hardal	
1/5 kırat	İbnü'l- Hünam
1/4 kırat	Markizî
1/3 kırat	Ebu'l- velid İbn Rüşd, Huzâî, Necefî
1/3,5 kırat	Suriye'de
1/3,571 kırat	İbnü'l- Uhuvve

²³⁴ E.V. Zambaur, "Habbe", *İA*, V, İstanbul, 1988, s. 2. Süyûti, Markizî, Serûcî ve Ebü'l- Feth es-Sûfî gibi alimler, dinar ve dirhem hardal tanesiyle ölçülmesi adetinin Yunanlılardan alınma olduğunu söylerler (Ş. Özen, "Habbe", s. 344

²³⁵ Ş. Özen, "Habbe", göst. yer

²³⁶ Ş.Özen, "Habbe", s. 344

1/3,15 , 1/3,6 , 1/3,428 veya 1/ 4,2 kirat	
1/72	cumhur dinar
1/100	Hanefiler dinar
1/82,3	İbn Hazm dinar
1/ 85,714	İbnü'l-Uhuvve dinar
1/85	Şeyzerî
1/87, 1/96, 1/68,571	Şiâ dinar
1/60	Dinar
1/50,4	Cumhur dirhem
1/70	Hanefiler dirhem
1/ 48	Secâvendî, Firuzâbâdî, Şiâ dirhem
1/60	Suriye dirhem
1/57,61	İbn Hazm dirhem
1/64	Dirhem

Secâvendî, habbenin as ve üskatlarını şu şekilde sıralamıştır:

*1 dinar = 6 dânek, 1 dânek = 4 tassuç, 1 tassuç = 2 habbe, 1 habbe = 2 arpa, 1 arpa = 6 hardal, 1 hardal = 12 fels, 1 fels = 6 fetil, 1 fetil = 6 nakir, 1 nakir = 8 kıtmir, 1 kıtmir = 12 zerre*²³⁷

Hinz, habbe'nin üç farklı değerinden söz etmiş ve bunları şöyle sıralamıştır²³⁸:

1. Şer'i geleneğe göre 1 habbe = 1/100 miskal yani, 0,0446 gr'dır. Bu uygulamada sadece yaklaşık değer rolü oynar.
2. Prensip olarak habbe, daha çok sikke ağırlığıdır, eşya ağırlığı olarak kullanılmaz.
3. Eşya ağırlığı olarak da 1 habbe daima 1/96 miskale eşittir, yani mahalli miskal ağırlıklarına göre değişir.

Hinz, ayrıca farklı sikke ağırlıkları olmadığı sürece bütün pratik amaçlar için habbe karşılığında yuvarlak bir değer olarak 0,05 gramı kullanmayı uygun görmüştür²³⁹.

Osmanlı Devleti'nde önceleri İstanbul'da kıymetli madenler, taşlar ve eczacılıkla ilgili ölçümlerde kullanılan habbe 50,04 mg ağırlığındaydı. Sikke ağırlığı söz konusu olduğunda ise, ağırlık 50,11 mg'a kadar çıkmaktadır²⁴⁰. Ancak Sertoğlu bu rakamı, 71

²³⁷ Ş. Özen, "Habbe", göst. yer.

²³⁸ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 15

²³⁹ W. Hinz, göst. yer.

²⁴⁰ E. V. Zambaur, "Habbe", s. 2

mg²⁴¹ verirken Zambaur bu miktarın islamın ilk dönemlerinde kullanıldığını yazmaktadır²⁴².

Osmanlı Devleti'nde tanzimattan sonra ölçülerin standartizasyonuna ilişkin 29 Şevval 1298 (24 Eylül 1881) tarihli kararname ile 1 Mart 1882'den itibaren geçerli olmak üzere uygulanmaya konan onlu metrik sisteme göre, habbe denkin askatı olarak kabul edilmiştir. Buna göre;

1 denk = 10 buğday, 1 buğday = 10 habbedir.

Osmanlı'da altın ve gümüş ağırlığı olarak 1 dirhem = 3,1 gr = 16 kırat = 64 habbe, yani 1 habbe 0,0484 gr kabul edilmiştir²⁴³.

Habbe, uzunluk ölçüsü olarak da kullanılmaktaydı ve ziranın (arşının) askatıydı.

1 arşın = 6 kabza, 1 kabza = 4 parmak, 1 parmak = 6 veya 7 arpa habbesi

kabul edilmiştir. Burada standart kabul edilen arpa, vasat olanıdır ve arpaların karınları biri diğerinin sırtına gelecek şekilde enine ve yatay konmalıdır. Eğer arpa konusunda çelişkiye düşülürse, yan yana konmuş 6 (veya 7) katırcıklı kalınlığında olan arpa esas alınırdı. Bu durumda 1 habbe 0,320 cm ile 0,333 cm arasında bir değere sahipti²⁴⁴.

Alan ölçüsü olarak ise habbe; Hinz'e göre 58,345 m²'ye karşılıktır²⁴⁵.

Diğer yandan Takiyuddin İbn Rezin, Mısır kadehinin 32762 habbe²⁴⁶ tuttuğunu söyler ki, bu habbenin hacim ölçümünde kullanıldığını da göstermektedir.

HALVER

İğdir'da 500 kg ağırlığı ve 20000 m²'lik alanı ifade eden bir ölçüdür²⁴⁷.

HARDAL

Bir hardal tanesinin ağırlığı 1/70 habbedir. Bundan 60 tanesi bir gümüş dirhem in ağırlığına yani 2,97 grama eşittir. Bu durumda bir hardal tanesinin ağırlığı 0,000707gram olmaktadır²⁴⁸.

²⁴¹ M. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul, 1986, s. 128

²⁴² Ş. Özen, "Habbe", s. 345

²⁴³ Ş. Özen, "Habbe", göst. yer

²⁴⁴ Ş. Özen, "Habbe", s. 346

²⁴⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 81

²⁴⁶ Ş. Özen, "Habbe", s. 346

²⁴⁷ www.igdir.gov.tr.

²⁴⁸ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 16

HAVAÎ

V. Eldem, Konya’da yarım İstanbul kilesi²⁴⁹ değerinde bir ölçü olduğunu söylerken S. Orhan 12 okkalık²⁵⁰ bir ölçü olduğunu yazmaktadır .Bu durumda 12 ile 15 kg arasında bir değere sahip olduğunu söyleyebiliriz.

HEĞBE

Vefik Paşa’nın, ğırarın (çuval) yarısı²⁵¹ olarak tarif ettiği heğbe bir ölçü birimi olarak yükün (himl) askatlarından biri gibi kabul edilebilir. Heğbe ile keten, peynir, bal, tuz, esbab ve sebze gibi ürünler taşınıyordu²⁵². Muhtemelen miktarı değişken olan heğbe bazen bir tam çuval gibi kabul ediliyordu²⁵³. Heğbeyi çuvalın yarısı gibi düşünerek İnalçık’ın çuval için verdiği 112,898 kg²⁵⁴ değeri esas aldığımızda heybe yaklaşık 57 kg eder. Fakat bu miktar kanaatimize göre heğbe için oldukça fazladır.

Kanunnamelerden yola çıkarsak Mora’da :

“Heğbe ile ketan gelse iki kevser torbayla gelse bir kevser alınur²⁵⁵”

Kengırı’da :

“Ve tağarcık ve torba ile üç dört vakiyye yün ve tiftik satanlardan nesne alınmak mu’tad değil iken haliya zulmen birer miktar yün ve tiftik alınur²⁵⁶” gibi kanunname maddelerinden heğbenin torbanın iki katı olduğu ve torbanında 3-4 okka yün ve tiftiği ifade ettiğini anlarız. Bu değerlerden heğbenin 5-6 okka yün ve tiftik ettiği sonucuna varabiliriz²⁵⁷.

HIRDAV

Berail veya ibrail olarak bilinen bölgede kilenin yerine kullanılan tabirdir. 60 okkalık bir değere sahiptir. Bkz. Kile.

²⁴⁹ V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

²⁵⁰ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 52

²⁵¹ A. Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 175

²⁵² A. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 403, 647; Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 21

²⁵³ “ Ve zikr olunan nesnelere (peynir, bal, yağ, tuz) her biri dolu heğbe ile gelse bir çuval farz olunub bir akçe alınur” (A. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s.403)

²⁵⁴ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 249

²⁵⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 617

²⁵⁶ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VIII, s. 164

²⁵⁷ Kangırı Sancağı Kanunnamesi’ndeki ibareden tağarcık ve torbanın 3-4 okka olduğunu anlayabileceğimiz gibi bu değer sadece satılan miktar olduğu sonunca da varılabilir. Bu yüzden hesaplamalarımız doğrudur diyemiyoruz.

HİLAL

bkz. Su Ölçüleri

HİLAN

İstanbul'da sıvılar için kullanılan 25 gr'lık bir ölçüdür²⁵⁸. Muhtemelen eczacılıkta kullanılıyordu .

HİYAÇA (HİÇE)

Trepçe maden kanunnamesinde “Bâc-ı Hiç” diye geçen ve her gümüş yükünden alınan vergi, bâc olarak²⁵⁹ tarif edilen hiyaça (hiçe), Beldiceanu tarafından 3 himl'e (yük)²⁶⁰ eşit olarak kabul edilmiştir. İncalcık ise, hiçe'nin büyük ve küçük olmak üzere iki türlü olduğundan söz ederek 24 ve 12 kaballık²⁶¹ değerleri verir. Hiçe “iki bargirin çektiği cevher yükü”dür²⁶².

HORUM

İki üç kg'lık ot demetidir. Üç horum bir bağ (burma), 90 horum bir part eder²⁶³.

HUGGA

Irak'ta yaygın olarak kullanılan ağırlık birimlerinden biridir. Yaklaşık olarak 1 kg kadar bir ağırlığı ifade ediyordu²⁶⁴. Muhtemelen okkanın yabancı dillerdeki karşılığı olmalıdır.

HÜNKARİ BATMAN

²⁵⁸ H. İncalcık, “Metrology”, s. 342

²⁵⁹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 565

²⁶⁰ Nicoară Beldiceanu, “Actes de Süleyman le législateur concernant les mines de Srebrenica et Sase”, X, *Le monde Ottoman dans les Balkans (1402-1566)*, London, 1976, s. 11; Beldiceanu, himl'i 102,624 kg bulmuştur.

1 himl = 4 kile Osmanlı kilesi eşitliğinden yola çıkarak. Ancak kabal (kıbıl) esas alınarak hesaplama yapılırsa 1 himl 99,576 kg olmaktadır.

²⁶¹ H. İncalcık, *Otoman Empire-Essays*, s. 443. “...24 kıbıla bir hıce deyü bir sanduk ölçüye koyarlar...” (A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 162, 297)

²⁶² H. İncalcık, *Otoman Empire-Essays*, s. 438

²⁶³ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 109

²⁶⁴ Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, Chicago and London, 1966, s. 518

Gence’de özellikle ipek türü yüklerde kullanılan bir ölçü olan hünkari batman altı okkalık bir ağırlığı ifade ederdi²⁶⁵. Bu durumda hünkari batman 7,68 kg eder ki, bu değer Anadolu’da kullanılan batman değerine oldukça yakındır.

‘İDL

Bursa’da ipek için kullanılan ve 176 lidre (68 kg) ağırlığında bir ölçüdür²⁶⁶.

İRDEBB/ERDEB

Kelimenin aslı eski Farsça ertebe’ye (irtebe) dayanır. Arapçaya irdeb şeklinde geçen kelime irdebbe ve halk ağzında erdebb (erdib) olarak söylenmektedir. Bazı dilciler ise kelimenin Arapça asıllı olduğunu söylemektedirler²⁶⁷. Çağdaş Farça kaynaklarda “kuru maddelerin ölçümünde kullanılan eski bir İran hacim ölçüsü” şeklinde tanımlanarak 51,84 litrelik med irdebi ve 55,08 litrelik pers irdebi olarak ikiye ayrılmakta ayrıca 66 litrelik bir başka İran irdebinden de bahsedilmektedir. Perslerin hakimiyetleri altına giren Küçük Asya, Mezopotamya ve Mısır’a götürdükleri bu ölçek metrik sistemin benimsenmesine kadar kullanılmaya devam etmiştir. İrdebb Osmanlı hakimiyeti sırasında özellikle Filistin, Irak, Lübnan, Mısır ve Suriye ile Arabistan’ın bir çok yerinde kullanımda kalmıştır²⁶⁸.

Diğer ölçülerde olduğu gibi irdebbin de tam olarak tesbiti zordur. Bunda zaman, mekan ve ölçülen malın cinsi etkili olmuştur.

Tablo-3 İslam Dünyasında Kullanılan İrdebb Değerleri

Kaynak	Yer	Değer
Quiipo		65,2-66,096 Lt
es-Sîslî	Kahire	180 veya 162 Rıtl (Buğday)
Ezherî		66 Lt (52 kg) 64 Bağdat menâsı, menâ 260 dirhem, dirhem 3,125 gr
Makdisî	Kahire	90 menâ (Menâ 260 dirhem ise 73,125 kg)
Zehrâvî	Kahire	279,771-308,57 Kg (Dirhem ilkinde 2,833, ikincisinde 3,125 gr alınmıştır.)

²⁶⁵ Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 195-196

²⁶⁶H. İnalcık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 434; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 250; H. İnalcık, *Weights and Measures*, s. 989

²⁶⁷ Cengiz Kallek, “İrdeb”, *DİA*, XXII, s.440

²⁶⁸ C. Kallek, “İrdeb”, s. 440

el-Ömerî		179 Kg (1 dirhem 3,1875 gr)
	18. yy. Kahire	91,8 Kg (17. yüzyılda Kahire irdebb'i Bağdat Kâre'sine eşittir. Bağdat Kâresi 240 Rıtl olduğuna göre Bağdat rıtlı da 128 4/7 dirhem veya 90 miskal çektiğine göre dirhem 2,975 gr , miskal 4,25 gr olur.)
Ömerî, Kalkaşendî	Kahire	70,99 Kg (99 lt su alır) İrdebin aksamına bakılırsa 1 Kahire irdebbi=6 veybe, 1 veybe=4 rub', 1 rub'= 4 küçük kahire kadehi, 1 kadeh=232 dirhem , 1 dirhem=3,1875 gr)
Silvestre de Sacy	Kahire	292 Livre (Libre)
Reşit		430 Livre (210,486 kg veya 184,16 Lt)
Markizi ²⁶⁹	Feyyum	104,4 Kg (135 Lt) 9 veybe 1,5 Kahire irdebbidir.
Ömerî	İskenderiye	94,65 Kg 8 veybe 1 1/3 Kahire irdebbidir.
Pagelotti ²⁷⁰	İskenderiye	136 Kg (5 Kıbrıs müdd'ü (Moggio) Moggio 27,2 Kg)
Bartolomeo Paxi		276,3 Kg
Eduard Bernard		Buğdayın cinsine göre 78,326–83,222 Kg (veya 99 Lt) olmalıdır. 1 irdebb=6 veybe=96 kadeh, 1 veybe=32-34 iskenderiye rıtlı, 1 iskenderiye rıtlı=144 dirhem , 1 dirhem=64 habbe ve 1 dinar=96 habbe orantısıyla 1 dirhem 2,833 gr

Kallek , İskenderiye rıtlını esas alarak yaptığı hesaplamada :

128 rıtlık irdebb 52,224 Kg veya 66,1 Litre

24 Sa'lık irdebb 66,1 Lt (Peygamber Sa'ı 5 1/3 Rıtl)

96 Müddlük irdebb 66,1 Lt (Müdd 1 1/3 Rıtl)²⁷¹

²⁶⁹ Kalkaşandi Mısır'ın bazı bölgelerinde 11 veybe'ye ulaşan hatta bunu aşan irdebler kullanıldığını ifade etmektedir (bkz. C. Kallek, "İrdeb", s. 441)

²⁷⁰ Tahıl ithal kanunundan anlaşıldığına göre, 1470 yılında meydana gelen kıtlık üzerine bir tahıl irdebbi 153.329 kg idi. Aynı tarihlerde Avrupa kaynaklarında ise irdebb 190.35 kg olarak gösterilmiştir (bkz. .C. Kallek, "İrdeb", s. 441)

²⁷¹ Ali Paşa Mübarek, Dimyat irdebb'inin Kahire irdebb'ine oranını 36/13 olarak vermiştir. 184 litrelik Kahire irdebbi düşünüldüğünde bu irdebbin hami 509.53 litre yani yaklaşık 8 Arabî irdebb olmaktadır. Bu durumda 99 litrelik irdebb 198 litrelik irdebbin yarısına eşittir. Kahire irdebb'i ise 66 litrelik Arabî irdebbin 3 katı hacminindedir.

el-Kamûlî'nin verdiği değerlerden yola çıkarsak (ki, zekât nisabı 6 Kahire irdebbi ve 1 rub'a, sa' ise 2 kadeh'tir. İrdebb 96 kadeh olduğuna göre $96 \times \frac{1}{4}$ zekat nisabı 600 kadehtir. *Vesk* 60 sa' olunca 5 vesklik nisab miktarı 300 sa' ya eşittir. Böylece sa' ın 2 kadehe eşdeğer olduğu doğrulanmış olmaktadır. Buna göre 1 kadeh = $\frac{1}{2}$ sa' = $2.75/2 = 1.375$ lt. eşitliği elde edilir. Buradan $96 \times 1.375 = 132$ litrelik irdebb değerine ulaşılır) irdebb'in değeri 132 litre eder

ez-Zürkânî'ye göre irdebbdeki değişimle birlikte onun cinsinden nisab miktarı yeniden ayarlana gelmiştir. Bu miktar eskiden 10 irdebb iken Kadı el-Bağdadî devrinde 8 1/3 irdebb, XIV. yy. ortalarında 6,5 irdebb ve 0,5 veybe kendi çağında ise 4 irdebb ve 1 veybe olarak belirlenmiştir. Bu son eşitlik XVIII. yüzyılda da devam etmiştir. Nisab miktarını 300 sa' veya 10 irdebb'e eşit olduğu düşünülürse irdebb 82,5

Hinz'e göre²⁷² :

<u>Tarih</u>	<u>Değeri</u>
1583	307,872 Kg
1665	75 Lt
1836	132,857–133,714 Kg (182 Lt)
18-19. yy.	181,8 Lt (Lane'den naklen)

Fransız işgali sırasında ise²⁷³ ;

<u>Yer</u>	<u>Değer</u>
Kahire	182-184 Lt
Asyut	198,545 Lt
Reşid	273 Lt
Mansure	273 Lt

Ahmet Esat Paşa, 19. yüzyılda Şam irdebbinin 6 İstanbul kilesi (120 okka=153,936 Kg), Hicaz irdebbinin ise 9 müdd (92 kg) olduğunu yazmaktadır²⁷⁴.

Issawi, Mısır irdebbinin buğday için 150 kg²⁷⁵, darı için 160 kg, pamuk yağı ve çekirdeği için 2,70 kantar²⁷⁶ (121,23-147,69 kg) 19. yy'ın ortalarında ise 182 kg olduğunu yazmaktadır²⁷⁷. el-Mouelhy pirinç irdebbinin 195 kg olduğunu belirtmektedir²⁷⁸. İstanbul'da ise irdebb 9 İstanbul kilesi kadar kabul görmüştür²⁷⁹. Bunların yanı sıra Ş. Pamuk irdebbin 70 ila 184 litre arasında değişen tahmini değerlerinin olduğunu söylerken²⁸⁰, Kopraman 180 litre olduğunu yazmaktadır²⁸¹. M.

litre olur. Çünkü bu irdebbin 24 sa' yani 66 litrelik Arabî irdebb'e oranı 5/4 şeklindedir. Nisab miktarı 300 sa' veya 8 1/3 irdebb'e eşit olduğuna göre irdebb 36 sa' ya karşılık gelir. 72 sa' veya 198 litre hacmindeki Mısır irdebbinin yarısına tekabül ettiği anlaşılan bu irdebbin değeri 99 litre olur (C. Kallek, "İrdeb", s. 441)

²⁷² W. Hinz, *a.g.e.*, s. 48

²⁷³ C. Kallek, "İrdeb", s. 441

²⁷⁴ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1572-1573

²⁷⁵ C. Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Columbia University Press, 1982, s. 59

²⁷⁶ C. Issawi, *Egypt in Revolution an Economic Analysis*, London–Newyork–Toronto, 1963, s. xiv. Mısır kantarı 1835'den önce 54,7 kg iken 1835'den sonra 44,9 kg kabul edilmiştir. Hesaplama buna göre yapılırsa pamuk yağı veya çekirdeğin irdebbi 147,69-121,23 kg olacaktır.

²⁷⁷ C. Issawi, *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, s. 518

²⁷⁸ İbrahim el-Mouelhy, *Etude Documentaire Organisation et Fonctionnement des Institutions Ottomanes en Egypte(1517-1917)*, Imprimerie de la societe Turque D'histoire, 1989, s. 6

²⁷⁹ L. Güçer, *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*, İstanbul, 1964, s. 30, Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 540

²⁸⁰ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, s. 184

²⁸¹ K. Y. Kopraman, *a.g.m.*, s. 170

Sertoğlu ise Mısır'da 120 okka, Hicaz'da da yer yer 100 ila 120 okka arasında olduğunu belirtmektedir²⁸².

Ali Paşa Mübarek'e göre Mısır'da kullanılan irdebbler ise şöyledir²⁸³:

<i>Cinsi</i>	<i>Değeri</i>
Eski Kahire İrdebbi	182-184 Lt
Küçük İrdebb	46 Lt (Füntıce)
Yeni Kahire İrdebbi	128 Lt (Esyut İrdebbi)
Eski Mısır İrdebbi	29,36 Lt
Yeni Mısır İrdebbi	146,80 Lt
Reşid İrdebbi	276 Lt (4 Arabî İrdebb)
Dimyat (Garbiyye) İrdebbi	512 Lt (8 Arabî İrdebb)

İSTÂR

Aslı Yunanca *stater*²⁸⁴ olan İstâr “her şeyin dördü ya da dördüncüsü” anlamına gelir²⁸⁵. Müslümler arasında özellikle eczacılık ve kuyumculukta kullanılan İstârla ibrişim ve pamuk gibi bazı ticari mallarda tartılırdı²⁸⁶.

Hayatizade'nin 4,5 miskal veya 6 dirhem²⁸⁷ kabul ettiği istâr için Pakalın 4,5 miskal veya 6,5 dirhem²⁸⁸ değerini vermiştir. Dirhem 3,207 gram hesabıyla 19-21 gram değerlerinde bir istâr ağırlığı ortaya çıkar ki bu değer Hinz'in verdiği 20 gr'lık²⁸⁹ değeri doğrulamaktadır.

Endülüslü Hekim Zehrâvî istâra karşılık olarak 4 miskal, 4,5 miskal, 5 dirhem, 6 2/3 dirhem, 6 dirhem + 2 dânek, 4 dirhem keyl, 6 2/5 dirhem keyl gibi farklı değerler vermiş ve bunlardan 4 miskallik değeri kabul etmiştir. Buna göre bir istâr 13,242 gr²⁹⁰ olmaktadır. İbn-i Sina hekimlikte kullanılan istârın 6 dirhem + 2 dânek veya 4 miskale

²⁸² M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 100. Mısır için söylenen 120 okkalık değer muhtemelen Suriye irdebbidir.

²⁸³ Necmüddin el-Kürdî, *Şer'i Ölçü Birimleri ve Fıkhi Hükümleri*, s. 167

²⁸⁴ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 18

²⁸⁵ C. Kallek, “İstâr”, *DİA*, XXIII, s. 310

²⁸⁶ C. Kallek, “İstâr”, s. 311

²⁸⁷ Hayatizade, *a.g.e.*, s. 363

²⁸⁸ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s. 84

²⁸⁹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 18

²⁹⁰ Hesaplama yapılırken Zehrâvî'nin miskal için verdiği bir drahmi veya 3 gramma değerinden yola çıkılmıştır. Drahmi ise bir dirhem keyl + 1 dânek, 18 kırat, 1 Roma dirhemi veya 15 harrube gibi karşılıklara sahiptir (4 x 3,3105) = 13,242 gram (C. Kallek, “İstâr”, s. 311)

eşit olduğunu bildirmektedir. İbnü'l-Kuff'a göre de istâr 6 dirhem + 2 dânekten ibarettir. Bu durumda istâr 18,88 gramdır²⁹¹.

el-Harizmî ve el-Kalânîsî istârın $6 \frac{3}{7}$ dirhem veya 4,5 miskal olduğunu kaydetmektedirler. Bu durumda istâr 19,125 grama²⁹² eşdeğerdir. el-Attar istâr için $\frac{1}{40}$ menn, 4 veya $4 \frac{1}{3}$ miskal, 4 miskal + 2 dânek eşitliklerini vermiştir. 4,414 gramlık miskal-dinar esas alındığında $4 \frac{1}{3}$ miskallik istâr 19,127 gram olur. K. J. Basmacıyan ise Ermeniler arasında 13,242 ve 19,127 gramlık istârlar kullanıldığını söylemektedir²⁹³.

İSTARTA

Trepçe madeninde kullanılan bir ölçüdür. Akgündüz 400 ledre diye okurken²⁹⁴, İnalçık 400 lodra diye okumuştur²⁹⁵. Akgündüz'ün ledresini ele alırsak Trepçe maden kanunnamesinde geçtiğinden 115 dirhemlik (368,805 gr) gümüş ledresi esas alınır 147,522 kg eder. Ancak İnalçık'ın lodrası esas alınır 225,772 kg'lık bir değer ortaya çıkar.

KABB

Özellikle Kudüs'te kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Yunanca kabos'tan gelir. $\frac{1}{6}$ kafız yani 19,47 kg (buğday) veya 25'lt dir²⁹⁶. S. Orhan ise 1 litre veya 1 okkalık sıvı veya katı maddeler için kabul edilen ölçü olarak tarif etmiştir²⁹⁷. Ancak S. Orhan'ın bahsettiği ölçü Hinz'in verdiği ölçüden büyük bir olasılıkla farklıdır. S. Orhan muhtemelen Anadolu'da son dönemlerde kullanılan bir birimden bahsetmiştir.

KABAK

²⁹¹ Hesaplama yapılırken 4.72 gramlık Arabi miskal ve 2.832 gramlık dirhem nakd esas alınmıştır (C. Kallek, "İstâr", s. 311; E. V. Zambaur, "İstâr", *EP*, IV, Leiden, 1978, s. 248)

²⁹² Dirhem 2,975 gram, miskal 4,25 gram esas alınmıştır. Ali Paşa Mübarek burada 4,53 gramlık Roma miskali ve 3,17 gramlık dirhem esas alınması gerektiğini ileri sürmektedir. İstâr için 6,5 dirhem karşılığı verenler ise rıtlın 130 dirhem (91 miskal), menn'in 260 dirhem olduğu yönündeki kayıtları esas almaktadırlar. N. Nesefî'nin bildirdiğine göre 6,5 dirhemlik veya 4,5 dirhemlik istâr Bağdat rıtlının $\frac{1}{20}$ 'i, Medine rıtlının ise $\frac{1}{30}$ 'i idi. İbn-i Abidin de aynı değerdeki istarın 260 dirhemlik menn'in $\frac{1}{40}$ 'i olduğunu belirtmektedir. Hinz İstârın değerini 20 grama eşitlerken muhtemeln Bağdat rıtlının 128 dirhem olduğuna dair rivayetlere dayanmaktadır. Halbuki İstârın 4,5 miskale eşit olduğunu söylerken rıtlın değerini $128 \frac{4}{7}$ dirhem (90 miskal) şeklinde gösteren rivayetlere itibar etmektedir. Söz konusu dirhem 3,125 gram olarak alındığında istâr için 20 gramlık değere ulaşılmaktadır (C. Kallek, "İstâr", s. 311)

²⁹³ C. Kallek, "İstâr", göst. yer

²⁹⁴ A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 565

²⁹⁵ H. İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 445

²⁹⁶ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 59

²⁹⁷ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 85

Canik'te (Samsun ve çevresi) hububat için kullanılan bir ölçüdür. Eldem, 20 okkalık bir ölçü olduğunu söylerken²⁹⁸, Sertoğlu iki batman yani 12 okkalık olduğunu yazmaktadır²⁹⁹.

KABAKULAK

Akgündüz kabakulağı tarif ederken iki tarafında tutacak kulak gibi sapı olan topraktan yapılmış şarap testisi³⁰⁰ demiştir. Kanunnamelerden balık turşusu³⁰¹ gibi ürünün satımında ve bağlardan vergi olarak alınan şıranın ölçümünde kullanıldığı³⁰² anlaşılan kabakulağın miktarını tespit edemedik.

KABAL/KIBIL

Balkanlar'da (Sırbistan) kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Kabal, maden ve tahıl ölçmek için üç ayrı değere sahipti. Maden için kullanılan kabal, 19 okka 135 dirhemdir (24,894 kg)³⁰³. Tahıl için kullanılan kabal'ın ise iki farklı değeri vardır. Biri küçük kabal olarak bilinir ve 14 okka (15-16 kg) kadardır. Diğeri ise büyük kabal olarak bilinir ve 140 veya 144 okkadır (180-185 kg)³⁰⁴. Osmanlı kanunlarında kabal “ bir hayvan yükü cevher ” olarak tarif edilmiştir.

KABRAN

Bir hacim ölçüsü olan kabran 15. ve 16. yy'da Hüdavendigâr'da (Bursa) kullanılan bir ölçü olup, 10 kile pirinci ifade ederdi³⁰⁵. Z. Arıkan ise kabranın Bursa müddiyle bir müdd yani 112,5 lt olduğunu yazmaktadır³⁰⁶.

KADEH

Latince'de “sıvı kabı” anlamındaki *cadus* kelimesinden geldiği ileri sürülmektedir. Kelime Şam Arapça'sına aslına daha yakın olan kâdus şeklinde de girmiştir³⁰⁷. Kallek Türkiye de genellikle tahıl ölçümünde kullanılan ölçüğü ifade etmek için halk

²⁹⁸ V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

²⁹⁹ M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 165

³⁰⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 399

³⁰¹ Fevzi Kurtoğlu, “XVI. İlk Yarısında Gelibolu”, *Türkiyat Mecmuası*, V (İstanbul, 1936), s. 305

³⁰² A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 518

³⁰³ Nicoară Beldiceanu, “Actes de Süleyman le législateur concernant les mines de Srebrenica et Sase”, X, *Le monde Ottoman dans les Balkans (1402-1566)*, London, 1976, s. 11; H. İnalcık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 443

³⁰⁴ H. İnalcık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 443

³⁰⁵ H. İnalcık, “Rice Cultivation and the Çeltükci-Re'aya System in the Ottoman Empire”, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London, 1985, s. 120

³⁰⁶ Zeki Arıkan, “XV-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Çeltik Üretimi”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler, İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, Ankara, 1990, s. 478

³⁰⁷ C. Kallek, “Kadeh”, *DİA*, XXIV, s. 55

ağızlarında gadik, godik, kadak, kadoz, kadus, kodik, ködük vb. kelimelerin kados veya kadehten bozma olduğu ihtimali üzerinde durmaktadır³⁰⁸.

Kadeh kelimesi bir çok hadiste cam, ahşap, toprak veya metalden mamul bardak, kâse, su ya da sıvı kabı anlamlarında kullanılmaktadır. Önceleri pişmiş çamurdan daha sonra ahşap ve bakırdan imal edilen bu ölçek tahıl, pirinç, un, kepek, şeker gibi kuru maddelerle özellikle zeytinyağı gibi sıvılarda ve eczacılıkta kullanılırdı. Daha çok mısır ölçeceği olarak bilinen kadeh Kuzey Afrika, Endülüs ve Yemen’de de yaygındı³⁰⁹.

Hinz’e göre büyük ve küçük olmak üzere iki farklı kadeh değeri vardı. Kalkaşendî’nin küçük kadeh için verdiği 232 dirhemlik değerden yola çıkan Hinz küçük kadehi 0,94 lt, büyük kadehi de 1,88 lt hacminde göstermiştir³¹⁰.

el-Kâmûlî’ye göre (1327) kadeh 2 müdd (1,375 lt), es-Sübkî zamanında (1355) 2 1/7 müdd, ez-Zürkânî’ye göre (1632–1678 yılları arası) ise 3 müdd ederdi.

Şerkâvî zamanında (1812) kadehin 3 1/8 müdde yükseltildi. Cebertî’ye göre 18. yüzyılda Kahire kadehi 1,383927 kg, İbn Abidin’e göre ise 1,39285 kg idi. Avrupa müzelerinde korunan kadehlerin hacimleri 1,03 lt’dir ve 19. yüzyılda Kahire’de kullanılan 2,06 litrelik kadehin yarısına eşittir³¹¹.

Mahmud Bey, kadehin teorik değerini 2,0062 lt, fiili değerini ise 2,1235 lt olarak vermektedir. Ancak 1892’de yürürlüğe giren ve Mısır ölçü sistemini birleştiren 1891 tarihli genelge ile kadeh (= 2 nisfiyye = 4 rub’a) 2,0625 lt olarak belirlenmiştir³¹². Bu son değeri el Mouelhy’de doğrular³¹³.

KADUZ

Ahyolu’da bağların şıra mahsulünün vergilendirilmesinde kullanılan bir ölçüdür. Ahyolu’da tuzcular bağlarının mahsulünden (şıradan) kaduz başına 15 akçe, tuzcu olmayanlar ise 25 akçe ödüyorlardı³¹⁴.

KADÛS

³⁰⁸ C. Kallek, “Kadeh”, göst. yer

³⁰⁹ Cengiz Kallek, “Kadeh”, göst. yer

³¹⁰ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 59. Kalkaşandi küçük kadeh için 32762 ve 32768 habbe gibi iki farklı değer vermiştir (C. Kallek, “Kadeh”, s. 56).

³¹¹ C. Kallek, “Kadeh”, göst. yer

³¹² C. Kallek, “Kadeh”, göst. yer

³¹³ İbrahim el-Mouelhy, *a.g.e.*, s. 12

³¹⁴ Lütfi Güçer, “XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”, *İÜİFM*, XXIII (İstanbul, Ekim 1962-Şubat 1963), s. 103

Mağrib’de kullanılan bir hacim ölçüsü olup, Tenes’te 3 müdd yani 3,159 lt idi³¹⁵.

KAFİZ

Bir Pers hacim ölçüsü olup Farsça’da kefiz, keviz ve kefij şeklinde de söylenir. Akdeniz havzasında da kullanılan kefiz İspanyolca’da cahîz, cafiz, İtalyanca’da cafiso, cafisone, Fransızca’da caffis, caffize, cafiz olarak söylenir. Arapça’ya kafiz, Grekçe’ye kapithe, Latinceye caficium, cafisa, caphisus, caphitius şeklinde geçen kafizin kökeni eski Babil’e kadar dayanmaktadır³¹⁶. Kallek, Uygurların kullandıkları *kevçi* adlı 10 ritl’lik ölçüğünde kafiz ile ilişkisi olabileceğini söylemektedir³¹⁷.

Un, taneli ürünler (fasulye, nohut, mercimek v.s.) ve meyve gibi mallar ve sulu ürünler için kullanılmaktaydı. Kafiz’de de diğer ölçülerde olduğu gibi yer, zaman ve ölçülen ürünün cinsi ağırlık veya hacmini değiştiriyordu. Hicretin ilk yıllarında kuru mallar için ;

Müdd (Modios)	=	1,15 litre
Sa’	=	4,6 litre
Makkuk	=	6,87 litre
Kafiz	=	55 litre

ölçüleri kullanılmaktaydı. Bunların yanı sıra vask (275 kg) ve kurr (1650 kg) gibi ölçülerde kullanılıyordu. Ancak daha sonra vask ve kurr sadece fıkıh kitaplarında atıfta bulunan iki birim olarak kalmıştır³¹⁸.

Tablo-4 Kafiz Değerleri³¹⁹

Kaynak	Yer /Tarih	Değer
el-Ezherî	Bağdat	64 Ritl buğday (Kâfiz = 8 mekük = 12 sa’ = 24 keylece)
el-Makdisî	Irak	22,95 veya 24,375 kg (6 mekük = 15 keylece)
Hinz	Bağdat ve Kûfe	45,9 Kg (Her biri 3 keylece 8 mekkük = 14400 dirhem, dirhem 3,1875 gr)
	Basra , Vasıt	22,95 Kg (4 Mekük)
Bûzcânî	Sevât	45,696 Kg
	Remle	45,696 Kg

³¹⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 59

³¹⁶ Cengiz Kallek, “Kafiz”, *DİA*, XXIV, s. 155

³¹⁷ C. Kallek, “Kafiz”, göst. yer

³¹⁸ E. V. Zambaur, “Kafiz”, *İA*, VI, İstanbul, 1988, s. 66

³¹⁹ C. Kallek, “Kafiz”, s.155-156; E. V. Zambaur, “Kafiz”, s. 66; W. Hinz, *a.g.e.*, s. 59-62; A. C. Gazioğlu, *a.g.e.*, s. 200

		9,52 (Hurma Kafizi)(Kâfzû'l – Hars)
Zehrâvî		96 Kadeh (Büyük Kâfız)
		32, 36, 120 Rıtl (Tıp)
El-İdrisî		4 Rıtl (Tıp)
Şeyzerî	Şeyzer	51,218 Kg (25 Şeyzer rıtlı = 16416 dirhem)
	Hama, Humus	44,816 Kg (14 sünbül)
Meydanî		Irak Kâfizi = Şam İrdebbe
Kalkaşendî	Bağdat	½ Kâre (Kâre'de 240 Rıtl (91,8 kg) buğday, 300 rıtl (114,75 kg) pirinç, 100 rıtl (38,25 kg) arpa, nohut, mercimek, yulaf ve çörek otu alırdı)
Ali Paşa Mübarek		66 Lt (96 müdd)(Büyük Kâfız)
		33,048 Lt (48 müdd)(Küçük Kâfız)
Makdisî	Kayrevan	6 Peygamber müddü (1028 4/7 veya 1040 dirhem)
Ebu Ubeyd el - Bekrî	Kayrevan	44,16 Lt (Kayrevan kâfizi = 8 veybe = 32 sümne = 192 kayrevan müddü = 204 peygamber müddü = 5 kurtuba kâfizi, 1 kurtuba kâfizi = 42 peygamber müddü.
Tacülarifin el-Bekrî	Tunus (15. yy.)	her biri 12 hafsî müddüne eşit 10 sahfe (mikyele) = 320 şer'i rıtl .
Boubaker		175,92 Lt
		117,8-135,4 Kg (Buğday)
El-Bekrî	16. yy.	16 sahfe = 512 şer'i rıtl.
Brunschvig	1615	195 Kg (Buğday) veya 281,47 Lt
	1625 – 1632	16 veybe = 600 libre, Tunus libresi = 300 kg, Marsilya Libresi = 240 kg
	1666	2,5 Marsilya yükü (Charge) veya her biri 27-30 kg olan 10 Marsilya esminesi
	1688	294,44 Kg (Her biri 12 sa' olan 16 veybe veya 46 Rıtl)
	1691	2,5 Marsilya yükü (300 kg)
	18. yy.	2 2/3 Marsilya yükü (320 kg)
	18-19. yy.	313,5-483 Kg (Fransız belgelerine göre)
	Tunus 1895	520 Lt veya 348,4-400,4 Kg buğday (XVIII. ve XIX. Yy'larda Tunus Kâfizi hububat ve zeytin ölçümünde kullanılan hesabi bir hacim ölçüsü birimidir. Resmi hacmi 642,88 lt'dir.Ticari işlemlerde esas alınan Tunus Kâfizi ise 520 lt'dir.

	Cezayir	317-326 Lt
	Trablus	317-326 Lt
Ferve	Tunus 20. yy.	160-1600 Lt arasında değişen farklı bölgelerin değişik kâfızları vardı.
Ali Paşa Mübarek	20. yy.	528,6 Lt (Dariba veya Dimyat irdebbe)
Hinz	Haccac Kâfizi	4,2125 Lt
	Bağdat-Kûfe	45-48,75 Kg buğday (Ortalama 60 lt)
	Basra, Vasıt	23,962 Kg buğday
	Irak	24,375 Kg buğday
	Remle	151,4 Lt
	Amman	3,155 Lt
	Sur	77,87 Kg buğday
	Şeyzer	51,218 Kg buğday (66,5 Lt)
	Hama, Humus	44,816 Kg (58,2 Lt)
	Kayrevan	201,877 Lt
Zambaur	Sicilya 20. yy.	11-12 Kg (Zeytinyağı)
	İspanya 20. yy.	6,6 hlt (Hububat için)
A. C. Gazioğlu	Kıbrıs	20-22 Kg

Aslen hacim ölçüsü olan kâfız aynı zamanda bir kâfız hacmindeki tohumun ekilebileceği alanıda belirten bir alan ölçüsüdür. Kallek bir kâfizi 136,6 m² verirken³²⁰, Hinz 159,2 m² olarak tesbit etmiştir³²¹. Ancak bu değerlerde durağan değildir. Gerek yapılan ölçü değişiklikleri gerekse toprağın verimliliği kâfızın alanında bir değişime yol açmıştır.

KALBUR

Galbur veya *kalbur* şeklinde de telaffuz olunan bir hacim ölçüsü olup, kelimenin aslı Arapça *ğirbal*'dir³²². Fatih Sultan Mehmed zamanında Aydın'da 16 kalbur, bir kileye eşitken³²³, Siverek'te³²⁴ bir kalbur, yaklaşık bir İstanbul kilesi kadardı³²⁵.

³²⁰ C. Kallek, "Kafiz", s. 156

³²¹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 82

³²² H. İnalçık, "Rice Cultivation and the Çeltükci-Re'aya System in the Ottoman Empire", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London, 1985, s. 120

³²³ Mübahat S. Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir, 2000, s. 148

³²⁴ Siverek'le ilgili kanunname kelime, *ğarbil* şeklinde yazılmıştır.

İmroz'da da kullanılan kalburun 1519'da köylülerin şikayeti üzerine kullanımı yasaklanmış ve yerine İstanbul kilesiyle işlemler yapılmaya başlanmıştır³²⁶. Gene Batı Anadolu'da bazı çiftliklerde de kullanılan kalbur 4,5 okka kadardı³²⁷.

KALIP

Kıbrıs'ta ekilen şeker kamışından elde edilen toz şekerin satımında kullanılan bir ölçüdür. Miktarı belli olmamakla beraber Pagelotti Kıbrıs'ta üretilen toz şekerin konik kalıplar içine döküldüğünü, külahın tepesine doğru Zanbur (Zanbura) dediği tortu biriktiğini ve piyasaya sürüldüğünde zanbur kısmının koparıldığını anlatmaktadır. Bu külah şekerlerinden 16 kalıp bir sandık teşkil ederdi³²⁸.

KAMIŞ

bkz. Su Ölçüleri

KANATA

Epir'de zeytinyağı ölçümünde kullanılan ve üç buçuk okka (4,490 kg)³²⁹ ağırlığında bir ölçüdür. Mora Kanunnamesinde *gelendir* denen bir çeşit şarap kabıyla beraber zikredilmiştir³³⁰. Bundan dolayı diğer sıvılar için de kullanılması muhtemeldir .

KANTAR

Kantar olarak da bilinir. Latince *centanarius* kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir. Bu ölçünün ağırlık değeri hakkında mevcut bir çok rivayet arsında en çok kullanılanı ve kelime manasına en uygunu 1 kantar = 100 rıtl olanıdır. Fakat bu da pek sarih değildir.³³¹ Büyük miktarda altından söz edilirken 10.000 dinarı (42,33 kg) ifade ederdi³³². Avrupalı kaynaklarda *quintal*, *cantar* ve *kental* olarak geçer. Ali İhsan Gencer, kantarın eski ve yeni olmak üzere ikiye ayrıldığını, eski kantarın 33 kg, yeni

³²⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 283; H. İnalçık, "Rice Cultivation and the Çeltükci-Re'aya System in the Ottoman Empire", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London, 1985, s. 120

³²⁶ Fevzi Kurtuluş, "XVI. İlk Yarısında Gelibolu", s. 304

³²⁷ Yuzo Nagata, *Some Documents on the Big Farms (Çiftlik) of the no tables in Western Anatolia*, Tokyo, 1976, s. 19

³²⁸ H. Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, IV/7-8 (Ankara 1969), s. 11

³²⁹ H. İnalçık, "Metrology", s. 342

³³⁰ "Ve meyhanelerde hamr satanlar ki gelendire olmaya gelendirin ve kanatasın götürüb mühür bastırıldıkda iki akçe ve muhtesibe medresine mühür bastırıldıklarında iki akçe zeytunyağının ledresin ölçüsün götürüb mühür bastırıldıklarında iki akçe..." (A. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 622)

³³¹ E. V. Zambaur, "Kantar", *İA*, VI, İstanbul, 1986, s. 165

³³² W. Hinz, *a.g.e.*, s. 30

kantarın ise 56,452 kg'a eşit olduğunu ifade etmiştir³³³. 56,452 kg'lık yeni kantarın ise 1866 yılından itibaren kullanılmaya başlandığından bahsetmektedir³³⁴. Diğer ölçülerde olduğu gibi, kantarda da yöresel farklılıklar bulunmaktadır. Osmanlı coğrafyasında kullanılan kantar ağırlıkları şunlardır.

Anadolu

H. İnalçık kantarı 7600 dirhem = 176 asara (?) = 44 kıyye eşitliği ile tarif etmektedir³³⁵. Buna karşın Ş. Pamuk³³⁶ 1 kantarı 36 okka yada 44,3 kg vermiştir. Yılmaz Kurt³³⁷ ise 40 okka veya 50,368 kg (1 dirhem 3,148 gr hesabıyla) değerlerini vermiştir. Ancak genellikle itibar edilen görüş 1 kantarın 44 okka³³⁸ veya 55-56 kg olduğudur.

“Haliya beş adet sefine tedarik olunup beher sefineye ikişer bin adet yuvarlak tahmil bir kantar kırk dört vukiyye olmak üzere...³³⁹” gibi birçok kayıta kullanımda olan kantarın değeri verilmiştir. Bunun yanı sıra farklı değerlerde ki kantarlarda belirtilmektedir. Mesela, Rum (Sivas) eyaletinin kantarı 40 okka³⁴⁰ değerindedir. Orhonlu-Işıksal ikilisi kantarı 48 okka olarak verirken 1570'li yıllarda bu değer 24 okka olduğunu yazmaktadırlar³⁴¹. Anadolu'da farklı dönemlerde kantar miktarlarında bir değişimden söz etmek mümkündür.

George Young³⁴² Anadolu da kullanılan kantarı söyle sıralamaktadır.

³³³ Ali İhsan Gencer, “Doğu Akdeniz'deki Türk Kömür Anbarları”, *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 1986, s. 20

³³⁴ Ali İhsan Gencer, *a.g.e.*, göst. yer

³³⁵ H. İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Belleten*, XV/60 Ankara, 1951), s. 677

³³⁶ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, s. 184

³³⁷ Yılmaz Kurt, *a.g.m.*, s. 173

³³⁸ H. İnalçık, “Bursa and the Commerce of the Levant”, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London, 1978, s. 137; aynı yazar, “The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy”, (edt. M. A. Cook), *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Newyork-London-Toronto, 1970, s. 211-212; M. Sadık Yiğitbaş, *Kiğı*, İstanbul, 1950, s. 118; Robert Mantran, “Droits d'entree sur les navires a İstanbul au milieu du XVIIe siecle (Rüsumat-ı İhtisabiye)”, *Turcica*, V (Strasbourg-Paris, 1975), s. 101; C. Kallek, “Kantar”, *DİA*, XXIV, s. 319

³³⁹ A. Şerif Beygu, “Köprülüler Devrinde Kiğı Demir Madenlerinden Yapılan Top Güllerinin Avrupa Seferleri İçin Erzurum'dan Gönderilmesine Ait Üç Vesika”, *Tarih Vesikaları*, II/11 (Şubat 1943), s. 336

³⁴⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VIII, İstanbul, 1994, s. 437; Bahaeddin Yediyıldız-Mehmet Öz-Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları III-387 Numaralı Defteri Karaman ve Rum'un Canik Livasına Ait Bölümü*, Ankara, 2002, s. 6

³⁴¹ C. Orhonlu-T. Işıksal, “Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *İÜFTD*, XIII/17-18 (İstanbul, 1963), s. 93

³⁴² H. İnalçık, “Metrology”, s. 340. İzmir'deki gibi farklı ürünler için farklı ağırlıktaki kantarlara bir örnek de fındık için verebiliriz. Fındığın kantarı 50 okka olarak tanımlanmıştır (bkz. Kemal Peker,

İstanbul		44 okka	=	56.449 kg
Anadolu		180 okka	=	230.922 kg
Mardin		240 okka	=	307.896 kg

İzmir için ise farklı mamullere göre kantar miktarında bir değişim görülür. Young'a göre:

80 okka	=	102,616 kg	Adi mallar için
180 okka	=	203,922 kg	Özel mallar için
78 okka	=	100,066 kg	Avrupa dan gelen ticaret malları için
39 okka	=	50,033 kg	İngiltere den gele mallar için

Bunların yanı sıra 45 okkalık³⁴³ ve 42 okkalık³⁴⁴ İzmir kantarlarından da bahsedilmektedir.

Ahmet Esat Paşa'nın verdiği cetvelde 19. yüzyılda Trabzon'da 44 ve 30 okkalık, Gümüşhane'de ise adi kantar³⁴⁵ denen bir kantarın kullanıldığını görmekteyiz. Yine Siirt'te 180 okka, Erzurum demir kantarı 120 okka, Kayseri'de 180 okkalık kantarlar kullanılırdı³⁴⁶.

Kıbrıs için A. C. Gazioğlu 180 okkalık³⁴⁷ değeri verirken R. Dündar³⁴⁸ 44 okkalık değeri kullanmıştır. Antep'de ise kantar şöyle tarif edilmektedir;

“..... 720 dirhem ki 1 batman olur her 100 batmana 1 kantar derler³⁴⁹”

Bu eşitlikle 1 kantarın yaklaşık 228 kg olduğu ortaya çıkmaktadır ki bu değer Halep kantarıyla aynıdır. Bu durumda Antep ve civarında Halep kantarının kullanıldığını göstermektedir.

Diğer bölgelerde ki kantar değerleri gerek bölgelere göre gerekse ürünlere göre farklılık göstermektedir³⁵⁰.

Cihannüma ve Fındık XV ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Fındık Bölgesi ve Bugünkü İktisadi Kalkınması, İstanbul, 1962, s. 13)

³⁴³ C. Kallek, “Kantar”, s. 319

³⁴⁴ Nemci Ülker, *a.g.e.*, s. 26

³⁴⁵ Kanaatimize göre adi kantardan kasıt 30 okkalık kantar olmalıdır.

³⁴⁶ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1563-1566

³⁴⁷ Ahmet C. Gazioğlu, *a.g.e.*, s. 152, Kıbrıs için kullanılan bu 180 okkalık değer G. Young'un verdiği Anadolu kantarının değeri ile örtüşmektedir. Sanırız Gazioğlu bu değeri Kıbrıs için de aynen kabul etmiştir

³⁴⁸ Recep Dündar, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, Malatya, 1998, s. 235

³⁴⁹ Hüseyin Özdeğer, *XVI Asırda Ayıntab Livası*, I, İstanbul, 1988, s. 206; aynı yazar, “Antep'te Pazar Ekonomisi (16. Asırda Antep Pazarları ve Alınan Vergiler)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 18 (İstanbul, 1982), s. 167

³⁵⁰ C. Kallek, “Kantar”, s. 318-319

Tablo-5 Bölgelere ve Yıllara Göre Kantar Değerleri

Yıl veya Dönem	Yer	Değer	Türü
1584	Cezayir	44,79 kg	Hassas mallar ve baharat için
		67,18 kg	Kaba mallar için
1830		54,608 kg	Attar
		61,434 kg	Manav
		92,151 kg	Büyük
(Kisch'e göre)		54,05 kg	Bal ve mum
		59,455 kg	Pamuk ve badem
		81,075 kg	Demir, kalay, yün
		89,723 kg	Yağ, sabun, hurma, bal, tereyağı
		108,1 kg	Keten
1666	Tunus	50 kg	
19-20. yy		50,4 kg	
	Şeyzer	68400 dirhem	
	Dimaşk	60000 dirhem	
	Trablus	60000 dirhem	
	Halep ³⁵¹	72000 dirhem	
	Hama	72000 dirhem	
13-16. yy	Halep , Hama	214,3 ile 229,6 kg	
	Şam	174,2125 ile 186,7626 kg	
	Lazkiye, Cebele	214,623 ile 221,4 kg	
	Trablus	197,3-198,62 kg	
		225 kg	Pamuk
(Kirsch'e göre)		50,863 ve 398,872 kg	
17. yy.	Halep	230 kg	Mazı
	Şam	58 kg	Mazı, Kül
(Hinz'e göre)		192,4 kg	
18-19. yy.	Şam	222,192 (Dirhem 3,086) kg	
	Trablus	48,83 kg	

³⁵¹ Mühimme Kayıtlarında 100 Halebî kantarın 410 İstanbul kantarına eşit olduğu yazılmıştır. Bu durumda 1 Halebi kantarı 231,41712 kg eder (bkz. *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572)*, Özet-Transkripsiyon ve İndeks II, Ankara, 1996, s. 144, hüküm no: 975)

	Şam	242,4-256,8 kg	Odun, Kömür
	Halep	320,725 kg	
	Akka	184,7232 kg	
	Kudüs	253,9944 kg	
13-16. yy.	Beyrut	180,738 kg	Baharat
		225,9 kg	Pamuk
	Magosa	225,9 kg	
	Taberiyye	282,375 kg	
	Akka	282,375 kg	Pamuk
		180 kg	Baharat
	Remle	273 kg	
1584	Bağdat	327,5 kg	
	Basra	233,376 kg	
19. yy.	Filiba , Vidin	44 Okka	
	Filiba	60 Okka	Demir
	İslimiye	48 ve 44 Okka	
	Varna	44 Okka	
	Samakov ³⁵²	60 Okka	
	Batı Bulgaristan	12,5 Kg 10 Okka	
	Tırhala	44 Okka	
	Kandiye	44 Okka	
	Selanik	45 Okka	
	Sırbistan	56,44958 kg	Kurşun
	Ermenistan	43,857504 kg	
		45,9056 kg	
13-16. yy.	Mısır ³⁵³	41,3 ile 44,464 kg	
		62 kg	
		57,8361 ile 62,1 kg	Leysî

³⁵² İdris Bostan, Samakov Kanatarı ile 734 kantar olan bir miktarın İstanbul ölçüsüyle 984 kantar 10 kıyye olduğunu yazmaktadır. (İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı : XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara, 1992, s. 122) Bu durumda Samakov kantarı yaklaşık 75-76 kg civarındadır.

³⁵³ Mühimme kayıtlarında Mısır kantarının 50 batman olduğu yazılıdır (bkz. *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)*, Özet-Transkripsiyon ve İndeks I, Ankara, 1995, s. 53, hüküm no: 93), Turhan Atan ise Mısır kantarını 44,9 kg olarak vermiştir (bkz. Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi I*, Ankara, 1990, s. 143). Muhtemelen bu değer Ashtor'un da değindiği fülfuli kantarı olmalıdır. E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, Berkeley-Los Angeles-London, 1976, s. 328

		90,318 ile 96,996 kg	Cerevî
1665		120 kg	
18. yy.		100-275 Rıtl	Malın cinsine göre
1829		125 Rıtl	
1835		100 Rıtl	36 Okka , 55,944
		44,49312 kg	Fransız istilasında
1892		44,928 kg	

Ashtor'a göre, İskenderiye kantarı 160-270 kg'dır. Ashtor'un kaydettiğine göre Şam'da Müslüman kaynaklara göre 185, Venedik kaynaklarına göre ise 180 kg'lık bir kantar kullanılmaktaydı. Ancak, bu kantar baharat ve boya için kullanılmaktaydı. Ağır maddeler için ise 271 kg'lık ağır kantar kullanılıyordu. Fakat bu son söylenen kantar bazı müelliflere göre kullanılmamıştır. Sadece Beyrut'ta 26 kg'lık ağır kantardan söz edilir. Aynı eşitliği Bartolomeo de Paxi'de bulmuştur fakat Venedik gümrük kayıtlarında bu eşitlik (Pamuk kantarı) desteklenmemiştir. Bu kantar Tripoli (Trablus) için 180, Kuzey Suriye için 217 kg olarak kullanıldı. Bunların yanı sıra Ashtor, Hama ve Sermin için 217, Halep ve Cebele için 216,885, Tiber için 271, Acre için 230,74 kg'lık kantar değerlerini vermiştir³⁵⁴.

KAPA

Sırbistan'da tahıl için kullanılan himlin (kabal) 1/6'i kadar bir ölçüsüdür. Osmanlı'daki okkanın yerini alır ve 4,104 kg kadardır³⁵⁵.

KARA-KÂRE

Özellikle Irak'ta kullanılan bu hacim ölçüsü 2 kâfiz veya 16 makkuk idi. el-Ömerî'ye göre, 1 kara, buğdayda 240 rıtl = 97,5 kg, yani 120 litre kadardı. Bu ölçek arpada, nohutta ve mercimekte 200 rıtl (81,25kg), pirinçte 300 rıtl (121,875 kg) idi.

Hinz, karayı 120 litre (kafiz ortalama 60 lt kabul edilmiştir)³⁵⁶, İnalçık Basra'da hurma için 2000 okkalık (2565,900 kg) olarak belirtmektedirler³⁵⁷.

KARATAŞ

Erzurum'da kullanılan ve 1 okka 100 dirhem ağırlığında bir ölçüdür³⁵⁸.

³⁵⁴ Eliyahu Ashtor, "The Venetian Cotton Trade in Syria in the Later Middle Ages", içinde: no. VII, *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, Spoleto, 1976, s. 700-701

³⁵⁵ H. İnalçık, *Ottoman Essays*, s. 444

³⁵⁶ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 50

³⁵⁷ H. İnalçık, "Metrology", s. 340

KARATİL

Fıçının yarısı kadar olan bir hacim ölçüsüdür. Şarap için 20-40 medre arası 1 karatil olarak kabul edilirdi. Şarap için 1 varilin iki katı olan karatil havyarda 1,5 katıdır. Aynı zamanda havyar için 2 mizane'ye 1 karatil denilirdi³⁵⁹. Bir standart fıçı 226,596 kg³⁶⁰ olduğuna göre 1 karatil 113,298 kg olmalıdır. Ancak bu değer diğer ürünler için geçerli değildir.

KARTA

Arnavutluk'ta kullanılan 80 okkalık bir ölçüdür³⁶¹.

KARTOTZO (CARTOUTSO)

Epir'de kullanılan 150 dirhemlik (481gr) bir ağırlıktır³⁶².

KELAH

Mısır'da ağırlık ölçüsü olarak kullanılan bir birim olup ağırlık olarak 1,5625 kg³⁶³, hacim olarak da 16,5 lt'yi³⁶⁴ ifade eder.

KEMHA

Buğday tanesi adını taşıyan bu Mısır ağırlığı 1/64 dirheme veya ¼ kırata (bugün 0,0488 gram) eşitti. Yani Ortaçağ'da kullanılan habbenin yerini alır³⁶⁵.

KEPÇE

İnalcık, kepçe'nin keylçe'nin hatalı bir kopyası olduğunu söyleyerek, Akkerman kepçesini 84,5 kg olarak vermişlerdir³⁶⁶. Akkerman kanunnamesinde, 6 kepçenin 1 İstanbul müddü³⁶⁷ olduğu yazılıdır. İstanbul müddü 513 kg'da bir kepçe 85,5 kg eder ki, bu değer İnalcık'ın verdikleri rakama oldukça yakındır.

KESEK

³⁵⁸ H. İnalcık, "Metrology", göst. yer

³⁵⁹ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 323; H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 250

³⁶⁰ H. İnalcık, *a.g.e.*, göst. yer

³⁶¹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 683, H. İnalcık, *a.g.e.*, s. 445

³⁶² H. İnalcık, "Metrology", s. 342

³⁶³ İbrahim el-Mouelhy, *a.g.e.*, s. 5

³⁶⁴ İbrahim el-Mouelhy, *a.g.e.*, s. 20

³⁶⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 30

³⁶⁶ H. İnalcık, *Weights and Measures*, s. 313

³⁶⁷ A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 372

Araba ölçüsünün ¼ idi³⁶⁸.

KEYLE

Bu hacim ölçüsü Mısır'da 8 kadeh yaklaşık 7,5 litre idi. Bugün ise resmen 16,5 litredir³⁶⁹.

KEYLECE/KEYLİÇE

bkz. Kile.

KIRAT

Keçi boynuzu çekirdeği anlamına gelen ve *Harrube* olarak da bilinen kırat Avrupa dillerine “carat” şeklinde geçmiştir. Ağırlık, uzunluk, alan, ve hacim ölçüsü olarak kullanılan kırat, geniş bir kullanım alanına sahiptir. İslamiyet'in ilk dönemlerinde para ağırlığı olarak kullanılan kırat Mısır cam vezinleri incelendiğinde ortalama 0,196 gr kadardır³⁷⁰. el- Ömerî, Kalkâşendî ve Makrizî gibi bazı kaynaklar ise Mısır harrubesinin değerini 1/24 miskal veya 1/18 dirhem olarak vermektedir³⁷¹. Arap miskalinin 4,722 gram olduğu düşünülürse bu değer 0,19675 gr olur ve Zambaur'u doğrular³⁷².

Tablo-6 Konstantin Ölçüleri³⁷³

Sextula/Miskal	1					4,5333 gr
Drachma/Dirhem	1 1/3	1				3,4 gr
Obulus/Dânek	8	6	1			0,5666 gr
Siliqua/Kırat	24	18	3	1		0,1888 gr
Granum/Habbe	96	72	24	4	1	0,47222 gr

Müslümanlar Mısır ve Suriye'yi fethettiklerinde yürürlükte olan Konstantin (Bizans) ölçü sistemini Abdülmelik b. Mervan devrinde yapılan ölçü ve para reformuna kadar korumuşlardır.

Tablo-7 Abdülmelik'in Ölçüleri

³⁶⁸ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 323

³⁶⁹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 49

³⁷⁰ E. V. Zambaur, “Harube”, *İA*, V, İstanbul, 1988, s. 301

³⁷¹ C. Kallek, “Kırat”, *DİA*, XXV, s. 437

³⁷² E. V. Zambaur, “Kırat”, *İA*, VI, s.735

³⁷³ E. V. Zambaur, bu değerlere çok yakın rakamlar vermiş bunlardan başka 327,45 gramlık ritl (libre) ve 27,288 gramlık ukiye (uncia) değerlerindeki tabloya eklemiştir (E. V. Zambaur, “Kırat”, s.735)

Miskal-Dinar	1					4,25 gr
Dirhem	1 1/3	1				3,1875 gr
Dânek	8	6	1			0,53125 gr
Kırat (Bağdat)	20	15	2.5	1		0,2125 gr
Habbe (Bağdat)	60	45	7.5	3	1	0,070833 gr
veya						
Miskal-Dinar	1					4,25 gr
Dirhem	1 1/3	1				3,1875 gr
Dânek	8	6	1			0,53125 gr
Kırat (Fâras)	24	18	3	1		0,1770833 gr
Habbe (Fâras)	72	54	9	3	1	0,0590277 gr

Tablolarda da görüldüğü üzere Irak için 1 kırat daima 1/20 miskaldir. Anadolu, Suriye, Arabistan gibi bölgelerde ise 1/24 miskaldir³⁷⁴. W. Hinz Irak için dirhemi 3,125 olarak kabul ettiğinden dolayı kıratı 0,2232 gr olarak bulmuştur³⁷⁵. Diğer yandan Hinz Mısır, Mekke ve Suriye için bir kıratı 0,195 gram, Anadolu için ise 0,2004 gram değerlerini bulmuştur³⁷⁶.

1548 tarihli Şam vilayeti Kanunnamelerinde miskalin 24 kırata³⁷⁷, 1670 tarihli Kandiye Kanununda da şer'î dirhem'in 14 kırata, kıratın ise 5 arpaya eşit olduğu yazılıdır³⁷⁸. Darphane usulünce bir kırat 4 buğday, bu dört buğday da 5 arpa ağırlığına eşit görülmüştür³⁷⁹. 19. Yüzyılda 32 kıt'alık kırat dirhem'in 1/16'ine eşit kabul ediliyordu³⁸⁰ ki, bu durumda bir kırat 0,2004375 gr olmaktadır³⁸¹.

26 Eylül 1869 tarihli kanunnameye göre ise şu eşitlik benimsenmiştir.

1 Kırat = 4 Buğday, 1 Buğday = 4 Fıtıl, 1 Fıtıl = 2 Nakir, 1 Nakir = 2 Kıtmir, 1 Kıtmir = 2 Zerre

veya

³⁷⁴ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 33, 34; C. Kallek, "Kırat", s. 438

³⁷⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 33-34

³⁷⁶ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer

³⁷⁷ Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 220

³⁷⁸ Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 352. 14 kıratlık dirhem kanunname metninden de anlaşılacağı gibi şer'î dirhemidir. Orfî dirhem ise 16 kıratdır. Hayatizade 16 kıratlık dirhem'in aktarlar arasında kullanıldığını yazmaktadır (Hayatizade, *a.g.e.*, s. 363)

³⁷⁹ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s.269

³⁸⁰ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1561. Ayrıca, M. Belin buğdayın 8'e bölünerek kıratın 32 parçaya ayrıldığını yazmaktadır (M. Belin, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Tarihi*, Ankara, 1999, s.138) Kanaatimize göre C. E. Arseven tarafından bahsedilen 32 kıt'a bu olmalıdır.

³⁸¹ Hesaplama dirhem, 3,207 gr alındı.

$1 \text{ kirat} = \frac{1}{4} \text{ denk} = \frac{1}{16} \text{ dirhem} = \frac{1}{24} \text{ miskal} = 0,20046015625 \text{ gr}^{382}$.

C. Kallek, Zehebi'nin verdiği bilgilerden yola çıkarak Mısır kiratını 0,1859375 gr, Ceberti ve Şeyzeri'nin verdiği bilgilerden yola çıkarak da Mısır miskalini 4,54 gr bulur³⁸³. Bundan hareketle bir kirat 0,189166 gr olur. Yine Cebertî ve Şeyzerî'den Suriye miskali 4,48696 gr³⁸⁴, buradan da Suriye kirati 0,1869566 gr olarak bulunur³⁸⁵.

İnalcık ise şer'i kirati 0,2232 gr, Osmanlı standart kiratını da 0,2004 gr olarak vermiştir³⁸⁶.

1910 yılında Paris'te toplanan Beynelmilel Evzan ve Mesaha Komisyonu kiratın küsuratının atılarak tam 200 mg sayılmasını kararlaştırmıştır³⁸⁷.

Kirat ve Harrube bazı bölgelerde hacim ölçüsü olarak da kullanılmaktaydı. 1892'de yürürlüğe giren 28 Nisan 1891 tarihli genelge ile tevhid edilen Mısır ölçü sisteminde kadehin 1/32'i değerindeki kirat 0,06443125 litreye eşitlendi. Halbuki piyasalarda kullanımda olan kirat 0,072, harrube ise 0,141 litrelik bir hacme sahipti³⁸⁸. Hinz genelgeden önce kiratın 1/16 kadeh kadar yani 0,06 lt, bugün ise resmen 0,129 lt olduğunu yazmaktadır³⁸⁹. el-Mouelhy ise kiratın 1/32 kadeh yani 2,0625 lt olduğunu kaydetmektedir³⁹⁰.

Öte taraftan, Kahire kumaş arşını, Mısır demir arşını ve tüccar arşını gibi bazı uzunluk ölçülerinin 1/24 ine de kirat adı verilirdi. Ancak Ziraü'l-amel 32 kırata, el arşını ise 21 kırata tekabül ederdi. Mısır kirati 19 yüzyılda 2,25166 cm'ye eşitti³⁹¹.

İbranice *girah* denen kirat Osmanlı Devletinde çarşı arşını ve endazenin 1/162'ine eşitti. Bunlar da sırasıyla 4,25 cm ve 4,0625 cm'ye eşit olmaktadır³⁹². 1881 tarihli ölçü reformuyla bir arşın 10 girah'a eşitlenmiştir.

Kirat alan ölçüsü olarak da kullanılmaktaydı. Mısır'da feddanın 1/24'ine eşitti³⁹³ ve Suriye'de de bir bütünün 1/24'ine bu ad veriliyordu³⁹⁴. Alan ölçüsü olarak kirat 175,035

³⁸² C. Kallek, "Kirat", s. 438

³⁸³ C. Kallek, "Kirat", göst. yer

³⁸⁴ C. Kallek, "Kirat", göst. yer

³⁸⁵ Hesaplamalarda bir kirat = 1/24 miskal eşitliği esas alınmıştır.

³⁸⁶ H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 259

³⁸⁷ C. Kallek, "Kirat", göst. yer

³⁸⁸ C. Kallek, "Kirat", göst. yer

³⁸⁹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 67

³⁹⁰ İbrahim el-Mouelhy, *a.g.e.*, s. 12

³⁹¹ C. Kallek, "Kirat", göst. yer

³⁹² C. Kallek, "Kirat", göst. yer. Çarşı arşını 68 cm, endaze 65 cm alınmıştır.

³⁹³ Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, s. 519

m² dir³⁹⁵. 18-19. yüzyıllarda Tunus'ta harrube *merca* adlı ölçünün 1/16'ine karşılık gelirdi. Merca' yöreden yöreye farklılık gösterdiğinden harübenin alanı 16 m², 39 m², 10 m², 54 m² ve 100 m² olabiliyordu³⁹⁶.

KİST

Kıst (Kıstıs) aslen Yunanca'ya *ksestes* şeklinde geçen Latince *sextarius* kelimesinden gelmiş olmalıdır. Altı anlamındaki *sex* kelimesinden türeyen *sextarius* altıda bir demektir. Ksestes Arapça'da adalet, denge, hak anlamına da gelen kıst kelimesine olan fonetik ve semantik yakınlığı sebebiyle aynı şekilde telaffuz edilmiş gibi görünmektedir. Arapça'da çift kısta *bûki* adı verilir. Kıst kelimesi Yeni Ahid'de küçük kap, bazı hadislerde de abdest kabı anlamında kullanılmıştır³⁹⁷.

Grek ve Roma ölçüleri özellikle İslam eczacılığında yaygın bir şekilde kullanıldığı ve Müslüman bilginlerin tıp veya farmakolojiye dair eserlerinde genellikle söz konusu birimler esas alındığı için kıstın bu milletlere ait ölçü sistemlerindeki karşılığını incelemek kaçınılmaz olmaktadır³⁹⁸.

Huneyn bin İshak'a göre bir kıst 2 kotyle = 12 kyathos hacminde olup 2 rıtl = 24 ukiyye = 204 drahmi = 612 gramma = 3672 kırat (675,342 gr) çeker. Grek asıllı Kusta bin Luka ayrıca Antalya tıp kıstının hacminin 1/6 khous = 2 kotyle = 8 oksybaphon = 12 kyathos olduğunu ve 120 drahmi = 360 gramma = 720 obolos = 2160 kırat = 8640 arpa habbesi ölçtüğünü bildirir. Kıstın kaldırdığı zeytinyağı ve şarabın ağırlığı için verilen 18 ve 20 ukiyyelik değerleri doğrulayan Müslüman hekimlerden İbn-i Sinâ ve Zehrâvî bal için sırasıyla 2,5 rıtl = 30 ukuyye ve 36 ukuyye, Kalânîsî 1,5 veya 2,5 rıtl şeklinde farklı karşılıklar kaydederler. Zehrâvî ve Kalânîsî 24 ukiyyelik (2 Roma rıtlı = 635,616 gr) bir ıtır (attar) kıstından da bahsederler. Ahmet el-Bağdadî yukarıdaki Roma kıstına dair verilere ilaveten iki kotyle hacmindeki kıstın 180 dirhem zeytinyağı kaldırdığını bildirir (476,712 gr). Hacmi iki cotyla = 6 büyük mystrum = 8 acetabulum = 12 cyathus = 24 küçük mystrum olan Roma kıstının 18 ukiyye zeytinyağı, 1 rıtl + 8 ukiyye = 20 ukiyye şarap ve 27 ukiyye bal aldığını bildiren Nusaybin Metropoliteli Eliya önceki verileri destekler. Buna göre söz konusu kıst 529,68 gr şarap ve 715,068 gr bal ölçer³⁹⁹.

³⁹⁴ Enver Çakar, "Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/2 (Elazığ, 2003), s. 381

³⁹⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 82

³⁹⁶ C. Kallek, "Kırat", s. 439

³⁹⁷ Cengiz Kallek, "Kıst", *DİA*, XXV, s. 503

³⁹⁸ C. Kallek, "Kıst", göst. yer

³⁹⁹ C. Kallek, "Kıst", göst. yer

Ebu Ubeyd'e göre kıst yarım sa'a eşittir. Bunu tasdik eden el-Harizmî ayrıca Medine sa'ının 4 müdd, Kûfe sa'ının 8 rıtl müddünde 1 1/3 rıtl olduğunu bildirir. Böylece kuru gıda ölçüsü olarak kullanılan 2 müddlük kıst 2 2/3 rıtl buğday ve 4 rıtl su kaldırır. Zehrâvî biri büyük olup kaldırdığı ağırlık bakımından 4 Bağdat rıtlına, diğeri küçük ve iki rıtl eşdeğer iki kıstın varlığını bildirirken, es-Sûlî ve Kûhin el-Attar da 4 rıtlık bir kısta işaret etmektedir. Yarım sa'lık kıst Tunus'ta pek yaygın olmasa da 20. yüzyıla kadar kullanıla gelmiştir⁴⁰⁰.

İbn Abdurabbih, İbrahim kıstının 1,5 büyük rıtl zeytinyağı çektiğini kaydeder. el-Eserî kıstın kaldırdığı ağırlığın 481 dirhem olduğunu bildirir. Kalânîsî 18 ukiyyelik bir Mısır kıstından bahsederken, Mahsumî İskendireye yağ matarı hacminin 4 1/3 kısta eşit olduğunu, kıstın da 5 1/3 cerevî rıtl zeytinyağı aldığını bildirir. *Cerevî rıtl* 312 dirhemdir. İbn Fazlullah el-Ömerî'nin verdiği 1 dirhem = 18 harube ve 1 miskal = 24 harube şeklindeki eşitlikler esas alınır sa söz konusu dirhemle (4,25 x 64/96 =) 2,833 gr'lık dirhem kastedildiği düşünülebilir. Böylece bu kıstın ölçtüğü ağırlık 4,71466 kg olarak bulunur (4,414x18/24 = 3,3105 gr'lık drahminin kastedildiği ihtimalinden hareketle de 5,508672 kg'lık sonuca ulaşılabilir). İbnu'l-Uhuvve zeytinyağı ve susam yağı ölçümünde kullanılan Mısır kıstının 8 Mısır rıtlı ağırlık kaldırdığını bildirir⁴⁰¹.

Eliya'nın verdiği bilgiler ve Sauvaire'nin açıklamalarından anlaşıldığı üzere, özellikle Irak da kullanılan ve biri büyük (6 Bağdat Rıtlı = 771 3/7 veya 780 dirhem), diğeri de küçük (3 Bağdat Rıtlı = 385 5/7 veya 390 dirhem) olmak üzere 2 İslam kıstı vardı. 2 küçük kıst (4,5 ksestes) hacmindeki büyük kıst 81 ukiyye = 648 drahmi (2,145204 kg) zeytinyağı, 90 ukiyye (720 drahmi = 2,38356 kg) şarap ve 121 ukiyye (972 drahmi = 3,217806 kg) bal alırdı. Hinz büyük ve küçük kıstın hacmini sırasıyla 2,4336 ve 1,258 lt olarak hesaplamaktadır⁴⁰². Eliya'nın şarap kıstı Kûhin el-Attar'ın 7,5 rıtlık yani 90 ukiyyelik kıstıyla uyuşmaktadır⁴⁰³. Zambaur'a göre ise eski Arap çağı kıstı takriben 0,54 lt'dir⁴⁰⁴.

1 kıst = 1/2 sa'a = 2 müdd = 1/3 mekük = 1/6 farak = 1/12 küçük veybe = 1/24 kafiz = 1/48 irdebb = 1/192 cerib = 1,377 litre eşitliğini veren Ali Paşa Mübarek'e göre Yunanlı tarihçi Ksenofon'un sözünü ettiği hububat gibi kuru maddelerin ölçümünde

⁴⁰⁰ C. Kallek, "Kıst", göst. yer

⁴⁰¹ C. Kallek, "Kıst", göst. yer

⁴⁰² W. Hinz, *a.g.e.*, s. 62

⁴⁰³ C. Kallek, "Kıst", göst. yer

⁴⁰⁴ E. V. Zambaur, "Kıst", *IA*, VI, s. 774

kullanılan ve 2 Attike (Yunanistan) şinikine denk olan Babil kafizi ile kıst ve keylece aynı şeydir. Ayrıca 1/5 faraklık Emevî kıstının da 1,625 litreye tekabül ettiğini ileri sürmektedir. Kıstın hacminin 1/3 kadeh yani 1,37 litreye denk geldiğini savunan Reyyis de ona katılmaktadır. Ashtor ise Mısır da metrik karşılıkları 476gr (zeytinyağı için), 1,07 kg ve 2,14 kg olan 3 tür kıstın kullanıldığını bildirmekte ve Makrizî'nin işaret ettiği 2 müddlük yani yarım sa'lık kıstın 2,106 lt (1,93 kg) zeytinyağı ölçtüğünü hesaplamaktadır⁴⁰⁵.

K. J. Basmacıyan'ın verdiği bilgilere göre ise Ermeniler arasında kullanılan bal kıstı 956,366 gr, Attar kıstı 765,0933 gr, şarap kıstı 688,584 gr ve zeytinyağı kıstı da 635,616 gr kaldırırdı⁴⁰⁶.

KITMİR

Bkz. Dirhem

KİLE

Hububat ölçülerinden biri olup, Osmanlı Devleti'nde en yaygın olarak kullanılan ölçü birimidir. Fakat, bu ölçünün bölgelere hatta mahallere göre farklı değerlere sahip olduğu görülür. Osmanlı Devletinin resmi ölçeği olan ve Akdeniz tüccarının “kilo de Constantinople” şeklinde sözünü ettiği İstanbul kilesi 16. yüzyılda 20 okka yani 25,6589 kg buğday ve un, 23,093 kg da arpa alırdı⁴⁰⁷. Ancak Fekete, İstanbul kilesinin 18-22 okka (22-28 kg) arasında değiştiğini aktarmaktadır⁴⁰⁸. 17 Yüzyılda pirinç kilesi sadece 10 okka çekerdi⁴⁰⁹ ve bu değer asıl cari olan kilenin yarısı kadar olup, çeltik kilesi⁴¹⁰ olarak isimlendirilirdi. Arap coğrafyasında ise *keyle* ve *keylece* olarak bilinirdi

⁴⁰⁵ C. Kallek, “Kıst”, göst. yer

⁴⁰⁶ C. Kallek, “Kıst”, göst. yer

⁴⁰⁷ Cengiz Kallek, “Kile”, *DİA*, XXV, s. 568-69. Bu rakamları W. Hinz buğday için 25.656 kg ve arpa için 22.25 kg olarak vermiştir (bkz. W. Hinz, *a.g.e.*, s. 51). Uriel Heyd ise 25,5 kg olarak kabul etmiştir (Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Paletsine 1552-1615 A study of the firman according to the mühimme defteri*, Oxford, 1960, s. 131). Ayrıca, Şevket Pamuk İstanbul kilesinin 20.5 okka olduğunu belirtmiştir (Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 5)

⁴⁰⁸ L. Fekete, “Türk Vergi Tahrirleri”, (çev. Sadrettin Karatay), *Belleten*, XI/42 (Ankara, 1947), s. 312. Aynı bilgiyi Kemal Çiçek kaynak göstererek İstanbul kilesinin değerinin kesinlik kazanmadığını belirtmektedir (bkz. Kemal Çiçek, “Osmanlı Tahrir Defterlerinde Kullanımda Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları”, *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet* (Kemal Çiçek-Abdullah Saydam), Trabzon, 1998, s.52); M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s. 281

⁴⁰⁹ Cengiz Kallek, “Kile”, s. 569. Ancak, Edirne'nin pirinç kilesi 49 okkalık idi (Ö.L.Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sistemlerinin Kuruluş ve İşleyişi Tarzına Ait Araştırma”, *İÜİFM*, XXIII (İstanbul, Ekim 1962, Şubat 1963), s. 262

⁴¹⁰ Said Öztürk, “On Altıncı Yüzyılda Gölbaşı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 121 (Ağustos 1999), s. 234

ve bu ölçülerin değerleri Osmanlı kilesine göre küçüktü⁴¹¹. Mesela, A. Cohen 1 keylenin 13 kg olduğunu yazmaktadır⁴¹². Resmi Osmanlı kilesinin aksamına bakılırsa kullanım açısından şöyle bir eşitliğin ortaya çıkması söz konusudur.

$$1 \text{ kile} = 4 \text{ şinik}, 1 \text{ kile} = 8 \text{ kutu}, 1 \text{ kile} = 50 \text{ kadeh veya kâse}, 1 \text{ kile} = 5000 \text{ habbe}^{413}$$

1 eski kile = 4 şinik = 8 kutu = 16 zarf iken 26 Eylül 1869 tarihli ölçü reformu ile 1 kile-i a'şari = 10 onluk = 100 ölçek = 100 litre değeri kabul edilmiş ve yine ölçü değerlerini belirleyen 29 Şevval 1298 (24 eylül 1881) tarihli kararname ile de yeni kile = 10 yeni şinik= 100 ölçek = 1000 yeni kutu = 10000 zarf olarak kabul edilmiştir⁴¹⁴.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, kile yerine göre farklı değerlere sahip olduğu gibi aynı yerde farklı dönemlerde de farklı değerlere sahipti. Mesela Amid (Diyarbakır) kilesinin değeri yarım İstanbul kilesi kadardı⁴¹⁵. Ancak 19. yüzyılda bu değer 7,5 İstanbul kilesi (150 kıyye) olarak karşımıza çıkmaktadır⁴¹⁶. Yine Bosna'da kullanılan kile değişik zamanlarda farklı değerlerle zikredilmiştir. 1565 yılına kadar Bosna'da 50, 66 ve 64 okkalık kileler kullanılırken⁴¹⁷, 1565'ten sonra kilelerin tevhidini yoluna gidilmiş ve saray kilesi 60 okkaya sabitlenmiştir⁴¹⁸. Aynı zamanda kileler ürünlere göre de farklı değerler alabilirdi. Mesela 1 Harput buğday kilesi 54 kıyye (69,228 kg) iken 1 Harput arpa kilesi 42 kıyye (53,844 kg)⁴¹⁹, 1 kile nohut da 10 okka⁴²⁰ kadardı.

Tablo-8 Anadolu'da Kullanılan Kileler

Yer	Okka Cinsinden Değeri	Kg /Lt
Adilcevaz ⁴²¹	80	102,4

⁴¹¹ Keyl ve keylece için bkz. E. V. Zambaur, "Kayl", *İA*, VI, s.663-664; E. V. Zambaur, "Keylece", *İA*, VI, s. 664

⁴¹² Amnon Cohen, *Paletsine in the 18th Century*, Jerusalem, 1973, s. 267

⁴¹³ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 251; aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 990

⁴¹⁴ Cengiz Kallek, "Kile", s. 570

⁴¹⁵ M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, Ankara, 2000, s.179, A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 221

⁴¹⁶ *Başbakanlık Arşivi, Cevdet İktisat 637-B* Ayrıca bkz. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, s. 323

⁴¹⁷ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 424, H. İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s.444. Ancak yine H. İnalçık Saraybosna'da 1565'den önce kileyi 20 okka, 1565'den sonra ise 22 okka olarak da vermiştir (H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 251 aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 990). Kanaatimize göre bu 20 ve 22 okkalık değerler hatalıdır. Çünkü bahsedilen dönem için Osmanlı Kanunnameleri kile değerlerini 50, 66 ve 64 okka olarak vermektedir.

⁴¹⁸ Cengiz Kallek, "Kile", s. 569

⁴¹⁹ Mustafa Öztürk, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ, 1996, s. 233; aynı yazar, "XIX. Yüzyılda Harput'ta Fiyatlar", *Belleten*, LIII/207-208 (Ankara, 1989), s. 803; Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999, s. 261; Fahrettin Tızlak, "Harput'tan Askeri İhtiyaçların Karşılanması (1831-1839)", *Fırat Üniversitesi Dergisi, Sosyal Bilimler*, III/1 (Elazığ, 1989), s. 209

⁴²⁰ Şevket Pamuk, "Price in the Ottoman Empire 1469-1914", *IJMES*, 36 (2004), s.453

⁴²¹ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara, 1999, s. 245

Amid ⁴²²	10	12,85
Antakya	19. Yüzyılda 120 okka ⁴²³ .	
Arapgir ⁴²⁴	10	12,85
Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta ⁴²⁵		3,63 İstanbul Kilesi
Biga ⁴²⁶	20	
Bolvadin ⁴²⁷	32	41,0496
Bursa	8 Okka (kestane); 1/8 müd (ceviz)-bu miktar ürünün cinsine göre 3200-3500 dirhem yani 10,2635 -11,2257 kg arasında değişirdi ⁴²⁸	
Çemişgezek	20	
Çermik ⁴²⁹	10	12,85
Denizli ⁴³⁰		1 kile = 1 kâse = 100 habbe
Gaziantep ⁴³¹	80	
Gölbaşı ⁴³²	10	12,8
Harput ⁴³³	80	
İmroz ⁴³⁴	20	

⁴²² A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 221; Ö. L. Barkan, “Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Beye Ait Kanunlar”, *Tarih Vesikaları*, I/2, Haziran 1941-Mayıs 1942, s. 96

⁴²³ Mustafa Öztürk, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya’da Fiyatlar”, *Fırat Üniversitesi Dergisi, Sosyal Bilimler*, III/2 (Elazığ, 1989), s. 254; Cengiz Kallek, “Kile”, s. 569

⁴²⁴ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 223

⁴²⁵ Mehmet Taştemir, *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta Sosyal ve İktisadi Tarihi)*, Ankara, 1999, s. 129

⁴²⁶ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 427; Seval Orhan’a göre ise Biga kilesi 25 okka değerindedir (bkz. *a.g.t.*, s. 20)

⁴²⁷ *12 Numaralı Mühime Defteri (978-979/1570-1572)*, Özet-Transkripsiyon ve İndeks I, Ankara, 1996, s. 289, hüküm: 443

⁴²⁸ Cengiz Kallek, “Kile”, s. 569. Faroqi’ye göre 18. yüzyıl tereke defterlerinde Bursa kilesi arpa için ½ İstanbul kilesi (11,1 kg) kadardı (bkz. Suraiya Faroqi, “18. Yüzyıl Bursa’sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim’in Serveti”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (çev. Gül Çağalı-Güven, Özgür TÜresay), İstanbul, 2003, s. 207)

⁴²⁹ Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılın Başında Çermik Sancağı, Çüngüş Ve Hasaran Nahiyeleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 1994, s. 60-61

⁴³⁰ Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lazıkıyye (Denizli) Kazası*, Ankara, 2000, s. 148

⁴³¹ Mustafa Öztürk, “Güneydoğu Anadolu’da Fiyatlar”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler, İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, Ankara, 1990, s. 102. Seval Orhan Gaziantep kilesinin 160 kg olduğunu yazmaktadır (S. Orhan, *a.g.t.*, s.14)

⁴³² Said Öztürk, “On Altıncı Yüzyılda Gölbaşı”, s.234

⁴³³ M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1546)*, Ankara, 1989, s. 156

⁴³⁴ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 398

İzmir ⁴³⁵	80	54 lt.
Karaman ⁴³⁶	25	
Karesi ⁴³⁷	20	
Kengir ⁴³⁸	20	
Konya ⁴³⁹	25	32,070
Manisa ⁴⁴⁰		78
Mardin ⁴⁴¹		369,216
Ruha ⁴⁴²	10	12,85
Van (1628'den önce) ⁴⁴³	40	
Van (1628'den sonra) ⁴⁴⁴	80	

Tablo-9 Ahmet Esat Paşa'nın Hazırlamış Olduğu Tabloya Göre Anadolu'da Kullanılan Kile Değerleri⁴⁴⁵:

Yer	Değer (Okka)
Akşehirabad	208
Aydın	20
Balıkesir	45
Biga	20
Canik	20
Conkeş	224
Çarsincaf	70

⁴³⁵ Nemci Ülker, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I*, İzmir, 1994, s. 79

⁴³⁶ A. Akgündüz, *a.ng.e.*, III, s. 323. Ayrıca Karaman Kanunnameleri için bkz. M. Akif Erdoğan, "Karaman Vilayeti Kanunnameleri", *OTAM*, 4 (Ankara, 1993), s. 467-516. Seval Orhan Karaman'da 12 havai ya da 144 kıyye'nin 1 kile kabul edildiğini yazmıştır (bkz. Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 15)

⁴³⁷ Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*, s. 59. C. E Arseven Balıkesir kilesinin 45 kıyye olduğunu belirtmektedir (bkz. C. A. Arseven, *a.g.e.*, III, İstanbul, 1966, s. 1568)

⁴³⁸ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VIII, s. 161

⁴³⁹ Yılmaz Kurt, "Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirmesi II: Ekonomik Yapı", s. 171. Yusuf Oğuzoğlu ise 1 Konya buğday kilesinin 66.35 kg olduğunu aktarmaktadır (Yusuf Oğuzoğlu, "17. Yüzyılda Konya Şehir Ekonomisini Etkileyen Bazı Faktörler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV/25 (Ankara, 1982), s. 336. S. Orhan ise (Konya'da kile ayarı ölçek kullanıldığını ve bununda her ölçeği 10 kıyye 300 dirhemden 134 kıyyeye (171,788 kg) eşit olduğunu ve Konya'da 1 kilenin 6 İstanbul kilesi olduğunu aktarmaktadır (153,83 gram) (bkz. S. Orhan, *a.g.t.*, s. 16)

⁴⁴⁰ F. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1999, s. 242

⁴⁴¹ M. Öztürk, "Güneydoğu Anadolu'da Fiyatlar", s. 103

⁴⁴² A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 276. S. Orhan, Urfa'da herbiri 17-18 kıyyalık 8 ölçek 1 kileye eşittir demiştir (14,325 gram) (S. Orhan, *a.g.t.*, s. 18)

⁴⁴³ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van, 1997, s. 311

⁴⁴⁴ O. Kılıç, *a.g.e.*, s. 311

⁴⁴⁵ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1563-1568

Çermik	280
Ergani	228
Eskil	208
İzmit	20 (Yalnız Taraklı'da 30)
Karahisar-1 Sahib	80-100 (Hububatın cinsine göre)
Karahisar-1 Şarki	224
Kars	208
Kıbrıs	10
Konya	134
Koyulhisar	128
Limni	20
Palu	368
Rodos	20
Sakız	20
Siirt	50
Sivas	20

George Young'a göre 36 x 4/5 lt'lik eski kile ürünün kalitesine göre 17-20 okka arpa, 22-26 okka buğday, 14-16 okka yulaf, 23-25 okka mısır, 19-20 okka bakla, 23-24 okka çavdar kaldırırdı. Ona göre :

Tablo-10 George Young'un Tespitlerine Göre Anadolu'da Kullanılan Kile Değerleri

Bergama(Ayvalı)	76,5 okka ⁴⁴⁶
Diyarbakır Kilesi	180 okka
Erzurum	22 okka
İnebolu	4 şinik = (80 litre)
İzmir	17 okka
Maraş	120-130 okka
Mardin	240 okka (16 şinik)
Samsun	240 okka (16 şinik)
Sivas	280 litre (28 şinik)

V. Eldem ise Hüdavendigâr kilesinin 1, Kastamonu kilesinin 2 İstanbul kilesi kadar olduğunu yazmaktadır ⁴⁴⁷.

⁴⁴⁶ Cengiz Kallek, "Kile", s. 569

⁴⁴⁷ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1994, s. 238

H. İnalçık ise Anadolu için şu değerleri vermiştir (okka= 1.282945 kg; one liter of rice = 960 g)⁴⁴⁸:

Tablo-11 Halil İnalçık'ın Tespitlerine Göre Anadolu'da Kullanılan Kile Değerleri

Adana (Çukurova)		16 okka = 1 havai 20 havai = 1 kile
Akkirman (1570)		40 okka
Amid (1518)		10 okka
Ankara		24 okka
Balıkesir		16 okka
Bursa (1502)		12 okka
Çemişgezek (1541)		5 okka
Edirne (1489)		9 okka (pirinç için) 18 okka (buğday için)
Gelibolu (Limni)		16 okka
Isparta (18. yy)		14 okka
İstanbul	37 litre Standart kile (pirinç için) Buğday için 1 İstanbul kilesi	1881'deki düzenlemeyle 10 okka 20 okka 18 okka 350 dirhem
Karaman		24 okka
Konya		20 veya 24 okka
Malatya (1528)		10 okka (pirinç için)
Mardin		16 okka (1 müd eder)

Tablo-12 Zafer Toprak'ın Tespitlerine Göre Anadolu'da Kile Değerleri⁴⁴⁹:

Çankırı		128 kg
Çorum	(Her bir 12 kıyyelik 16 hakk)	246.144 kg
Ertuğrul	24 kıyye	30 kg
Erzurum	28 okka	39 kg
Karaman	12 havai veya 144 kıyye	
Konya	120 okka	153.83 kg

⁴⁴⁸ H. İnalçık, "Rice Cultivation and the Çeltükci-Re'aya System in the Ottoman Empire", *Turcica*, XIV (Louvain-Paris-Strasbourg, 1982), s. 119-120

⁴⁴⁹ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 13-19

Kütahya	34 kıyye (buğday) 20 kıyye (arpa)	30 kg 25 kg
Merzifon	192 kıyye	245.850 kg
Sürmene	20 kıyye	
Urfa	17-18 kıyyelik 8 ölçek	174.352 kg
Ünye	8 ölçek	
Zonguldak	20 kıyye	

Tablo-13 Rumeli’de Kullanılan Kileler⁴⁵⁰

Yer	Okka
Ağrıboz	20
Azak (Küçük kile)	40
Azak, Kerş (Büyük kile)	80
Berail ⁴⁵¹	60
Berkofça	54
Bosna	60
Budin ⁴⁵²	18 (arpa için)
Çatalca ⁴⁵³	90
Çernova, Hezargrad, Şumnu, Eski Cuma	60
Edirne ⁴⁵⁴	18
Eğri (1693)	32

⁴⁵⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s.298, 369; VI, s. 424, 651; VII, s. 503, 676, 688, 727, 733; VIII, s. 265, 509, 528, 582

⁴⁵¹ Berail veya İbrail olarak bilinen bu bölgede kile yerine *hırdav* terimi kullanılmaktadır. Kanunname “Ve kasaba-i mezburede istimal olunan kile-i gallat Eflak dilince *hırdav* dirler, ayar olundukda 60 vukiyye olub ki mahurse-i İstanbul’un 3 kilesidir” ibaresi aradaki ilişkiye açıklık getirmektedir (A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 733). Bunun yanında Mircea Popa 1 Brail kilesinin 10 İstanbul kilesi olduğunu belirtmektedir (S. Orhan, *a.g.t.*, s. 13)

⁴⁵² Budin beylerbeyine gönderilen bir fermanla bu livanın bazı kazalarında kilenin 84 okka olması emredilmekte iken diğerlerinde 35, 66, 72 ve 100 okka olarak tesbit edildiği görülmektedir (Kemal Çiçek, “Osmanlı Tahrir Defterlerinde Kullanımda Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları”, s. 112. Ayrıca L. Fekete Budin Uc havalisi ve Kula bölgesinde “Budin Uc Kilesi” ve “Kula Kilesi” gibi iki değerden bahsetmekte ancak hacimleri hakkında bilgi vermemektedir (L. Fekete, “Türk Vergi Tahrirleri”(çev. Sadrettin Karatay), *Bellekten*, XI/42, 1947, s. 311

⁴⁵³ Daha öncede açıkladığımız gibi Bosna’da sabit bir değer ancak 1565 yılında görülmektedir. Bosna’da 50, 66 ve 64 vukayyelik kileler 60 vukiyye olarak düzenlenmiştir.

⁴⁵⁴ Ö. Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Bir Araştırma”, *İÜİFM*, XXIII (İstanbul, Ekim 1962-Şubat 1963), s. 273; Ö. L. Barkan, “Edirne Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, *Belgeler*, I/2, Ankara, 1964, s. 245

İlbasan ⁴⁵⁵	30
İzladi	20
İzvornik	33
Kefe	40
Kerş (Küçük kile)	40
Kırım	80
Kilis	64
Mohaç ⁴⁵⁶	24
Nahiye-i Fethi İslam, İsfirlik	120
Nahiye-i Niğbolu	24
Niğbolu, Rahova, Plevne, Ayvoraca, Lofça	100
Ohri	20
Peçoy	32
Pojega	40
Semendire	20
Silistre	44
Sofya	52
Şehrköy	50
Şimontorna ⁴⁵⁷	30
Tırhala	40
Tırnoya, Zıştovi, Hotaliç	80
Ulanca Somakov	50
Vidin, Bolmaya, Zagoriye, Giruniye, Çirneraka, Timuk, Bane	90
Yenişehir ⁴⁵⁸	80

⁴⁵⁵ Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1987, s. xxxv

⁴⁵⁶ Bu 24 okkalkık değer Macaristan'da "Fertal" veya "Fırtal" olarak da bilinirdi (Géza Dávid, *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim 16. Yüzyılda Simontornya Sancağ.*, s. 123)

⁴⁵⁷ Géza Dávid, *a.g.e.*, s. 124

⁴⁵⁸ Neşet Çağatay, Yenişehir kilesinin 5 İstanbul kilesine ve 2 Tırhala kilesine eşit olduğunu yazmaktadır. Bu durumda Tırhala kilesi 2,5 İstanbul kilesi yani 50 okka Yenişehir kilesi ise 100 okka olmaktadır (Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reaya Kanunnamelerinde ilhak edilen Memleketlerin Adet ve Kanunları ve İslahatların İzleri", *III. Türk Tarih Kongresi Ankara 15-20 Kasım 1943*, Ankara, 1948, s. 495. Aynı değeri Mustafa Akdağ da vermiştir (bkz. M. Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Variyeti", *Belleten*, XIV/55 (Temmuz 1950), s. 402

Tablo-14 Ahmet Esat Paşa'ya Göre Rumeli Kileleri⁴⁵⁹

Yer	Okka Cinsinden Değeri
Edirne	20, 18 (Sisam, Pirinç)
Filibe	58-60
Gelibolu	40
Göriçe	40
İslimiye	44-48, 25 (Sisam)
Manastır,Florina, Perlepe,Resne	80
Ohri	55-60
Pirizren	33
Selanik	88 (Buğday), 64 (Arpa)
Serez	44
Serfiçe, Çarşamba, Ostrova, Köprülü, Eğribucak, Cumapazarı, Tikveş	20
Tekfurdağı (Tekirdağ)	20
Tırhala	20
Üsküp	28-30
Yanya	20

George Young'a göre 4 yeni kile yani yaklaşık 160 litre hacmindeki Selanik ve Manastır kilesi ürünün kalitesine göre 87-100 okka sert buğday, 85-95 okka yumuşak buğday, 87-92 okka mısır, 80-90 okka çavdar, 68–80 okka arpa, 45-55 okka yulaf alırdı⁴⁶⁰.

Blaskoviç'e göre Macaristan kileleri 8 veya 10 okkalıktı. Oysa Macaristanda 35, 66, 72, 84, 90 ve 100 okkalık farklı kilelerin kullanılmasından dolayı halkın şikayeti üzerine 1579 da ölçek 30 okkaya sabitlenmiştir. Ancak sonraki yüzyılda Mohaç 24, Peçuy ve Eğri 32, Budin ise 18 okkalık (arpa için) vezinleri kullanmışlardır⁴⁶¹.

Tablo-15 Mančo Vekov'un Tespitlerine Göre Balkanlar'da Kullanılan Kile Değerleri⁴⁶²

Yer	Okka Cinsinden Değeri	Dönemi
Batı Bulgaristan	21	1861
Batı Trakya	48 ve 10(pirinç)	1787

⁴⁵⁹ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1569-1571

⁴⁶⁰ Cengiz Kallek, "Kile", s. 569

⁴⁶¹ Cengiz Kallek, "Kile", göst. yer

⁴⁶² Cengiz Kallek, "Kile", s. 569-570

Dobriç	75	
Dobruca	70	1832
Eski Zağra	40 ve 44	
Filibe	100 35 24 55 53½ 58,182 10 okka = 25,7 lt (pirinç)	16. yy. 1555 18. yy. 1857 1871 1868
Güney Bulgaristan	48	
Hezargrad, Rusçuk	60	16. yy.
Karlovo	56	1886
Köstendil, Niğbolu, Plevne, Mihaylovgrad ve Sofya	100	
Lofça	87	16. yy.
Makedonya	87-100	
Manastır	80-90 (Buğday) 65-70 (Arpa) 82-85 (Mısır) 48-52 (Yulaf)	
Ohri	60-65	
Rodop	13,7 34, 38, 48	1787 1868
Samakov Kuzey ve Kuzeydoğu Bulgaristan	50 veya 100 40-48 ve 120 Küçük kile 10 okka = 18,5 lt	
Selanik	31-32	
Tirnova	22 veya 40	
Tuna	75-69	1889
Varna	60,80 veya 88	
Vidin	89-90 ve 100	1856

Tablo-16 Ljuben Berov'un Tespitlerine Göre Balkanlar'da Kile Değerleri⁴⁶³

Yer	Okka Cinsinden Değeri
Bosna	50-66
Dobruca, Şumnu, Kirmen, Balçık	60

⁴⁶³ Cengiz Kallek, "Kile", s. 570

Filibe	55 (Sert Buğday) 50-54 (Y. Buğday) 50-52 (Çavdar) 50 (Yulaf veya Mısır) 40-42 (Arpa) 35,10 (Pirinç Kilesi)
Hezargrad	160
Karatova	360
Kili	180
Köprülü (Yunanistan)	30
Köstence (Romanya)	400
Köstendil, Silistre	320
Manastır	45 ve 75
Plevne, Zıştovi, Rahova, İvraca (Bulgaristan)	120-124
Ruşçuk	120
Selanik	80-85
Serez	3 Selanik Kilesi
Üsküp, Köprülü, Ohri, Saraybosna, Mostar, Perlepe (Yugoslavya)	20
Vardar	85
Volos	110 (Buğday)

Mısır

14. yüzyılın ikinci yarısında Mısır kilesi 1/12 irdeb yani 16,478975 litreden ibaretken uygulamada 16,7169 litredir. 28 Nisan 1891 de ise 1 Mısır Kilesi 1/12 İrdeb = ½ veybe = 2 Rub'a = 4 Melve = 8 Kadeh = 16,5 litredir⁴⁶⁴.

W. Hinz ise bu ölçünün Mısır'da 8 kadeh olduğunu yazmıştır. Ancak karşılık olarak 7,5 lt'yi vermiştir. Bunun yanında bugün Mısır'da kullanılan kile değerinin 16,5 lt olduğunu belirtmektedir⁴⁶⁵. Bu değer Mısır'da 1891'de yapılmaya çalışılan ve 1892 de yürürlüğe giren değeri doğrulamaktadır. W. Hinz'ın verdiği 7,5 litrelik değer ise muhtemelen Ortaçağ'da veya 1891'den önceki tüm dönem boyunca kullanılmış olmalıdır.

⁴⁶⁴ Cengiz Kallek, "Kile", göst. yer

⁴⁶⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 49

Suriye

Şam'da 1 keyl 1/12 girara yani 17 kg buğday (22,08 lt) ölçerdi⁴⁶⁶. Halep'te 1 keyl 1/22 mekkük⁴⁶⁷ civarındaydı. Diyar-ı Rebi'a bölgesinde 1 kile 1/16 mahalli mekkük yani 469 cm³ idi. Ayrıca Diyar-ı Rebia keyli 135 dirhem yağ ve 150 dirhem Şarab ölçerdi⁴⁶⁸. Eliyahu Ashtor Suriye keylinin 19. yüzyılda 28,18 kg buğday aldığını kaydederken G. Young bu ölçeğin 1890'larda 6 müdde yani 105,6 litreye eşit olduğunu belirtmiştir⁴⁶⁹. R. Owen Suriye kilesinin 36,1 kg⁴⁷⁰ olarak vermiş fakat B. Masters kesinlik olmamakla beraber bu değerın 64 okka olması gerektiğini belirtmiştir⁴⁷¹. Ahmet Esat Paşa ise Suriye kilesinin İstanbul kilesine eşit olduğunu ve buna çift dendiğini kaydetmektedir⁴⁷². Ancak tahrir defterlerinde Suriye'de kilenin kullanıldığını dair bir bilgi yoktur. Bunun yerine daha çok girara ve mekkük'le işlemler yapılmıştır.

Irak

10. yüzyılda Irak'ta 1 keylece 1/3 mekkük = 600 dirhem buğday ağırlığı = 1875 gr veya 2,5 litre idi. el-Mukaddesî'ye göre 2 menn (1625 gr), Razî'ye göre ise 1/3 mekkük ya da 5 rıtlıdır (2031,25 gr)⁴⁷³.

Filistin

el-Mukaddesî Filistin'de (Remle ve Amman) 1,5 sa'=yaklaşık 6,3 litre olan bir keyleceğin varlığından söz eder⁴⁷⁴. Amnon Cohen'e göre Kudüs alkali keyli 6 rıtlı çekerdi⁴⁷⁵.

Hicaz

Ahmet Esat Paşa Hicaz kilesinin 2 kıyyeden (800 dirhem) ibaret olduğunu belirtmiştir⁴⁷⁶.

⁴⁶⁶ Cengiz Kallek, "Kile", göst. yer; W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer

⁴⁶⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer; Hasan Basri Karadeniz, "XIV. Yüzyılda Karye-i Nizib", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 105 (İstanbul, Aralık 1996), s. 90. W. Hinz karşılık olarak yaklaşık 6,56 litre, H. B. Karadeniz ise 3,71 kg değerlerini vermiştir.

⁴⁶⁸ Cengiz Kallek, "Kile", s. 571; W. Hinz, *a.g.e.*, s. 49

⁴⁶⁹ Cengiz Kallek, "Kile", s. 570

⁴⁷⁰ Roger Owen, *The Middle East in the World Economy (1800-1914)*, London-New York, 1981, s. 177

⁴⁷¹ Bruce Masters, *The Origins Of Western Economic Dominance in the Middle East-Mercantalism and the Islamic Economy in Aleppo 1600-1750*, London-Newyork, 1988, s. xvii

⁴⁷² C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1572

⁴⁷³ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 49-50

⁴⁷⁴ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 50

⁴⁷⁵ Cengiz Kallek, "Kile", s. 571

⁴⁷⁶ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1572

KİLİNDER

Osmanlı Devletinde kalay ve tenekeden yapılan bir sıvı ölçüsüdür. Aslı Yunanca kyliindros'tan gelen kilinder 2,1225 lt'lik bir hacme sahipti⁴⁷⁷. Sirkeçilerin kullandığı kilinder 800 dirhem⁴⁷⁸ yani iki okka (bir dirhem 3,207 gr hesabıyla 2,5656 kg eder) iken, Vulçitrın'da üç okka⁴⁷⁹ yani 3,8484 kg idi.

KÖBÖL

Macaristan'da şarap ölçümünde kullanılan 13,6 litrelik bir hacim ölçüsüdür⁴⁸⁰. Osmanlılar bu ölçü yerine çeper'i kullanmışlardır.

KRİNA

İki kabal kadar gelen bir ölçüdür⁴⁸¹. Kabalın miktarlarındaki değişime bağlı olarak farklı ürünlerde farklı miktarları ifade ettiğini söyleyebiliriz (Bkz. Kabal).

KUD/KOT⁴⁸²

Doğu Anadolu'da kullanılan ve miktarı bölgelere göre değişen bir ağırlık/hacim ölçüsüdür .

Tablo-17 Anadolu'da kullanılan kud miktarları⁴⁸³

Yer	Değer (Okka)
Bayburd	13
Bayezid	15
Bitlis	10
Çıldır	10 okka 100 dirhem
Erzincan	10
Hıns	14,5
İspir	14

⁴⁷⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 52

⁴⁷⁸ A. Akgündüz, *a.g.e.*, IV, s. 324

⁴⁷⁹ Vulçitrın Sancağı kanunnamesindeki "iki cibr (çeper) bir himl (yük) olur, yirmi kilinder bir cibr olur" (A. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 674) ifadesinden yola çıkarsak ve yine Vulçitrın Sancağında kullanılan yükün altı İstanbul kilesi (Tacida Hafız, "Vulçitrın Kanunnamelerinde Zirai, Ekonomik ve Mali Durum", *CIÉPO VII. Sempozyumu Bildirileri* (yay. haz. Jean-Louis Bacque-Grammont, İlber Ortaylı, Emeri von Donzel) 7-11 Eylül 1986, Ankara, 1994, s. 449) ettiğini hesaba katarsak, İstanbul kilesi 20 okka olduğuna göre Vulçitrın yükü 120 okka, cibr (çeper) 60 okka ve kilinder üç okka olur .

⁴⁸⁰ G. Dávid, *a.g.e.*, s. 142

⁴⁸¹ H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 251

⁴⁸² V. Eldem bunu *kot* olarak, C. E. Arseven ise *kud* olarak vermiştir . Kanaatimize göre iki tabir de aynı ölçüyü ifade etmektedir .

⁴⁸³ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1565-1566; V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

Karakilise	14
Kars	13
Kemah	6
Kilkit	4,5
Koyulhisar	8
Kuruçay	6
Nefs-i Erzurum	15
Şiran	9
Tercan	5

KULLE

Arap dilcilerine göre kulle “kaldırıp taşımak” manasındaki kull masdarından “güçlü bir erkeğin taşıyabileceği su küpü” anlamında isimdir. Arapça’da önceleri büyük su küpünü ifade etmek için kullanılan kelimenin zamanla bir sıvı ölçüsüne isim olduğu anlaşılmaktadır⁴⁸⁴.

Bir hadiste iki kulle (kulleteyn) hacmindeki suyun necaset tutmayacağı belirtilmektedir. İmam Şafî bu ölçünün Hecer kulesi olduğunu İbni Cureyc’in gözlemine göre bunlardan her birinin iki Hicaz kırbaşı veya biraz fazla su aldığını söyledikten sonra söz konusu fazlalığa ihtiyaten yarım kırba şeklinde anlaşılması durumunda hadisteki kullenin hacminin iki buçuk kırbaya eşitleneceğini belirtmiş ve bu yaklaşım özellikle Şafîler arasında genel kabul görmüştür. İbni Rahuye’ye göre ise ilgili kulle yaklaşık üç kırba veya 20 kovaya denktir. Bunun 500 Bağdat ritli ağırlığında su aldığı da ileri sürülmektedir. Ahmet b. Hanbel’den de iki veya iki buçuk kırbaya eşit olduğuna dair iki farklı görüş rivayet edilmiştir. Yine Hecer kulesinin 2 1/3 kırba su aldığı da söylenmiştir. el-Harizmî’de Araplara ait bir kap olan kullenin hadisçilere, iki buçuk büyük kırbaya denk geldiğini kaydeder. Hicaz kırbasının yaklaşık 100 Bağdat ritli su kaldırdığı hususunda görüş birliği de vardır. Dolayısıyla iki buçuk Hicaz kırba hacmindeki kullenin ölçtüğü suyun ağırlığı 95,625 kg eder. es-Sananî’ye göre iki kulle bir farak’a eşitken Beyhakî’nin naklettiği bir rivayette bir kulle iki faraka denktir. Önceki kayıt bir istinsah hatası olmalıdır. Kullenin 250 Bağdat ritli veya 250 menn su aldığına dair görüşleri aktaran Gazzalî dilcilerin hilafına kulleye bir devenin kaldırıp taşıyabilmesi sebebiyle bu ismin verildiğini ve nispeten Arap develerine ancak 160 menâ yüklenebileceğini dolayısıyla Şafî fakihlerinden ez-Zübeyrî ve el-Kaffal’in

⁴⁸⁴ C. Kallek, “Kulle”, *DİA*, XXVI, s. 357

verdiği 150 menalık değerın daha doğru sayılabileceğini söyler. Söz konusu kulleteynın hacmi üç boyutu da 1,25 el arşını olan kübe veya çapı 0,5 yüksekliği 2,5 arşın olan silindire eşittir. Dolayısıyla Hecer kulesinin hacmi küp için 96,299 dm³, silindir için de 96,762 dm³ şeklinde hesaplanır⁴⁸⁵.

Hadis ve fıkıh alimleri arasında tartışmalara konu olan ve yaklaşık teorik bir değeri temsil eden bu kulle dışında, günlük hayatta genellikle sıvı yağ ölçmekte kullanılan kulleler daha küçük hacimlidir. Grek asıllı tabib Kusta b. Luka Grek sıvı ölçüsü birimi medimnos'a tekabül eden kullenin 4 kısta eşit olduğunu söyler. Bu ölçek 1,906848 kg zeytinyağı veya 2,11872 kg su alır. İbnü'l-Uhuvve Kahire kulesinin 120, şehir dışındakilerin ise 115 Kahire rıtlı yağ aldığıını bildirir. İlgili rıtlı 144 dirhem olduğuna göre birincisi 48,95424 kg, ikincisi de 46,91448 kg şeklinde hesaplanır. Nusaybin Metropoliteli Eliya kullenin 10 felce'ye eşit olduğunu ve her biri 420 miskallık 30 beled rıtlı yani 55,6164 kg su kaldırdığını belirtir. M. Henry Sauvaire bu bilgiye düştüğü notta Darü'l-Beyza zeytinyağı kulesinin 30 kg, Cedide'nin ise 17,28 kg ölçtüğünü kaydeder. G. Young'a göre 1890'larda Şam zeytinyağı kulesi 26 okka = 33,356 kg, Trablus'un ki de 24,5 okka alırdı. J. G. Lorimer, Katif'te hurma ölçüsü olarak kullenin 2 Katif menn'ine yani 31,185 kilograma tekabül ettiğini bildirir⁴⁸⁶.

19. yüzyılda Tunus'un resmi kulesi 8 sâ'a eşitti ve 10,1 litre veya 9,241 kg zeytinyağı alırdı⁴⁸⁷. Ashtor bunun 10,08 litre olduğunu yazmaktadır⁴⁸⁸. Tunus'ta kullanılan bazı kulleler ve metrik karşılıkları şöyledir:

Nablus 10,661 lt, Suse ve Manastır 12,775 lt, Mehdiye 13,983 lt, Sefakus 14,905 lt, Küsürrüssaf 15,86 lt, Cem 17,955 lt. Cebre'nin kulesi ise resmi kulenin 2 katı hacme sahiptir⁴⁸⁹.

KURR

İlk önce Sümerlerin hüküm sürdüğü Babil (Irak) topraklarında daha çok kuru gıdanın ölçümünde kullanılan kurr, diğer ölçü birimleri gibi, bölge ve ölçülen şeyin cins ya da vafına göre farklı değerler aldığı, ayrıca ticaret hacminin artmasıyla da doğru orantılı olarak büyüdüğü görülmektedir.

⁴⁸⁵ C. Kallek, "Kulle", s. 358

⁴⁸⁶ C. Kallek, "Kulle", göst. yer

⁴⁸⁷ C. Kallek, "Kulle", göst. yer

⁴⁸⁸ Eliyahu Ashtor, "Makayil", *EF*², VI, Leiden, 1983, s. 120

⁴⁸⁹ C. Kallek, "Kulle", göst. yer

Tablo-18 Kurr Değerleri⁴⁹⁰

Kaynak	Yer	Değer-Açıklama
el-Kaffâl, İbn Sîrîn, Vekî		1280 rıtl
Klasik Şîa		1200 Bağdat rıtlı (Medine rıtlı olduğunu savunanlarda vardır. Üç boyutuda 3,5 karış olan küpün hacmi)
Çağdaş Şîa		350 lt
F. Josephus		1 kurr (koros) buğday 10 attike medimnosu
Hildegard Lewy		241,2 lt (Yeni Babil Kurru) 241,2 lt (İbrani kurru)
Epiphanius		2 büyük Homer = 24 Seah = 30 modius (İbrani kurru)
Kosta b. Luka		30 müdye (metron dendiğini nakleder)
Ali Paşa Mübarek		10 metreteşi veya 10 kadem ³ (Söz konusu kadem ez-zirau'l-evânîn ki olup 0,308 m, küpü ise 29,218 dm ³ 'tür.)
el-Ezherî		1,5667 ton buğday (12 vask = 30 irdeb = 60 kafız (kankal) = 480 mekkuk = 720 sa' = 1440 keylece = 2880 müd
Cessâs		1 kurr su 3200 rıtl
el-Makdisî (991)	Cündişâpur	480 menâ
	Ahvaz	1250 menâ buğday (Hinz 1015,6 kg) 1000 menâ arpa (Hinz 812,5 kg)
el-Hârizmî (997)	Bağdat, Kufe	60 kafız = 480 mekkuk = 1440 dirhem = 864000 dirhem (dirhem 3,1875 gr eses alınırsa 2,754 ton)
	Vâsıt, Basra	120 kafız = 480 mekkuk = 7200 rıtl (dirhem 2,975 gr 2,754 ton)
el-Buzcânî (998)	Sevâd, Bağdat	7200 rıtl buğday
	Vâsıt, Câmide, Batâih	Nisf adıyla bilinen "Kâmil kurr" 3600 rıtl buğday ölçerdi. Bu kurra Basra'nın yukarı Dicle taraflarında Kesker, Nehrüssıla, Şattüfaris'te "meftuh kurr" sahil bölgelerinde ise "cerib" adı verilirdi.
	Basra	"Kankal" denen hurma, zeytin, fındık, hurma çekirdeği ve tuz ölçümünde kullanılan kurr her biri 25 Bağdat rıtlı kaldıran 120 kafize yani 300 rıtlı (1,22946 ton) denkti.
	Sevâd	Kış ve ilk bahar ürününün ölçümünde kullanılan ve "fâlic" adıyla anılan kurr 24 muaddel kafız hacminde olup 2880 rıtl çekerdi.
	Cündişâpur, Ebrec, Beyân	"Mürsel" yahut "Ebrecî" denen bu kurr 30 task veya 10 cerib hacmindeydi.
	Ahvaz ve civarı	Tahıl ölçümünde kullanılan "Haşim kurr"u her biri 120 rıtlık 20 muaddel kafız veya her biri 10 rıtlık 240 kafız (= 12 cerib = 120 mahtum) hacminde olup muaddel kurrun 1/3'i kadardı.
	Musul,el-Cezire, Diyarımudar	"Süleyman kurru" denilen kurr muaddel kurrun 4/15'üne eşit olup 16 muaddel kafızlık kapasitesiyle 1920 Bağdat rıtlı buğday ölçerdi.
	Cibâl	"Dinever kurru" adıyla bilinen ve muaddel kurrun

⁴⁹⁰ Cengiz Kallek, "Kür", *DİA*, XXVI, s. 559

		1/12'ine eşit olan 5 muaddel kafızlık ölçek sadece 600 rıtl alırdı.
	Yemen kırsalı	75 muaddel kafızlık “Yezid kurr”u kullanılırdı.
Zehrâvî (1010)		Bağdat büyük kurrı (60 kafız = 480 mekkuk) yanında 30 müdyelik (5760 peygamber müddü) büyük ve 5 müdlük küçük kurrlardan bahseder.
İbnü'l-Esir (1210)	Basra	6 eşek yükü
Zehebî (1348)		34 kârehacminde 1 kurr un 17 Dımaşk kantarı (1700 Dımaşk rıtlı = 3,0345 ton)
Yafî (1367)		6000 Bağdat rıtlı (2,295 ton)
Kalkâşendî (1418)		30 kârelik (60 kafız) Bağdat kurrı 7200 rıtl buğday, 9000 rıtl (3,4425 ton) pirinç, 3000 rıtl (1,1475 ton) arpa, nohut, merc, mek, yulaf ve çörek otu ölçer.
Afyonkarahisarlı Ahterî (1560-61)		700048 dirhem (Dirhem 3,207 gr ise 2,2453 ton)
el-Cebertî (1774)		60 kafız = 480 mekkuk = 1440 kile hacmindeki 2700 men (= 5400 rıtl)
K. J. Basmacıyan		Ermenilerin kullandığı kurr 466,1184 kg

Buna karşılık ayarlanmış kurr, el-kurru'l-muaddal'da 60 kafızdi. Ancak burada 1 kafız 25 Bağdad rıtlı olup, bu da 609,375 kg (buğday) demektir.

14.yüzyılda el-Ömerî, 30 karalık Bağdad kurruna çeşitli tahıl türlerinde şu değerleri vermiştir:

1 kurr buğday	2925 kg
1 kurr arpa, nohut , mercimek	2437,5 kg
1 kurr pirinç	3656,25 kg

1 Bağdat kurrı buğday için muhtemel ortalama değer olarak yukarıdaki bilgilerden yaklaşık 2,9 tonluk bir ağırlık veya 36 hektolitreye ortaya çıkar. 18. yüzyılda Chardin, İran'da 1 kurr sudan söz eder ve bunun her biri 130 dirhemlik 1200 Bağdad rıtlı veya 4875 litredir⁴⁹¹.

KUTLA

Rumeli'de tahıl ve madencilikte kullanılan bir ölçüdür. Krotova'da madencilikte kullanılan kutla 160 dirhem (513,12 gr)⁴⁹², tahıl için kullanılan kutla ise, Manastır'da 10 okka, Selanik'te 8 okka (arpa) ve 11 okka (buğday)⁴⁹³ kadardı.

⁴⁹¹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 52-53

⁴⁹² H. İnalcık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 437, 444

⁴⁹³ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1569-1571

KUTU

Kilenin askatlarından biri olan kutu, diğer bazı ürünlerde farklı miktarlarda kullanılıyordu. Kilenin 1/8'i kadar (2,5 okka=3,21 kg)⁴⁹⁴ olan kutu yanında Şam eyaletinde 25 batmanlık⁴⁹⁵ yük kutuları da kullanılmaktaydı.

KUZE

Bir hacim ölçüsü olan kuze, pekmez⁴⁹⁶ ve sıvı maddeler⁴⁹⁷ için kullanılmaktaydı. Eğriboz kanununda tanımlandığı şekliyle 550 dirhemdir (1,763 kg)⁴⁹⁸. Gazioğlu ise bunu 2,7 galon olarak vermektedir⁴⁹⁹ ki, bu da yaklaşık olarak 4,5 lt etmektedir⁵⁰⁰.

LİBRE

Muhtemelen Kıbrıs'ta Venedikliler döneminden beri kullanılan bir ölçüdür. İtalyan kökenli bu ölçü biriminin iki çeşidi vardı. Venedik ve Cenova'da kullanılan bu ölçünün değeri şöyledir⁵⁰¹:

Libre sottile (küçük)	Cenova = 316,750 gr Venedik = 301,230 gr
Libre grossa (büyük)	Cenova = 348,450 gr Venedik = 357,749 gr

Gazioğlu ise, librenin 0,453 kg olduğunu yazmaktadır⁵⁰².

LİDRE

Ledre veya Lüdre gibi okuyanlarda vardır. Bu ifadelerin lorda için de kullanılmış olması muhtemeldir. Osmanlı devletinde lidre birkaç farklı değere sahipti ve daha çok ipek ve ipekli kumaşlarda kullanılıyordu. 16. yüzyılda ipek için kullanılan lidre 100 ve 120 dirhem olmak üzere ikiye ayrılıyordu. 100 dirhemlik (320,7 gr) lidre Osmanlı lidresini gösterirken⁵⁰³ 120 dirhemlik lidre de vezne lidresi olarak bilinirdi⁵⁰⁴.

⁴⁹⁴ H. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 251

⁴⁹⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 25

⁴⁹⁶ R. Mantran, "Reglement Fiscaux Otoman-La Province De Bassora (ie moitié du XVI es.)", *JESHO*, X/2-3 (Leiden, 1967), s. 238. Mantran burada iki çeşit kuzeden bahsetmektedir. Büyük kuzeden 2, küçük kuzeden ise 1 heşti vergi alındığını belirtmektedir.

⁴⁹⁷ Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 341; Yücel Öztürk, *a.g.e.*, s. 324

⁴⁹⁸ Ö.L.Barkan, *a.g.e.*, göst. yer

⁴⁹⁹ Ahmet C. Gazioğlu, *Kıbrıs'ta Türkler (1570-1878)*, s. 192

⁵⁰⁰ M. Enver Ortaç, *Ölçüler Kanunu ve Nizamnamesi ile Tatbikatı*, s. 156

⁵⁰¹ H. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 251

⁵⁰² Ahmet C. Gazioğlu, *Kıbrıs'ta Türkler (1570-1878)*, s. 198

⁵⁰³ H. İncalcık, *Weights and Measures*, s. 990

⁵⁰⁴ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II,s.368

Sırbistan’da gümüş için kullanılan lidre ise 115 dirhem (368,805 gr) değerine sahipti⁵⁰⁵. Bunlar dışında Osmanlı Devletinde farklı ağırlıkta lidreler de kullanılmakta olup, bunları şöyle sıralayabiliriz⁵⁰⁶:

Arhos	800 dirhem (Zeytinyağı)
Arkadya	800 dirhem (Zeytinyağı)
Balyabadra	900 dirhem (Zeytinyağı)
Halvasic	900 dirhem (Zeytinyağı)
Menun (Modon olmalı), Fûrun (Koron olmalı), Klovna, Mezistire	1600 dirhem (Zeytinyağı)
Mora	125 dirhem 133 dirhem (İpek)

LODRA

Yazılışı lidre ile aynı (l-d-r-h) olmakla birlikte farklı ağırlıkları ifade ederler. Ledre temel olarak 100 ve 120 dirhemlik ağırlıkları ifade ederken⁵⁰⁷, lodra 176 dirhemlik (566,432 gr) bir ağırlığı ifade eder⁵⁰⁸. Kantar ledresi olarak da bilinen lodra ipek ve bakır gibi madenlerde⁵⁰⁹ kullanılıyordu. Ancak anlayabildiğimiz kadarıyla lodra daha ağır ürünlerde kantarın bir aksamı olarak kullanılırken lidre daha hafif olan batmanın aksamı olarak kullanılmaktaydı⁵¹⁰. İnalçık, lidre ve lodra’nın Osmanlı öncesinde kullanılmakta olan routolo (rıtl) ve libbra (libre) gibi ağırlık birimlerine dayandığını yazmaktadır⁵¹¹.

LOKNA

Lokne ve *lukna* şeklinde de okunur. Balkanlar’da kullanılan hububat ölçülerinden biri olup, 7-8 İstanbul kilesi kadardır⁵¹². Loknanın yarısına *lukniçe*, 1/12’ine ise *poluknice* adı verilirdi⁵¹³. Lokna’da da yöresel farklılıklar bulunmaktadır .

⁵⁰⁵ H. İnalçık, *Weights and Measures*, göst. yer

⁵⁰⁶ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 621, 624; II, s. 469

⁵⁰⁷ Diğer lidre değerleri için bkz. Lidre

⁵⁰⁸ H. İnalçık, aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 991

⁵⁰⁹ H. İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 440

⁵¹⁰ H. İnalçık, “Metrology”, s. 320

⁵¹¹ H. İnalçık, “Metrology”, s. 321; Edmond M. Herzog, “A Note on the Ottoman Lidre and Dirhem Around 1500”, *Turcica*, XX (Louvain, 1988), s. 247-249

⁵¹² Dündar Günday, *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Divanî Rakamları*, Ankara, 1989, s. 256

⁵¹³ H. İnalçık, *Weights and Measures*, s. 991-992

Braniçevo'da ⁵¹⁴	72 okka
Semendire'de ⁵¹⁵	140 veya 144 okka (7 İstanbul kilesi)
Sırbistan'da ⁵¹⁶	72 okka (4 Edirne kilesi)

LUKNIÇE

Yarım lokna değerinde bir ölçüdür⁵¹⁷ (bkz. Lokna).

LÜLE

bkz. Su Ölçüleri

MADRAB

Trabzon'da şarap ölçümünde kullanılan bir ölçü olsa gerektir. Zira, vasat bir fiçının 1/25'i kadardı⁵¹⁸. Bu durumda bir madrab 9,96 kg etmektedir⁵¹⁹

MAJE

Macaristan'da kullanılan bir ölçüdür. Elimizde sadece büber majesinin 48 okka⁵²⁰ olduğu ile ilgili bir bilgi vardır. Bunun dışında da muhtemelen kullanılmaktaydı. Ancak miktarları konusunda bir bilgiye ulaşamadık.

MAKIST-İ ŞABURİ

Yerine göre üç veya dört rıtlı olan bir ecza ölçüsüdür⁵²¹. Bu durumda 42 veya 48 okka eder⁵²² ki, burada kullanılan okka eczacılık okkasıdır ve 10,6 dirhemdir (Bkz. sekiz habbe). Ancak, Hayatizade rıtlı 12 okka olarak vermiştir⁵²³ ki, bu durumda üç rıtlılık makist-ı şaburi değerinin 36 okka olması gerekir. Bu değeri 42 okka olarak

⁵¹⁴ H. İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 444; aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 991

⁵¹⁵ *Osmanlı İmparatorluğu Arazi Kanunları*, (çev. Hadiye Tuncer), Ankara, 1963, s. 26. Semendire kanunnamesinde lokna için iki farklı değer verilmiştir "... ve lokna İstanbul kilesiyle yedi kiledir herepon verildiği takdirce amma bazarında müsta'mel olan lokna sekiz İstanbul kilesidir. Buğdayda ve arpada haliya livâ-yı mezbure müceddeden yazıldıkda zıkr olunan mukâbele-i sâlâriye vaz' olunan buçuk lokna buğday ve buçuk lokna arpadır ki İstanbul kilesiyle yedi kile olur ..." "Nefs-i Semendire'de müsta'mel ve mütedavil olub beyne'n-nas olan lokna sekiz kiledir ve her kile yirmi vukıyyedir. Ol takdirce her lokna yüz altmış vukıyye olur" (A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 353) gibi kanunname maddelerinden anlaşılacağı gibi Semendire'de lokna yedi kiledir ancak pazarda ve Semendire merkezinde uygulamada olan lokna sekiz kiledir . Bu durumda da lokna yaklaşık 205 kg olmaktadır.

⁵¹⁶ H. İnalçık, *Weights and Measures*, s. 991

⁵¹⁷ H. İnalçık, *Weights and Measures*, göst. yer

⁵¹⁸ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s.

⁵¹⁹ Hesaplama yapılırken Akkerman'ın standart fiçısı (226,596 kg) esas alınmıştır

⁵²⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 275

⁵²¹ Hayatizade, *a.g.e.*, s. 364

⁵²² Hayatizade, *a.g.e.*, göst. yer

⁵²³ Hayatizade, *a.g.e.*, göst. yer

verdiğine göre, makıst-ı şaburi üç değil, üç buçuk rıtl olmalıdır. Ayrıca Hayatizade, okkanın Avrupalı doktorlar arasında sekiz dirhem olarak kabul edildiğini yazmaktadır⁵²⁴. Türk doktorları arasında ise, bizim yaptığımız hesaplamayla okkanın 10,6 dirhem olarak kabul edildiği sonucuna varmış bulunuyoruz. Bu değerlerden yola çıkacak olursak makıst-ı şaburi 1,5-2 kg etmektedir⁵²⁵.

MASURA

bkz. Su Ölçüleri

MATAR

Kullenin iki katı kadar olan bu ölçü daha çok Kuzey Afrika ve Endülüs'te kullanılıyordu⁵²⁶.

MAUND

Irak'ta kullanılan menn biriminin İngilizce karşılığıdır⁵²⁷. İthal mallarda değişmez bir değer olarak 6 huggaya (6 kg) eşittir. Fakat yerel üretim ve mallar arasında farklı değerlere sahipti. Basra'da sabun için 4 hugga (4 kg), et ve baharat için 10 hugga (10 kg), sebze, meyve, pirinç, un, yün ve deri için ise 60 hugga (60 kg) kadardı⁵²⁸.

MEDRE

Rumeli'de kullanılan şıra, şarap gibi sulu şeylere⁵²⁹ ve ekine⁵³⁰ ait bir ölçüdür. Sahillioğlu'na göre özellikle şarap için kullanılan bu ölçek 10 okka şarap alırdı⁵³¹. Pakalın altı okkalık kap olduğunu söylerken⁵³², Sertoğlu 14-15 okka⁵³³, Öztürk ise Kefe'de 7-8 okka⁵³⁴ olduğunu yazmaktadır. Diğer yandan Hinz her biri 20 okkalık 4 kilinder hacminde (10,256 lt) olduğunu yazarken⁵³⁵, H. İnalçık⁵³⁶ medre için şu değerleri vermiştir :

⁵²⁴ Hayatizade, *a.g.e.*, göst. yer

⁵²⁵ 1 dirhem 3,207 gram olarak alındı.

⁵²⁶ E. Ashtor, "Makayıl", s. 120

⁵²⁷ Cengiz Kallek, "Men", *DİA*, XXIX, s. 105

⁵²⁸ C. Issawi, *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, s. 518

⁵²⁹ M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 214

⁵³⁰ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s. 436

⁵³¹ H. Sahillioğlu, "Narh Müessesesi", s. 40

⁵³² M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s. 436

⁵³³ M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 214

⁵³⁴ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 324

⁵³⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 55

⁵³⁶ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 252, aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 991

<i>Akkirman</i>	4,349 kg havyar 5750 dirhem 18,442 kg bakır 8 – 9 okka 10-11,5 kg şarap
<i>Eğriboz</i>	55 okka 70,561 kg şarap
<i>Sirbistan</i>	4 okka 5,131 kg

Ahmet Esat Paşa'nın⁵³⁷ verdiği çizelgede;

<i>Edirne</i>	8 okka içki 28 okka süt
<i>Filibe</i>	10 okka
<i>İslimiye</i>	10 ve 12 okka

Son olarak, Osmanlı kanunnamelerinde de aşağıdaki değerleri tespit etmekteyiz.

<i>Bosna</i> ⁵³⁸	15 okka
<i>Eğriboz</i> ⁵³⁹	55 okka
<i>Mora</i> ⁵⁴⁰	16 okka 392 dirhem
<i>Semendire</i> ⁵⁴¹	16 okka
<i>Silistire</i> ⁵⁴²	14 okka 150 dirhem

MEKKUK

Akgündüz kelimenin Ermenice'den geldiğini ve 10 İstanbul kilesi kadar bir ölçü olduğunu söylemektedir⁵⁴³. Bunun yanı sıra yerine göre 20 kileye kadar çıkmaktadır ki bu değer Anadolu'da kullanılan müdd değerinin aynısıdır. C. Kallek ise kelimenin Arapça'da ağzı dar, gövdesi geniş bir çeşit su kabı anlamına geldiğini, Hz. Peygamberin abdest ve gusül sırasında kullandığı suyun miktarını bildiren hadislerde geçtiğini yazmaktadır. Bazı râvîlere göre “müd” anlamında kullanılan bu mekkukün hacmi 1,5 Haremeyn Sa'ına denkti veya ½ rıtl ile 2/3 rıtl (8 ukıyye) arasında su alırdı. Mekkuk ayrıca Irak bölgesinde bal, yağ ve şarap gibi sıvı veya un, tuz, hububat türü kuru

⁵³⁷ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1570

⁵³⁸ Bosna'da sekiz medre bir yük'e karşılık geliyordu (Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 424). Balkanlar'da kullanılan yükler genellikle altı İstanbul kilesi kadar olduğundan (bkz. Yük) hesaplama yapılırken bu değer esas alınmıştır.

⁵³⁹ Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 341

⁵⁴⁰ “Mora'da üç destü'ye bir medre derler” (Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 623). Atina vilayetinde ise bir destü 5 okka 264 dirhemdir (Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 507). Mora'da da bu değeri kullanırsak bir medre 16 okka 392 dirhem olur.

⁵⁴¹ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 324

⁵⁴² A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 726

⁵⁴³ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 499

maddelerin ölçümünde kullanılan bir ölçüğün adıdır. Bazı Arap alimleri 1/10 Firavun kademi hacmindeki İbrani ölçüğü olan “gomor”a da mekkuk ismini vermektedir⁵⁴⁴.

Tablo-19 Mekkuk Değerleri

Yer	İstanbul Kilesi	Değeri
Bağdat		7,3 lt (10. Yüzyıl) ⁵⁴⁵
Basra		7,77 lt (10. yy) ⁵⁴⁶
Halep		61 kg (12. yy) ⁵⁴⁷ 105 lt (14-15 yy) ⁵⁴⁸ Serminî mekkuk 40,6 kg ⁵⁴⁹ Harimî mekkuk 42,224 kg ⁵⁵⁰ A'zazî mekkuk 67,396 kg ⁵⁵¹
Küfe		7,3 lt (10. yy) ⁵⁵²
Merkab, Cebele, Lazkiye, Balatnis, Sayhun, Berziyye ⁵⁵³	20	513,160 kg
Musul		18,8 lt (XIII. Yy) ⁵⁵⁴
Remle		19 lt ⁵⁵⁵

⁵⁴⁴ Cengiz Kallek, “Mekkuk”, *DİA*, XXVIII, s. 579

⁵⁴⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 54

⁵⁴⁶ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 54

⁵⁴⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 55

⁵⁴⁸ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı, (1516-1566)*, Elazığ, 2003, s. 242

⁵⁴⁹ E. Çakar, *a.g.e.*, göst. yer

⁵⁵⁰ E. Çakar, *a.g.e.*, göst. yer

⁵⁵¹ E. Çakar, *a.g.e.*, göst. yer

⁵⁵² W. Hinz, *a.g.e.*, s. 54

⁵⁵³ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VIII, s. 82. N. Çağatay Trablus'un çevresinde bulunan yerlerin mekkuk'unun Trablus'un bir buçuk katı olduğunu söylemektedir (N. Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reaya Kanunnamelerinde İlhak Edilen Memleketlerin Adet ve Kanunları ve İslahatların İzleri”, s. 502

⁵⁵⁴ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 55

⁵⁵⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer

Trablus, Küre, Enfe, Zaviye, Betron, Cübeyl, Fütuh-ı Beni Rihal ve Zuneyne, Münaytara, Besiray, Akkar, Antartus, Mi'ar, Kulay'a, Kadmus, Menika, Alika, Kehf, Havabi ⁵⁵⁶	10	256,580 kg
Vasıt		7,77 lt (X. Yy) ⁵⁵⁷

MENN

Bkz. Batman

MERMER

İnebahtı sancağında üç İstanbul kilesi (60 okka) karşılığında kullanılan bir ölçüdür⁵⁵⁸.

MESHA

Filistin'de kullanılan ve beş rıtlı⁵⁵⁹ ağırlığında olan bir hububat ölçüsüdür. Kudüs'te kullanılan rıtlın 800 dirhem⁵⁶⁰ olduğu düşünülürse bir mesha 12,828 kg eder . Hülagü'nün verdiği 10 okkalık Şam rıtlı ve 12 okkalık rıtlı-ı beledi⁵⁶¹ değerleri hesaplanırsa 64,140 kg veya 76,968 kg eder.

MİCR

18 kıratlık Mısır ağırlığının adı olup, bugün 3,51 gramdır⁵⁶²

MİGREB

Kelimenin aslı kepçe anlamına gelen miğrefe'dir⁵⁶³. 1526 ve 1540 tarihli Mardin kanunnamelerinde “miğref” “miğrefe” gibi iki farklı şekilde yazılmıştır⁵⁶⁴. N. Göyünç kelimenin kâtipler tarafından bilinmemesi ve iyi okunamaması sonucunda farklı

⁵⁵⁶ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VIII, s. 82

⁵⁵⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 54

⁵⁵⁸ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 415

⁵⁵⁹ Orhan Hülagü, “Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'ın İktisadi ve İdari Durumuna Bakış”, *OTAM*, 9 (Ankara, 1998), s. 510

⁵⁶⁰ A. Cohen, *a.g.e.*, s. 31

⁵⁶¹ O. Hülagü, *a.g.m.*, s. 510

⁵⁶² W. Hinz, *a.g.e.*, s. 19

⁵⁶³ A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 272

⁵⁶⁴ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991, s. 160

imlâlarda yazıldığını belirtmektedir⁵⁶⁵. Miğrefe ile soğan, tuz, mercimek, nohut, kuru üzüm, fındık ve pekmez ölçülmektedir⁵⁶⁶. Migreb, 78 dirhemlik 3 Mardin nügisi miktarındaydı⁵⁶⁷. Bir dirhem 3,207 gr hesabıyla 750,438 gr, 3,072 gr hesabıyla da 719,848 gr etmektedir. W. Hinz migrebin değerini 750 gr olarak vermiştir⁵⁶⁸.

MİLAKA

Tahta kaşık veya hattatların kullandıkları kaşık⁵⁶⁹ anlamına gelen milaka, eczacılıkta daha çok macun gibi şeylerde kullanılan⁵⁷⁰ bir ölçüye de ad olmuştur. İki miskal kadar⁵⁷¹ olan milaka 9,62 gr⁵⁷² etmektedir.

MİLVA

2 Kadehlik Mısır hacim ölçüsü olup, bugün 4,125 lt'dir⁵⁷³.

MİSKAL

Bütün İslam ağırlık ölçüsü temelini Yunanların drahmi'sine⁵⁷⁴ dayanan dirhem ile Roma-Bizans ölçüsü Solidus'a dayanan miskal oluşturur⁵⁷⁵. Şer'an 7 miskal 10 dirheme eşit olup, uygulamada ise miskal 1,5 dirhem⁵⁷⁶ olarak kabul edilmiştir. Abdülmelik 77 (669) tarihli mali ıslahatta miskali altın ağırlığı için ölçü vahidi olarak kabul etmiştir. Onun dinarı 65,55 danelik (4,25 gr) miskal ağırlığındaydı ve bu sebepten miskal dinarın karşılığı olarak kullanılmıştır⁵⁷⁷.

Miskal için de dirhemde ki karışıklık devam etmektedir. Dirhem ile orantılı olarak hesaplandığını düşünürsek farklı dirhem değerlerinin miskalin değerini bulmamızı

⁵⁶⁵ N. Göyünç, *a.g.e.*, göst. yer

⁵⁶⁶ N. Göyünç, *a.g.e.*, göst. yer

⁵⁶⁷ A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 272

⁵⁶⁸ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 29

⁵⁶⁹ F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1997, s. 648

⁵⁷⁰ Hayatizade, *a.g.e.*, s. 364

⁵⁷¹ Hayatizade, göst. yer

⁵⁷² 1 dirhem 3,207 gram, 1 miskal da 4,81 gram olarak alınmıştır.

⁵⁷³ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 55

⁵⁷⁴ Drahmi, Yunanca bir kelime olup, 3 miskal karşılığıdır. Bazıları 1 dirhem karşılığı olarak da kullanır. Nitekim, Ebulferah Miftah tıp kitabında dirhemden darhamdan gelmiş olabileceğini yazmıştır. İbni Frasyan ve başka tabiblerde 18 kırat itibar etmişlerdir (Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi, *Yabani Bitkiler Sözlüğü*, (çev. Hadiye Tuncer), Ankara, 1974, s. 363; W. Hinz, *a.g.e.*, s. 13). H. Sahillioğlu ise drahminin değerini 2.91 gram olarak vermiştir. Ancak, bu değer dirhemden para olarak karşılığıdır (bkz. H. Sahillioğlu, "Dirhem", s. 369; E.V. Zambaur, "Dirhem", s. 594).

⁵⁷⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 1

⁵⁷⁶ Gazan Han döneminde Tebriz miskali bütün ülkeye yaygınlaştırılmıştır. Bir miskal 24 kıratı ve 4,608 gram idi. Gazan Han dirhemi ise bunun yarısıydı. Yani 2 dirhem 1 miskal ediyordu (H. Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 71; aynı yazar, "Dirhem", s. 369).

⁵⁷⁷ J. Allan, "Miskal", *İA*, VIII, İstanbul, 1979, s. 373

güçleştirdiğini söyleyebiliriz. Yine miskal değerlerine bölgesel açıdan baktığımızda şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

Anadolu

Hinz, Osmanlı miskalini 4,81 gr olarak vermiştir⁵⁷⁸. Ancak, Sahillioğlu Osmanlı miskalinin takriben 1650'ye kadar 4,608 gr olduğunu söyler⁵⁷⁹. Pakalın, miskali 4,5 gr olarak gösterirken⁵⁸⁰, Sertoğlu⁵⁸¹ ve Akgündüz⁵⁸² 4,81125 gr olarak kabul etmişlerdir. Eczacılıkta ise dirhem 3,32 gr hesabıyla miskal 4,98 gr olarak kabul edilmiştir⁵⁸³.

Mısır

Hinz, Mısır miskalinin 4,68 gr olduğunu söylemektedir⁵⁸⁴. Ancak, dirhem'in Mısır'daki serüvenine bakarsak 1,5 dirhem 1 miskaldır eşitliğiyle bu değer'in de değişken olduğunu görürüz. Dirhem'in 3,072 gr hesabıyla miskal 4,608 gr eder. 3,0884 gr hesabıyla 4,6346 gr ;3,0898 gr hesabıyla da 4,6347 gr olarak⁵⁸⁵ karşımıza çıkar.

Suriye

Hinz, Suriye'de kullanılan miskal için 4,427 ve 4,46 gr⁵⁸⁶ gibi iki değer vermiş ve Şam miskalini bunlardan farklı bir değerle 4,62 gr olarak belirtmiştir⁵⁸⁷.

Irak

Hinz, Irak miskali ve Basra miskali gibi iki ayrı miskal üzerinde durmaktadır. Ancak bu değerler birbirine çok yakındır. Irak miskali için 4,452 gr, Basra miskali için de 4,4 gr değerlerini vermiştir⁵⁸⁸.

⁵⁷⁸ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 6

⁵⁷⁹ H. Sahillioğlu, *Studies On Ottoman Economic and Social History*, s. 32-33. Sahillioğlu başka bir çalışmada ise miskalin değerini 4,81 gram olarak vermiştir (H. Sahillioğlu, "II. Süleyman'ın Techiz ve Tekfini", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 4 (İstanbul, 1968), s. 72). Muhtemelen 1650'den sonra miskal'in değerinde de, dirhem'de olduğu gibi, bir değişim söz konusudur. Dirhem'in 3,072 gramlık değerinin 17. yüzyılda 3,207 gram olarak kullanılmasına bağlı olarak miskal değeri 4,81 gram (3,207x1,5=4,8105 gram) olmaktadır.

⁵⁸⁰ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s. 546

⁵⁸¹ M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s.

⁵⁸² A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 209

⁵⁸³ Ayşegül Demirhan Erdemir, "Nane İlacının Osmanlı Türk Tıbbındaki Yeri ve Bazı Orijinal Belgeler", s. 628

⁵⁸⁴ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 4

⁵⁸⁵ E. V. Zambaur, "Dirhem", s. 595

⁵⁸⁶ Hinz, 4,427 gramlık değeri 3,125 gramlık dirhem değeriyle hesaplamış, 4,46 gramlık değeri ise şer'î miskal olarak ele almıştır (W. Hinz, *a.g.e.*, s. 5)

⁵⁸⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer. 100 Şam miskali 98 3/4 Mısır miskalidir eşitliğiyle bu sonuca ulaşmıştır. Mısır miskali için verdiği değer ise 4,65 gramdır (W. Hinz, *a.g.e.*, s. 4)

⁵⁸⁸ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 6

Osmanlı Devletinde kullanılan miskal için de, dirhemde olduğu gibi, Anadolu'yu merkez alarak 1650'ye kadar 4,608 gr, bu tarihten sonra ise 4,81 gr'lık değerlerden bahsedebiliriz.

MİŞKA

Sadece Mezopotamya'da varlığı ispatlanan bu hacim ölçüsü, 1/64 Diyar-ı Rebi'a mekkükü idi ve 37,5 dirhem şarabı ihtiva ederdi. Böylece tam 117,19 cm³ olarak ortaya çıkmıştır. Bu ölçü zeytinyağında 33 ¾ dirhem = 105,47 gr, balda ise 50 5/8 dirhem = 158,2 gr ederdi⁵⁸⁹.

MİZANE

Kefe'de şarap ve diğer sıvı maddelerin ölçümünde kullanılan ve 4-6 kantar arası ağırlığa sahip bir ölçüdür⁵⁹⁰.

MOZO

Pakalın bir değer vermeden bunun bir ağırlık ölçüsü olduğunu yazmaktadır⁵⁹¹. Bu tabir Balkanlar'da kullanılan muz/moz ağırlık biriminden türemiş olabileceği gibi farklı bir ağırlığı da ifade edebilir. Çünkü Kıbrıs'ta adına *moza* denen ve 8 kafiz ağırlığında (1 kafiz 20-22 kg)⁵⁹² bir ölçü mevcuttu. Pakalın'ın "Edirne ve Hayrabolu otlaklarında bulunan birinci ıstabl-ı amire'ye mensub doksan katar devenin beher katarına birer mozo tuzun izan memleha emini tarafından verilmesi" yönündeki dayanağı bu noktada doğru olabilir. Zira bir katar 1 bargir ile 5 veya 6 deveden oluştuğuna göre⁵⁹³ verilecek olan tuz normal gözükmetedir.

MUCUR

S. Orhan herhangi bir açıklama yapmadan 2 kilogramlık ağırlık ölçüsü olarak tanımlamıştır⁵⁹⁴.

MUZ/MOZ

Arnavutluk'ta kullanılan ve bir yük buğdayı ifade eden bir ölçüdür. Kanunnamelerde üç karta⁵⁹⁵ ve iki karta⁵⁹⁶ olduğuyula ilgili tarifler vardır. Yine

⁵⁸⁹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 56

⁵⁹⁰ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 324

⁵⁹¹ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s. 550

⁵⁹² A.C. Gazioğlu, *a.g.e.*, s. 200

⁵⁹³ Yuzo Nagata, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, İzmir, 1995, s.

⁵⁹⁴ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 56

kanunname metninden anlaşıldığına göre bir karta 80 okkaya eşittir⁵⁹⁷ ki bu durumda bir muz 240 okka veya 160 okka olmaktadır. H. İncalcık üç kartalık muzun önceden kullanıldığına değinerek 160 okkalık değeri vermiştir⁵⁹⁸.

MÜDD

Hububat ölçülerinden biridir. Her biri 4'er şinikten meydana gelen 20 kileye denirdi ki bu resmi müddü. Miktarı bölgelere göre değişen bu ölçüde de bir birlik yoktur.

İslamiyet'in ilk yıllarında kullanılan müdd ¼ sa' kadardı⁵⁹⁹. Ali Mübarek bütün ölçü birimleri içinde en küçük birim olarak müddü göstermiştir⁶⁰⁰. Fıkıh kitaplarında Müdd-i Irakî ve Müdd-i Hicazî diye iki çeşit müdd vardır ve ilki 2 rıtl, ikincisi de 1 1/3 rıtl olarak tanımlanmıştır. Bir diğer görüşte normal bir insanın 2 avuç dolusu meblağ diye açıklanmıştır⁶⁰¹. W. Hinz⁶⁰² müddün değerini 1,053 lt, M. Hamidullah⁶⁰³ ise 500 gr olarak vermiştir.

Osmanlı öncesi Anadolu'da beylikler arasında ve beyliklerin yabancı devletlerle ilişkilerinde de müdd kullanılmaktaydı. el-Ömerî Anadolu'daki tüm beyliklerin ortak kullandıkları bir ölçü birimi olarak müdden bahseder. Ancak Venedikli tüccar P. Zucchello 1336-1350 dönemi arasındaki yazışmalarında Balat'ta ki *Modius* teriminin el-Ömerî'nin naklettiği müdd terimi ile aynı anlamda olmadığını ortaya koymaktadır. Latin Modius'u Girit'te hububat ölçüsü olarak kullanılmaktadır ve uluslar arası bir ölçü birimidir. Bu ölçü birimi sonraları Osmanlılar tarafından Venedikliler ile yapılan ticari faaliyetlerde Türkler tarafından da benimsenmiştir ve hacmi 517 litredir⁶⁰⁴.

Yine bu dönem içerisinde Aydınoğulları ülkesinde kullanılan müdd Kıbrıs'ta geçerli olan müddün iki katıdır⁶⁰⁵ ki Güney Anadolu'da tahılda 1 moggio (müdd)=20

⁵⁹⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 559

⁵⁹⁶ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 683

⁵⁹⁷ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, göst. yer

⁵⁹⁸ H. İncalcık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 445

⁵⁹⁹ Muhammed Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, İstanbul, 1992, s. 94, M. Necmeddin el-Kürdi, *a.g.e.*, s. 153

⁶⁰⁰ M. Necmüddin el-Kürdi, *a.g.e.*, göst. yer

⁶⁰¹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 56; el-Kürdi, *a.g.e.*, s. 154

⁶⁰² W. Hinz, *a.g.e.*, s. 56

⁶⁰³ M. Hamidullah, *a.g.e.*, s. 34

⁶⁰⁴ Cafer Çiftçi, "XIV. Yüzyılda Anadolu'da Uç Beyliklerin Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri", *Türkler*, VII, Ankara, 2002, s. 403

⁶⁰⁵ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, İstanbul, 1990, s. 188. H. İncalcık Osmanlılardaki müdd'ü *madioi* olarak zikretmiştir (bkz. H. İncalcık, *Ottoman Conquest*, s. 238; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 335)

ghile (kile) kadardır⁶⁰⁶. Germiyan'da ise 1 müdd buğday 100-120 kg olarak görünmektedir⁶⁰⁷. Daha önce de üzerinde durduğumuz gibi müdd Osmanlı Devletinde - ki bu bahsettiğimiz resmi müdddür- 20 kileye⁶⁰⁸ tekabül eder. Ancak kimi kaynaklarda 1 müd 2,5 kile⁶⁰⁹ kaydedilmiştir.

Standart müdd buğdayda 513.12 kg⁶¹⁰, arpada ise 445 kg⁶¹¹ civarındadır.

Anadolu ve Rumeli

Ortaçağda Anadolu'da kullanılan müddler için W.Hinz Kastamonu, Konya, İznik, Manisa, Antalya ve Karahisar'da 80lt, Denizli'de 67,5 lt, Kütahya ve Bursa'da ise 112,5 lt⁶¹² değerlerini vermiştir.

Tablo-20 Anadolu ve Rumeli'de Kullanılan Müdd Değerleri

Yer	Değer
Amasya ⁶¹³	415,64 kg
Amid ⁶¹⁴	16 kile
Ankara ⁶¹⁵	490 kg
Arapgir ⁶¹⁶	4 kile
Bayburd ⁶¹⁷	20 kile
Bursa ⁶¹⁸	112,5 lt
Canik ⁶¹⁹	119,5 kg

⁶⁰⁶ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 58

⁶⁰⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1999, s. 372

⁶⁰⁸ 1 kile = 20 okka veya yaklaşık 25 kg

⁶⁰⁹ Suraiya Faroqi, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16.-17. Yüzyıllar)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-80 Özel Sayısı, s. 144; W. Hinz, *a.g.e.*, s. 58

⁶¹⁰ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 58

⁶¹¹ *Osmanlı İmparatorluğu Arazi Kanunları(çev Hadiye Tuncer)*, s. 26

⁶¹² W. Hinz, *a.g.e.*, s. 57. Halime Doğru Bursa müddünün 2,5 kile olduğunu yazmaktadır (Halime Doğru, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi*, Ankara, 1997, s. 128). Aynı şekilde 67,5 litrelik müdd değerini Denizli müddü olarak T. Gökçe'de kabul etmiştir.(Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lazıkıyye (Denizli) Kazası*, Ankara, 2000)

⁶¹³ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara, 1999, s. 100

⁶¹⁴ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reaya Kanunnamelerinde İlhak Edilen Memleketlerin Adet ve Kanunları ve İslahatların İzleri", s. 500. Ancak, Mehdi İlhan bunu 4 İstanbul kilesi olarak vermiştir.

⁶¹⁵ Özer Ergenç, "16. Yüzyılın Ankarası: Ekonomik Sosyal Yapı ve Kentsel Özellik", *Tarih İçinde Ankara, Eylül 1981 Bildirileri OTDÜ*, Ankara, 1984, s. 53

⁶¹⁶ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 232; Ö. L. Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Beye Ait Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, I/2, Haziran 1941-Mayıs 1942, s. 196

⁶¹⁷ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 514

⁶¹⁸ Zeki Arıkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir, 1988, s. 181 Arıkan, burada Arvalı Müddü denen bir müdden bahsetmekte, ancak herhangi bir değer vermemektedir.

⁶¹⁹ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 100

Erzurum ⁶²⁰	20	kile
Gürcistan ⁶²¹	20	kile
Harpüt ⁶²²	8	kile
Karahisar ⁶²³	20	kile
Karaman ⁶²⁴	69,5	lt
Kayseri ⁶²⁵	300 ve 320	okka
Kemah ⁶²⁶	20	kile
Konya ⁶²⁷	490	kg
Kütahya ⁶²⁸	20	kile
Menteşe ⁶²⁹	2,5	kile
Samsun ⁶³⁰	554,16	kg
Siverek ⁶³¹	8	kile
Gelibolu ⁶³²	16	kile
Limni ⁶³³	16	kile
Silistire ⁶³⁴	2,5	kile

Mısır

İslamiyet'in ilk yıllarında kullanılan müdd 2,5 litredir⁶³⁵.

Suriye

Ortaçağ sonlarına doğru Suriye müddü 2,84 kg (buğday) veya 3,673 lt civarındadır⁶³⁶. Kudüs'te ise 100 litredir⁶³⁷. 19. yüzyılda Suriye'de Şam, Havran, Hama, Humus, Beyrut, Trablusşam, Kudüs ve Nablus'da 10 kiledir⁶³⁸.

⁶²⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 541

⁶²¹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 581

⁶²² A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 261

⁶²³ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 568

⁶²⁴ Zeki Arıkan "XV.-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Çeltik Üretimi", s. 478

⁶²⁵ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s.1567. Bu 300 okkalık değer esnafların kullandığı müdd değeridir. 320 okkalık değer ise zurra'nın kullandığı müddür.

⁶²⁶ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 562

⁶²⁷ Yusuf Oğuzoğlu, "17. Yüzyılda Konya Şehir Ekonomisini Etkileyen Bazı Faktörler", s. 338; Yunus Koç, Hinz'in Bursa için verdiği 87 kg değerinden yola çıkarak Karaman müddünün 174, Konya müddünün 118 kg olması gerektiğini ileri sürmüştür. Mehmet Öz ise Konya müddünün 130 kg olması gerektiğini yazmaktadır. Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlilik Problemi", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, III. cilt III. kısım, Ankara, 4-8 Ekim 1999, Ankara, 2002, s. 1645

⁶²⁸ Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul, 1977, s. 67

⁶²⁹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 257

⁶³⁰ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 100

⁶³¹ Ziya Kazıcı, *a.g.e.*, s. 67

⁶³² A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 406. Fevzi Kurtoğlu, 1 müdd'ün 10 kile olduğunu aktarmaktadır.

⁶³³ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 402

⁶³⁴ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 469

⁶³⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 56

Irak

W. Hinz Irak'ta müddle ölçüm yapılmasının çok ender olduğunu belirterek Mukaddesî 'den naklen 1 müddün Musul'da 2,5 litre olduğunu ifade etmektedir⁶³⁹.

Arabistan

19. yüzyılda Hicaz'da 1 müdd 8 okka idi⁶⁴⁰.

Müdd, hacim ölçüsü olarak kullanımının yanı sıra arazi ölçüsü olarak da kullanılmaktaydı. Kanaatimize göre arazinin miktarını belirlemede esas olan belli bir miktar araziye ekilebilecek kadar tohumdur. “..... ana bir çiftlik yer derler ki, İstanbul müddiyle ki altı müddlük yer ola...⁶⁴¹” ifadesinden de anlaşılacağı gibi, belirli bir araziyi ifade etmek için kullanılmıştır. Müddlük denilen bu arazi parçaları özellikle pirinç ekiminde kullanılırdı. Müddlük tarzında ekilen toprakların tohumu reaya tarafından hasattan sonra alınır ve yeniden ekilirdi. Özellikle erken dönemde Hüdavendigâr (Bursa) ilinde sık sık müddlük kullanılırdı.

Ekilecek müddlük arazi belirlenir ve bir müdd alacak şekilde tohum ekilirdi. Kanunamede Bursa müddü ile 12 müddlük yerin bir çiftlik olduğu yazılıdır. Bir köylü her yıl Bursa müddü ile 4 müdd tohumu çiftliğinin bir parçasına ekerdi ve bu sayede her yıl 50 akçe tazminat (vergi) vermekten kurtulurdu. Böylece her yıl çiftliğinin 1/3'ünü tohum eker 2/3'ünü ise nadasa ayırırdı. Belirlenen araziye ekilecek tohum miktarını şüphesiz arazinin büyüklüğüne bağlı olarak toprağın durumu da tayin ederdi. Kesimciler kanunnamesinde çiftliğin 3-4 müdd tohum (buğday) ekimine ihtiyaç duyduğu belirtilmektedir. II. Mehmet Kanunnamesine göre ise çiftliğe sadece 2 müdd ekilir, böylece müddlük arazi bir çiftliğin 1/6, 1/9 veya 1/12' si kadar olurdu. Bir müddlük ednada 1/6, evsatta 1/9 ve alâda da 1/12 olduğu düşünülmektedir.

Müddlük arazi hakkında edindiğimiz diğer bir bilgi ise buğday kilesinin ¼'üne kadar arazinin bir evleşine ekildiğidir. 20 dönüm veya bir müddlüğe 20 kile veya bir müdd ekilirdi. Diğer yandan 4 müdd buğday ancak iyi bir çiftliğe ekilebilirdi⁶⁴².

⁶³⁶ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer

⁶³⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 57

⁶³⁸ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1572

⁶³⁹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 58

⁶⁴⁰ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1573

⁶⁴¹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 173

⁶⁴² H. İnalçık, “Çeltükci”, s. 120

MÜZUR

Kaynaklardan anlaşıldığına göre tuz ve hububat (pirinç) için kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Miktarı değişken olan bu ölçünün kullanım yeri genelde Balkanlardır. Balkanlarda kullanılan müzur değerleri şunlardır:

<u>Yer</u>	<u>Değer (Okka)</u>
Ahyolu ⁶⁴³	5,5
Avlonya ⁶⁴⁴	32
İskenderiye ⁶⁴⁵	45
Mora ⁶⁴⁶	90
Salna Vilayeti ⁶⁴⁷	50
Selanik ⁶⁴⁸	150 (pirinç için)
Silistire ⁶⁴⁹	40

NAKİR

Bkz. Dirhem

NAŞŞ

Daha çok Mekke'de bilinen eski bir Arap ağırlık ölçüsü olup, 20 dirheme eşit olan yarım ukiye (62,5 gram) ağırlığındaydı⁶⁵⁰.

NEVA

5 dirhemlik (15,6 gram) bir Arap ağırlık ölçüsüdür⁶⁵¹.

NEVBET

Darphane ıstılahında bir defada eritilen maden miktarına denir. Rumeli darphanelerinde 13065 dirhem gümüşe nevbet denirdi. Fakat bunun 880 dirhemi darp esnasında çıkan ve müteakib nevbette eritilecek madene eklenen hurda olduğundan her defasında hesaba katılmazdı. Geri kalan 12185 dirhem madenin 65 dirhemi izabe

⁶⁴³ Lütfi Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizami", *İÜİFM*, XXIII, İstanbul, Ekim 1962-Şubat 1963, s. 123

⁶⁴⁴ Lütfi Güçer, *a.g.m.*, s. 107

⁶⁴⁵ H. İncalcık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 445

⁶⁴⁶ A. Akgündüz, *Kanunnamlar*, VI, s. 620

⁶⁴⁷ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 513

⁶⁴⁸ Lütfi Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizami", s. 123

⁶⁴⁹ H. İncalcık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 445

⁶⁵⁰ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 29

⁶⁵¹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 29

esnasında %5'ten hesaplanan zayıta (harku'n-nar) sayılır ve 120 dirhemi de işçiliğe mensup edilirdi. Bu itibarla mültezim 12185 dirhem gümüş satın alırdı ve mültezimin eline darp edilmiş olarak 12000 dirhem maden geçerdi.

1 Nevbet gümüş 185 dirhem ve bu zamanda (15.yüzyılın sonu) dirhem 3,072 gr olduğuna göre 1 nevbet gümüş 37,423 kg eder.

1 Nevbet = 13065 dirhem. 65 dirhem haraku'n-nar çıkıp 13.000 dirhem halis nevbet için kalır⁶⁵².

NOHUD

Nohut adını taşıyan bu İran ağırlığı 1/24 miskaldi. 15. yüzyıla kadar 0,18 gram olan bu ağırlık, daha sonra 0,195 gram oldu ve 1935'e kadar böylece devam etti⁶⁵³.

NÜĞİ

Nügü yahut *nevgi* olarak da okunmaktadır. Miktarı değişken olup genellikle 200 dirhemi ifade eder. Bazı bölgelerde dönemler içinde miktarı değişiklik göstermektedir. Mesela, Kemah'ta 1516 tarihli kanunnameye 170 dirhem, 1530 tarihli kanunnameye ise 200 dirhem değerindedir⁶⁵⁴. Yine Mardin'de 200 ve 78 dirhemlik iki farklı değere sahiptir⁶⁵⁵. Bu değerlerin değişken olmasının nedeni muhtemelen ürünlerin farklılığından kaynaklanmaktadır. Genellikle 200 dirhemlik nüginin yağ ölçümünde kullanıldığını görmekteyiz. Daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde kullanılan nügi bir hacim/ağırlık ölçüsüdür. Bölgelere göre miktarları ise aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir.

Tablo-21 Nügi Değerleri⁶⁵⁶

Yer	Değer (Dirhem)
Halep	100
Birecik	67
Bulanık	200
Çemişgezek	200
Çermik	200
Ergani	200

⁶⁵² Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 103

⁶⁵³ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 29

⁶⁵⁴ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990, s. 198

⁶⁵⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 271-272, W. Hinz, *a.g.e.*, s. 29

⁶⁵⁶ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 224, 237, 240, 244, 255, 260, 271, 272, 281, 291, 295, 300, 301;V, s. 448, 515;VII, s. 570, 581;VIII, s. 322

Harpur	200
Mardin	200 ve 78
Erzincan	200 ve 160
Sincar	200
Bayburt	200
Kemah	170 ve 200
Diyarbakir	200
Urfa	200
Tokat	200
Gürcistan	200
Erzurum	200

OKKA

Okka, *kıyye*, *vukıyye* ve *vakıyye* gibi adlarla da anılan bir ağırlık ölçüsüdür. Okkaya tam anlamıyla bir Osmanlı ölçüsü gözüyle bakılabilir. Kaynaklarda ufak tefek farklılıklar dışında temelde 400 dirhemdir. Bu farklılıklar kanaatimizce dirhem değerlerinin farklı olarak alınmasından kaynaklanmaktadır. Gerçi R. Kasaba okkanın farklı bölgelerde farklı değerlere sahip olduğunu söylemiştir⁶⁵⁷. Muhtemelen R. Kasaba'nın kastettiği ukiyye olmalıdır.

Okka rastlayabildiğimiz birkaç istisna dışında genel itibariyle 400 dirhemdir. Sadece “Liva-yı Aydın’ın bir vukıyyesi üçyüz dirhemdir⁶⁵⁸” ifadesi bu yörede farklı değerde bir okkanın mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Yine, Emecen Saruhan bölgesinde kullanılan okkanın İstanbul okkasından farklı olabileceğinin muhtemel olduğunu söylemektedir⁶⁵⁹. Abdülaziz devri sadrazamlarından olan Ahmet Esat Paşa Muş okkasının değerini 500 dirhem olarak vermiştir⁶⁶⁰.

Bunlar dışındaki okka değerleri birbirlerine oldukça yakındır. Faroqhi 1,28 kg⁶⁶¹, Sahillioğlu 1,2288 kg⁶⁶², el-Mouelhy 1,248 kg⁶⁶³, Mantran 1,280 kg⁶⁶⁴, Galanti 1,225

⁶⁵⁷ Reşat Kasaba, *The otoman Empire and the World Economy-the nineteenth century*-State University of Press, Albany, 1988, s. 117

⁶⁵⁸ A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 157

⁶⁵⁹ Feridun Emecen, *XVII. Asırda Manisa Kazası*, s. 250

⁶⁶⁰ C .E .Arseven, *a.g.e.*, III,s. 1567

⁶⁶¹ Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman*, s. 179; aynı yazar, “Town Officials, Tımarholders, and Taxations The Late Sixteenth Century Crisis as Seen From Çorum”, *Turcica*, XVIII (Louvain, 1986),s. 76

⁶⁶² H. Sahillioğlu, “Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul’da Fiyatlar”, s. 39

⁶⁶³ İbrahim el-Mouelhy, *a.g.e.*, s. 5

kg⁶⁶⁵, Issawi de Mısır ve Yemen için 1,25 kg⁶⁶⁶ gibi değerler vermişlerdir. İnalıcık ise standart Osmanlı okkasını 4 rıtl-ı rumi=400 dirhem=1,282945 kg olarak vermiş, farklı okkaları şöyle sıralamıştır⁶⁶⁷:

Mezopotamya (ağır okka)	3,210 kg
Mısır ve Cidde (19. yy)	1,050 kg
Arnavutluk	1,412 kg

Bunların yanı sıra Faroqhi 1,2344 kg'lık bir Karaman kıyyesinden bahsetmekte fakat bunun hayali olduğunu söylemektedir⁶⁶⁸. Ancak sırasıyla 3,072 ve 3,207 gr'lık dirhemleri esas alırsak okkanın 1228,8 veya 1282,8 gr olduğunu buluruz ki standart okkanın bu değerlerden biri olması gerekir.

ÖLÇEK

M. Z. Pakalın'ın kilenin1/4'ine eşit olduğunu söylediği⁶⁶⁹ ölçek, sıvılar ve hububat için kullanılmakta ve miktarı bölgeden bölgeye ve üründen ürüne değişmekteydi. Hüseyin Tevfik'in 1 ölçek çeken sıvı miktarlarını verdiği çizelge şöyledir⁶⁷⁰:

<i>Türü</i>	<i>Yeni Dirhem</i>	<i>Eski Dirhem</i>
Gaz	800	250
Zeytinyağı	919	278
Kuluza yağı	925	279
Mai miktar	1000	312
Sirke	1020	317
Deniz suyu	1028	320
İnek sütü	1032	322
Keçi sütü	1034	323

⁶⁶⁴ Robert Mantran, "Droits d'entree sur les navires a İstanbul au milieu du XVIIe siecle (Rüsumat-ı İhtisabiye)", s. 101

⁶⁶⁵ Avrtam Galanti, *Ankara Tarihi*, İstanbul, 1950, s. 88

⁶⁶⁶ Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, s. 518

⁶⁶⁷ H. İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 253; aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 991-992

⁶⁶⁸ S.Faroqhi, *Towns and Townsmen*, s. 328

⁶⁶⁹ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, s. 745

⁶⁷⁰ S. Orhan, *a.g.t.*, s. 31

Koyun sütü	1041	325

Hububat ölümünde kullanılan ölçekler ise özellikle Doğu Anadolu'da yaygın olmakla birlikte diğer bazı bölgelerde de göze çarpmaktadır. Bunların aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo-22 lek Deęerleri⁶⁷¹

Yer	Okka
Aydın	10-20
Canik	10
Diyarbakır	10-15
Mamuret'l-'aziz	20
Konya	10 okka 300 dirhem
Trabzon	10,5 (Timurlu) 40 (Kebir)
Ma'adin-i hümayun	18
ermik	17,5
Conkeş	14
Palu	23
Eskil	13
Sinop	6
arsincaf	4 kıyye 150 dirhem
Erzurum	16
Kayseri	5 (esnafın kullandığı) 4 (zurra' nın kullandığı)
Manisa	15
Nif	19

Ayrıca nye'de 8 ölçek 1 kile etmektedir. Ancak kile değerini bilmediğimizden dolayı miktarı hakkında da bir bilgiye sahip değiliz.

NKE

Kelimenin aslının Portekizce onas olduğu sylenir⁶⁷². Osmanlı Kanunnamelerinde nke Şöyle tanımlanmıştır: "Sade yağın kantarı iki yüz otuza olsa, altı yüz dirhem ki ana

⁶⁷¹ V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238; C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1563-1568

⁶⁷² A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 390

bir önke dirler⁶⁷³”. Bu durumda sade yağ için bir önke yaklaşık 1,925 kg eder ki, buna Rum önkesi de⁶⁷⁴ denir. Sertoğlu ise önkeyi 200 dirhemlik zeytinyağı ölçüsü olarak tanımlamıştır⁶⁷⁵.

Bunlar dışında bir de Sırbistan’da madencilikte kullanılan ve 6 miskal 28,863 gr ağırlığında olan bir önke daha vardı ki, bu özellikle altın ve gümüş için kullanılırdı⁶⁷⁶. Yine Epir’de (Yunanistan) 11 dirhem (35,277 gr) ağırlığında *onghion* (ounce) adında bir ağırlık kullanılmaktaydı⁶⁷⁷. Muhtemelen bu ağırlığın önkeyle bir bağlantısı vardı. İnalçık, Osmanlı öncesi kullanılan oncia adlı ölçünün Osmanlı dönemindeki karşılığı olarak önke ve nugi gibi ölçüleri vermiştir⁶⁷⁸.

PART

Diyarbakır ve çevresinde kullanılan 30 burmalık (bir burma 6-9 kg) ot miktarını ifade ediyordu⁶⁷⁹. Bu durumda 180 ila 270 kg arasında bir ağırlığa denk gelir.

PİNTAR

Sırp madencilik sahasında Osmanlı memurlarının doğrudan gözetimi altında darphane ve ocaklarda kullanılan yerel bir ölçüdür. Srebrenica madeninde gümüş tartmakta kullanılan pintar 1150 Osmanlı dirhemi kadardı. Tartıcıların 1498’de iki farklı pintar kullanıp her 1150 dirhemden 11 veya 12 dirhem zimmetine geçirdiklerini fark eden hükümet pintarın yerine miri dirhemi ikame etmiştir⁶⁸⁰.

PİNTE

Macaristan ve Slovakya’da kullanılan ölçülerden biridir⁶⁸¹. Miktarı bölgelere göre değişiyordu. Semendire’de 4 okka⁶⁸², Uyvar’da 1,5 okka⁶⁸³ ve Slovakya’da da 1,563

⁶⁷³ Ö. L. Barkan, “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar III, *Tarih Vesikaları*, II/9 (Haziran 1942- Mayıs 1943), s. 171

⁶⁷⁴ A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 390

⁶⁷⁵ M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 274

⁶⁷⁶ H. İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 440; A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 534

⁶⁷⁷ H. İnalçık, “Metrology”, s. 342

⁶⁷⁸ H. İnalçık, “Metrology”, s. 319

⁶⁷⁹ “...ve gerü haneden iki part otluk dahi almur imiş ki altmış burma ...” (A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 244).

⁶⁸⁰ H. İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 438

⁶⁸¹ Jozef Blaskovic, “Osmanlılar’ın Hakimiyeti Devrinde Slovakya’daki Vergi Sistemi Hakkında”, *İÜFTD*, 32 (İstanbul,1979), s. 198

⁶⁸² A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 354

⁶⁸³ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VIII, s. 660

lt⁶⁸⁴ değerlerine sahipti. McGowan ise pintenin 4 okka 160 dirhem olduğunu yazmaktadır⁶⁸⁵.

POLOVAÇ

Sırbistan'da tahıl için kullanılan 65,664 kg'lık himlin (kabal) yarısı kadar bir ağırlıktır. Polovaç, yerel kile olarak bilinen çetvirnik'in iki katıdır ve 32,832 kg'lık bir ağırlığa sahiptir⁶⁸⁶.

POLUKNİÇE

Sırbistan'da tahıl için kullanılan ve 12 okka (15,393 kg) ağırlığında olan bir ölçüdür⁶⁸⁷.

PULLUK

Trabzon⁶⁸⁸ ve Pojega'da kullanılan bir ölçüdür. Pojega'da 32 İstanbul kilesi⁶⁸⁹ kadarken Trabzon'da ki miktarını tespit edemedik.

PUT

Kars ve çevresinde kullanılan bir ölçüdür. S. Orhan 15,384 kg (12,5 okka)⁶⁹⁰ değerini verirken Kireev 16,3805 kg değerini vermiştir⁶⁹¹. Iğdır'da ise bir put 16,4 kg kadardır⁶⁹².

PÜS

S. Orhan herhangi bir açıklama yapmadan ve kaynak göstermeden 12,5 okka (16,025 gr) olarak vermiştir⁶⁹³.

RITL

Rıtl, rotl, ratl diye de telaffuz edilen ve Ortaçağda Avrupa'daki rottolo'ya da benzeyen ritl, Yunanca litron'dan gelir ve Arap dünyasında en fazla kullanılan ağırlık

⁶⁸⁴ Jozef Matuz, *Osmanistik-Turkologie-Diplomatik*, Berlin, 1992, s. 25

⁶⁸⁵ B. McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", *Archivum Ottomanicum*, I (1969), s. 190

⁶⁸⁶ H. İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 436, 438, 444

⁶⁸⁷ H. İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 444; aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 991

⁶⁸⁸ A. Akgündüz, *ag.e.*, VI, s. 403

⁶⁸⁹ A. Akgündüz, *ag.e.*, V, s. 328. 1 pulluk = 4 lokna, 1 lokna = 8 İstanbul kilesi, 1 pulluk = 32 kile

⁶⁹⁰ S. Orhan, *ag.t.*, s. 58

⁶⁹¹ Nikolay G. Kireev, "XVIII. Yüzyılın Ortalarında Karadenizde Rus-Türk Ticaret ilişkilerinin Kurulması", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 Ankara 12-14 Aralık 1992*, Ankara, 1999, s. 119

⁶⁹² www.igdir.gov.tr

⁶⁹³ Seval Orhan, *ag.t.*, s. 58

birimidir⁶⁹⁴. A. S. Atiya⁶⁹⁵ rıtlı cahiliye devrinden gelme bir ağırlık ölçüsü olarak tanımlanmıştır. Yine Makrizî'den naklen İslam'dan önceki ağırlıkların İslam'dan sonrakine oranla iki misli daha ağır olduğunu belirtmektedir⁶⁹⁶. Kelime manası büyük kadehtir⁶⁹⁷.

Genel kabul gören tanımı kantarın 1/100'i veya 130 dirhem olduğudur⁶⁹⁸ Hayati zade rıtlı 128 dirhem olarak vermiş, halk arasında bir rıtlı buğdayın 130 dirhem, Avrupalı doktorlar arasında da 100 dirhem olarak kullanıldığını yazmaktadır⁶⁹⁹.

Diğer ölçülerde olduğu gibi rıtlı'da da bölgeden bölgeye farklılıklar mevcuttur. Ayrıca, ürünlerde de farklılıklar göze çarpmaktadır. Filistin'de 1 rıtlı tütün 16 okka, 1 rıtlı bal 18 okka, 1 rıtlı et de 16, 18 veya 21 okka olup şehirden şehire değişmekteydi⁷⁰⁰.

Bazı yerlerde orta vücutlu bir adamın iki avuç dolusu zahire ölçüsüne de bu ad verilir ki, bu da aşağı yukarı 128 dirhem eder⁷⁰¹. Ezacılıkta kullanılan rıtlı ise 233 dirhemdir⁷⁰².

Tablo-23 Rıtlı Değerleri

Yer	Değeri
Ahlat ⁷⁰³	300 dirhem-962,1 gr (11. yy.)
Akka ⁷⁰⁴	2,2 kg
Bağdat ⁷⁰⁵	130 dirhem- 406,25 gr
Cidde ⁷⁰⁶	113 dirhem-360 gr
Gazze ⁷⁰⁷	800 dirhem (1714'den önce) 900 dirhem (1714'ten sonra)

⁶⁹⁴ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 34

⁶⁹⁵ A. S. Atiya, "Rıtlı", *İA*, IX, İstanbul, 1979, s. 727

⁶⁹⁶ A. S. Atiya, "Rıtlı", s. 727

⁶⁹⁷ M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 284; M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, s. 35

⁶⁹⁸ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reaya Kanunnamelerinde İlhak Edilen Memleketlerin Adet ve Kanunları ve Islahatların İzleri", s. 502; Yılmaz Kurt, "Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirmesi II: Ekonomik Yapı", s. 173

⁶⁹⁹ Hayati zade, *a.g.e.*, s. 363

⁷⁰⁰ Orhan Hülâgü, "Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'in İktisadi ve İdari Durumuna Bakış", *OTAM*, 9 (Ankara, 1998), s. 510

⁷⁰¹ M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 284; M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, s. 35

⁷⁰² Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Ömür Elçioğlu, "Karanfil'in (Caryophyllus) Türk Tıbbi Folkloründeki Yeri ve Bazı Bilimsel Sonuçlar", s. 325. 1 dirhem 3,32gram olarak alınmıştır.

⁷⁰³ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer

⁷⁰⁴ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer

⁷⁰⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 39. G. Young, Mezopotamya için 1 Rıtlı = 1 Okka (yani 1,283 kg) değerini vermiştir (H. İnalçık, "Metrology", s. 341).

⁷⁰⁶ H. İnalçık, "Metrology", s. 341

⁷⁰⁷ Amnon Cohen, *a.g.e.*, s. 31

Halep ⁷⁰⁸	160 dirhem-450 gr 480 dirhem-1,5 kg (11 yy.) 720 dirhem-2,273 kg (12.yy.) 720 dirhem-2,28 kg (14-19 yy.) 700 dirhem-2,217 kg (Suriye ipeği için) 600 dirhem-2,153 kg (İran ipeği için) 600 dirhem-1,9 kg (Baharat için) 2 okka-2,564 kg ⁷⁰⁹ 2,564-3,205 kg ⁷¹⁰ 1,984-2,040 kg ⁷¹¹
Hama ⁷¹²	660 dirhem-2,062 kg
Humus ⁷¹³	864 dirhem-2,7 kg
İstanbul ⁷¹⁴	876 dirhem-2,8 kg (18. yy.) (1 dirhem =3,207 gr)
Kudüs ⁷¹⁵	800 dirhem-2,5 kg (Ortaçağ'da) 900 dirhem ⁷¹⁶ -2,886 kg (19 yy.)
Lidda ⁷¹⁷	900 dirhem (1714'ten sonra)
Mecdel Askelon ⁷¹⁸	900 dirhem (1714'ten sonra)
Mekke ⁷¹⁹	408,23 gr (17. yy)

⁷⁰⁸ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 37-38

⁷⁰⁹ V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

⁷¹⁰ H. İnalçık, "Metrology", s. 341

⁷¹¹ Bruce Masters, *Origins Of Western Economic Dominance in the Middle East-Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo 1600-1750.*, s. xvi

⁷¹² W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer

⁷¹³ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer

⁷¹⁴ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 39

⁷¹⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 36

⁷¹⁶ Amnon Cohen, *a.g.e.*, s. 31; W. Hinz, *a.g.e.*, s. 37

⁷¹⁷ Amnon Cohen, *a.g.e.*, göst. yer

⁷¹⁸ Amnon Cohen, *a.g.e.*, göst. yer

⁷¹⁹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 35. Ayrıca, İslamiyetin ilk yıllarında Mekke'de bir ritl 1,5 kg değerinde idi. Ortaçağda ise 812,5 gram idi. Medine'de bu değer 609,375 gram iken Yemen'de 406,25 gram idi.

Mısır ⁷²⁰	144 dirhem- 450 gr (Rıtl-ı Fülfuli) baharat ve hassas mallar 160 dirhem-500 gr (Rıtl-ı Kebir) 17. yy, basit mallar 300 gr (Abbasi Dönemi) 437,5 gr (Fatimi Dönemi) 620 gr (Rıtl-ı Leysi) 967 gr (Rıtl-ı Cevri) 330 dirhem-1031,25 gr (Dimyat'ta) Bu bahsedilen değerlerden başka C. Issawı ⁷²¹ 449 gramlık bir değerden bahseder ki muhtemelen bu rıtl-ı fülfulidir ve 1936'da Mısır'da ayarlanan ölçü miktarıdır ⁷²² . Yine K. Y. Koprıman Mısır rıtlının 458.78 gr olduğunu belirtmektedir ⁷²³ .
Moka ⁷²⁴	521,24-544,32 gr (17. yy)
Nusaybin ⁷²⁵	300 dirhem-962,1 gr (11.yy.)
Ramallah ⁷²⁶	800 dirhem (1714' ten önce) 900 dirhem (1714'ten sonra)
Remle ⁷²⁷	743 dirhem-2,321 kg
Sivas ⁷²⁸	1440 dirhem-4,618 kg
Şam ⁷²⁹	6,4 kg 2¼ okka-2,884 kg ⁷³⁰ 600 dirhem-1,85 kg ⁷³¹ 10 okka ⁷³²
Şeyzer ⁷³³	684 dirhem-2,137 kg
Trablusşam ⁷³⁴	630 dirhem-1,968 kg
Urfa ⁷³⁵	2400 dirhem-7,697 kg

⁷²⁰ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 35-36

⁷²¹ Charles Issawı, *Egypt in Revolution an Economic Analysis*, s. xiv

⁷²² A.J. Atıya,, "Rıtl", s. 727

⁷²³ Kazım Yaşar Koprıman, "al-Malik al-Muayyad Şayh al Mahmudi devrinde (1412-1421) Mısır'ın Mali ve İktisadi Durumuna Umumi Bir Bakış", s. 170

⁷²⁴ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 35

⁷²⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer

⁷²⁶ Amnon Cohen, *a.g.e.*, göst. yer

⁷²⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 37

⁷²⁸ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer

⁷²⁹ Abdul-Karim Rafeq, "The Impact of Europe on a Traditional Economy: The Case of Damascus, 1840-1870", *Économie et Sociétés dans L'empire Ottoman (Fin du XVIIIe-Dé but du XXe siècle)*, (edt. Jean-Louis Bacoque-Grammont, Paul Dumont), Paris, 1983, s. 422

⁷³⁰ V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

⁷³¹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 37

⁷³² Orhan Hülügü,*a.g.m.*, s. 510

⁷³³ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer

⁷³⁴ W. Hinz, *a.g.e.*,s. 38

⁷³⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer

RUB'

Hacim ölçüsü olarak rub' (rub'a) Mısır'da ¼ kadeh idi. Bugün resmen 0,516 litredir. İslamiyetin ilk yıllarında Irak'ta 1 rub'-ı Haşimî =1 Sâ' olup 4,2125 litreye denkti⁷³⁶.

RUBK

Muş Sancağı'nda kullanılan 15 okkalık (Muş okkası 500 dirhem hesabıyla 24 kg) bir ağırlıktı⁷³⁷.

RUZME

Özellikle ipekte kullanılırdı ve ağılık olarak 30 menn ya da 7800 dirhem (24,3kg) idi⁷³⁸.

SA'

Hiz. Peygamber devrinde 4 müddlük⁷³⁹ ölçüğü ifade eden sa' değişik şehir ve bölgelerde birbirinden farklı idi. Fakat zekatü'l-fitr'in miktarı belirlenirken Hiz. Peygamber tarafından ailenin her ferdi için bir sa' hububat olarak kararlaştırılmıştır. O günden itibaren Medine müdd'üne mudd al-nabi denilmiş ve mudd al-nabi 0,75 lt; sa' ise 3 lt olarak belirlenmiştir⁷⁴⁰. İslam fıkhında da esas olarak bu hacim kabul edilmiştir. Burada sa' 26 2/8 rıtl, rıtl 128 Mekke dirhemi ve dirhem de 50 2/5 arpa tanesi hesaplanmaktadır⁷⁴¹.

Hinz'e göre ise, sa'ın doğru hesaplanmasını sağlayan Eyyubî devrinden kalan 1 müddlük ölçü ayarlamada kullanılan ağırlık kabıdır⁷⁴². Hinz, 337 dirhem (1,053125 kg/litre) su ihtiva eden bu kaptan yola çıkarak 1 sa'ın 4,2125 lt olduğunu hesaplamıştır⁷⁴³.

Devellioğlu, 1000 dirhemlik bir hububat ölçüsü olduğunu yazarken⁷⁴⁴, Pakalın bunun iki çeşidinin olduğunu, Irak'ta 1040 dirhem, Hicaz'da da 600 dirhemden biraz

⁷³⁶ W. Hinz, *a.g.e.*, s.62

⁷³⁷ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1567

⁷³⁸ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 41

⁷³⁹ M. Hamdullah, *a.g.e.*, s. 34. 1 mudd yarım kilo kabul edilmiştir.

⁷⁴⁰ Alfred Bel, "Sa' ", *İA*, X, İstanbul, 1988, s. 1

⁷⁴¹ Alfred Bel, "Sa' ", göst. yer

⁷⁴² W. Hinz, *a.g.e.*, s. 63

⁷⁴³ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer

⁷⁴⁴ F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 903

fazla olduğunu belirtmektedir⁷⁴⁵. Hülagü ise, Filistin’de bir sa’ın 6 rıtl (rıtl = 900 dirhem)⁷⁴⁶ olduğunu kaydeder.

Şer’i uygulama içerisinde bir yerde sa’ olmadığı takdirde orta derecede açık iki avucun yan yana getirilmesi ile ölçüm yapılmaktaydı. Bunun dışında sa’;

a. Öşürlerin (zekat) toplanmasında

b. Küçük temizlik ((vuza’) (1 mudd)) ve büyük temizlik ((gusl) (1 sa’)) lerde gerekli olan en az su miktarının tespitinde kullanılmaktaydı⁷⁴⁷.

SAHFE

Kuzey Afrika’ da kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Tunus’ ta 15. yüzyılda her biri 12 Hafsi müddüne eşit 10 sahfe bir kafize eşit iken (117,8-135.4 kg) 1615’te Tunus kafizi 16 sahfelik (195 kg) bir hacme çıkarılmıştır⁷⁴⁸. Bu durumda bir sahfe 15. yüzyılda 11,78-13,54 kg iken 1615’te 12,1875 kg lık bir ağırlığı ifade etmekteydi.

Hinz ise Tenes’te 151,4 lt, Nakur’da 26,28 lt ve Fas’ta da 210,28 lt (1294’e kadar) ile 168,23 lt (1294’ten sonra) olduğunu yazmaktadır⁷⁴⁹. Ancak, Hinz’in verdiği bu değerler dah çok Ortaçağ için geçerlidir.

SANDIK

Kurutulmuş meyve, şeker, sabun, afyon ve incir gibi maddelerde kullanılan sandık, ürünlere göre farklı ağırlıklara sahipti. Kefe’de 1 sandık 60 okka şeker, sabun ve afyonu ifade ederken, 222 okka incire eşitti. Akkerman’da ise 1 sandık 2 kantara eşit kabul ediliyordu⁷⁵⁰. Kudüs’te ise, elma ve armut yükü 4 sandık olarak kabul ediliyordu⁷⁵¹. Kudüs’te himl (yük) 140 rıtl ve rıtl 900 dirhem olduğuna göre bir sandık 101 kg kadar etmektedir.

SAPU

Kefe’de kullanılan bir ağırlık birimi olup, 16 keylçelik (kile) bir ağırlığı ifade ediyordu. İnalçık’a göre 410,416 kg⁷⁵² iken, Öztürk’e göre 820,992 kg’dı⁷⁵³. Sanırız

⁷⁴⁵ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, III s. 73

⁷⁴⁶ Orhan Hülagü, *a.g.m.*, s. 510

⁷⁴⁷ Alfred Bel, “Sa’ ”, göst. yer

⁷⁴⁸ C. Kallek, “Kafiz”, *DİA*, XXIV s. 156

⁷⁴⁹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 63

⁷⁵⁰ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 325

⁷⁵¹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 54

⁷⁵² H. İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 445

⁷⁵³ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 324

İnalcık hesaplama yaparken İstanbul kilesini temel almıştır. Öztürk ise, iki İstanbul kilesi kadar olduğunu söylediği Kefe kilesiyle işlem yaptığından böyle farklı iki değer ortaya çıkmaktadır.

SEKİZ HABBE

Üç okkalık (32 dirhem) bir ecza ölçüsüdür⁷⁵⁴. Normal okka bilindiği gibi 400 dirhemdir. Ancak eczacılıkta kullanılan okka değeri, verilen tanımdan yola çıkılırsa 10,6 dirhemlik bir ağırlığı ifade eder. Bu durumda dirhemi 3,207 gr olarak kabul edersek, sekiz habbe 102,424 gr olur. Diğer yandan, bu ağırlığın üç katı ölçüsünde olan ve sekiz habbe-i kebire veya sadaka adı verilen bir ölçü daha vardı⁷⁵⁵.

SEKİZ HABBE-İ KEBİRE (SADAKA)

Üç okkalık sekiz habbenin üç katı kadar yani 9 okkalık⁷⁵⁶ bir ölçüdür. Üç okkalık sekiz habbe 32 dirhem⁷⁵⁷ olduğuna göre, sekiz habbe-i kebire 96 dirhemdir ve 307,272 gr'lık⁷⁵⁸ ağırlığı ifade eder.

SEPET

Taze meyve, tuz ve bakır gibi ürünlerin ölçülmesinde kullanılan bir ölçüdür. Diyarbakır'da 60,804 kg (meyve)⁷⁵⁹, Kefe'de 80 kg (meyve)⁷⁶⁰ ve Anapoli'de de 61 kg⁷⁶¹ gibi değerlere sahiptir. Bunun yanı sıra, Şam eyaletinde bakırın satımı da sepet ile yapılmaktadır. Fakat bir sepet bakırın (ham) miktarını tespit edemedik.

SİHAF

Akkirman'da kullanılan büyük peynir tulumudur⁷⁶². Muhtemelen sıvı maddeler, balık, yağ ve bal gibi ürünlerde de kullanılıyordu. Dört kantar ağırlığındaki sihaf (225,796 kg) yarım kantarlık (22 okka = 28,224 kg)⁷⁶³ bir ağırlığı da ifade ediyordu.

⁷⁵⁴ Hayatizade, *a.g.e.*, s. 364

⁷⁵⁵ Hayatizade, *a.g.e.*, göst. yer

⁷⁵⁶ Hayatizade, *a.g.e.*, göst. yer

⁷⁵⁷ Hayatizade, *a.g.e.*, göst. yer

⁷⁵⁸ 1 dirhem 3,207 gram olarak alınmıştır.

⁷⁵⁹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 455

⁷⁶⁰ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 326

⁷⁶¹ Lütfi Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", s. 107. Güçer, Anapoli'de bir sepetin 1,5 *müzur* olduğunu söylemektedir. Hesaplama yapılırken de 32 okkalık Avlonya müzuru esas alınmıştır.

⁷⁶² H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 253; aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 992

⁷⁶³ H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 252, aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 991

SİKLA

Epir’de şarap ölçümünde kullanılan 50 veya 60 okkalık bir ölçüdür⁷⁶⁴ .

SİKT

bkz. Ruzme

SOMAR

Daha çok D.Anadolu bölgesinde kullanılan ve miktarı mahallere göre değişen somar değerleri aşağıdaki Tablo’da gösterilmiştir:

Tablo-24 Somar Değerleri⁷⁶⁵

Yer	Okka Değeri
Erzincan	160
Şiran	140
Kilkit	72
Kuruçay	96
Çarsincaf	70
Erzurum	16
Nefs-i Erzurum	240
İspir	204
Bayburd	208
Tercan	80
Bayezid	240
Karakilise	224
Hıns	232
Çıldır	164
Kemah	192

Ayrıca, Gümüşhane’de bir somar 16 kut kadardır⁷⁶⁶. Ancak, Gümüşhane kut’u hakkında bir bilgiye sahip olmadığımızdan miktarı konusunda bir şey söyleyemiyoruz. H. İnalçık ise somarın değerini 12 İstanbul kilesi (307,966 kg)⁷⁶⁷ kadar vermiştir.

⁷⁶⁴ H. İnalçık, “Metrology”, s. 342

⁷⁶⁵ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1563-1566 Bazı arşiv belgelerinde bir somarın 9,5 İstanbul kilesi olduğu yazılıdır ki bu da 190 okka etmektedir (bkz. *Başbakanlık Arşivi, Cevdet Belediye nr 4066*).

⁷⁶⁶ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III s. 1563

⁷⁶⁷ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 253; aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 992

Bugün Iğdır'da bir somar, alan ölçüsü için 2000 metrekareyi, ağırlık için ise 50 kilogramı⁷⁶⁸ ifade eder.

SPORTA

Mısır'da 500 rıtlık mal miktarı için kullanılan bir tabirdi. Teorik olarak 222,4656 kg eder. G. Da Uzzano'nun 14.yüzyıla ilgili olarak yaptığı hesaplara göre, bir sporta gerçekte 720 hafif Venedik Pfunduna eşitti (216,886 kg)⁷⁶⁹. Ashtor ise 225 kg olarak vermiştir⁷⁷⁰.

SU ÖLÇÜLERİ

Osmanlı Devleti'nde su belirli debilerle dağıtılır ve ölçülürdü. Bu ölçme işi ölçme sandığı ile yapılır ve serbest yüzlü bir havuzdan dağıtırdı⁷⁷¹.

Osmanlılarda su dağıtım şebekesi *künk*⁷⁷² veya kurşun boru ile yapılırdı. Son devirlerde pik boru da kullanılmıştır. Suyun debisini ölçmek ve aynı zamanda dağıtım yapabilmek için dikdörtgen şeklinde, genellikle mermerden bir sandık yapılır ve suyun fazla geldiği zamanlarda taşabilmesi için yan tarafına bir de *savak*⁷⁷³ tertiplenirdi. Savaklanan su ziyan olmaz ve yine dağıtım şebekesine akardı. Sandığın kenar yüzüne dik ve savak kenarından düşey yönden 96 mm (bazı kaynaklarda 94 mm) aşağıda pirinçten yapılmış kısa borular yerleştirilir. Borular genellikle iç taraftaki sandık yüzeyi ile aynı hizadaydı. Bazen sandığın içerisine taşmış olarak da yapılırdı. Bu şartlar altında 26 mm çapındaki bir borudan (lüle) akan suyun debisine 1 *lüle* denir⁷⁷⁴. 5 zira' (3,50 m) yükseklik basıncına⁷⁷⁵ ve dakikada 36 lt debiye ulaşan su miktarına da lüle denir. Bu ölçmeler yapılırken savak üzerinden taşan suyun bir saman çöpünü sürükleyecek kadar yani 1 mm yükseklikten fazla olmaması şartı koşulurdu. Bu borular çaplarına göre istenilen debiyi akıtırlardı. Debiler lüle, kamyş, masura, çuvaldız ve hilal olarak çeşitli kademelere ayrılırdı⁷⁷⁶.

⁷⁶⁸ www.igdir.gov.tr

⁷⁶⁹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 41

⁷⁷⁰ E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, Berkeley-Los Angeles-London, 1976, s. 328

⁷⁷¹ Kazım Çeçen, "Osmanlı Suyollarında Künkler, Debi Ölçme Tertibatı ve Su Terazileri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu 16. YY. Teknolojisi*, İstanbul, 1999, s.59

⁷⁷² Pişmiş toprak veya çimentodan yapılan kalın su borusu Komisyon, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük (MEB)*, II, Ankara, 1986, s.1828

⁷⁷³ Savak, suyun taksim olduğu yerdeki örtülü ve lüleli havuz, su dağıtım deposu anlamlarına gelir. Komisyon, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük (MEB)*, IV, Ankara, 1986, s.2457-2458

⁷⁷⁴ Kazım Çeçen, *a.g.m.*, s.59

⁷⁷⁵ M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s.204

⁷⁷⁶ Kazım Çeçen, *a.g.m.*, s.59

Su ölçümünü “su yolcular” denen bir grup yapardı. Devlet tarafından yaptırılan su yollarına vatandaşların başka kaynaklardan buldukları suları katmalarına da izin verilirdi. “Katma su” adı verilen bu suların bir kısmı ölçülerek ana su yoluna alınırdı ki, buna “Hakk-ı mecra” adı da verilirdi. Geri kalan suyu, vatandaş kendi evi veya bahçesinde kullanabildiği gibi dilerse vakıf çeşmesi de yaptırabilirdi⁷⁷⁷. Su ölçüleri arasındaki oran şöyledir⁷⁷⁸:

1 Hilal						
2	1 Çuvaldız					
4	2	½ Masura				
8	4	2	1 Masura			
16	8	4	2	1 Kamış		
32	16	8	4	2	½ Lüle	
64	32	16	8	4	2	1 Lüle

½ Masura’yı M. Z. Pakalın “ikilik” olarak adlandırmıştır. Ancak bu tabirin tasarruf kayıtlarında kullanılmadığını da belirtmiştir⁷⁷⁹.

Tablo-25 Su Ölçülerinin Taşıdıkları Su Miktarları⁷⁸⁰:

Ekseninde 96 mm Su Yükü Altında		
ADI	LÜLE ÇAPI D(MM)	Q DEBİ (LT/DAK)
Sekizli Lüle-8 lüle	73,00	288
Dörtlü Lüle-4 Lüle	52	144
Üçlü Lüle-3 Lüle	45	108
Çift Lüle-2 Lüle	36,7	72
Lüle-1 Lüle	26 (26,40)	36
1 Kamış	13	9
1 Masura	9,19	4.5
1 Çuvaldız	4,59	1.125

⁷⁷⁷ Abdullah Martal, “XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su Yolculuk”, *Belleten*, LII/205, (Aralık 1988, Ankara, 1989), s.1587

⁷⁷⁸ Kazım Çeçen., a.g.m., s.59

⁷⁷⁹ M. Z. Pakalın, *OTDTS*, II, s.47

⁷⁸⁰ Kazım Çeçen., a.g.m., s.60.

M. Z. Pakalın üç lülenin bir “salma” kabul edildiğini ve bu tabirin su yolcular arasında kullanıldığını belirtmektedir⁷⁸¹.

SÜMN

Mısır’da 1/8 kadeh olup, bugün 0,258 litredir. Kayrevan’da 6 müdd=6,318 litre değerine sahipti⁷⁸².

SÜN BÜL⁷⁸³

Antakya, Kuseyr, Altunözü, Süveyde, Suğur ve Cebel-i Akra’da kullanılan bir hacim ölçüsü olup, Şeyzer’de her biri 684 dirhem olan 1,5 rıtl yani 3,206 kg buğday veya yaklaşık 4,16 lt idi. Fakat Antakya kazası nahiyelerinde kullanılan sünbül ise 14,86 kg’dır ve bu miktar zamanla değişmekteydi⁷⁸⁴.

ŞA’İRA

Arpa tanesi, Farsça cev, ağırlık birimi olarak bir miskalin 1/96’sına denk olup, ortalama olarak 0,05 gram idi⁷⁸⁵.

ŞAMUNA

Şamuna, 1/4 bakileye eşitti, yani 0,585 gram ederdi. Muhtemelen 1 ½ gramalık (yaklaşık 1,7 g) daha büyük bir Şamuna daha vardı⁷⁸⁶.

ŞENNİK (KRATE)

Antakya çevresinde kullanılan ulbe’nin 1/4’i kadar bir ölçü olan şennik’e, *krate* de denirdi. Bir şennik veya krate 11 kg kadardı⁷⁸⁷.

⁷⁸¹ M. Z. Pakalın, *OTDTS*, III, s.104

⁷⁸² W. Hinz, *a.g.e.*, s. 64

⁷⁸³ Şunbul olarak yazan kaynaklar da vardır (mesela bkz. Faruk Tabak, “Bereketli Hilal’in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü (Yakl. 1700-1850)”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (edt. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, (çev. Zeynep Altok), İstanbul, 1998, s. 139-159

⁷⁸⁴ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 243

⁷⁸⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 42

⁷⁸⁶ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 42

⁷⁸⁷ Rıfat Özdemir, “Antakya, Antalya ve Manisa Şehirlerinde Ailenin Sosyo-ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Bilgiler (1500-1919)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/1-2 (Elazığ, 1996), s. 206. Rıfat Özdemir başka bir makalesinde, bir şennik veya krate’nin 22 kg olduğunu yazmaktadır. Kanaatimizce bu, yazımdan kaynaklanan bir hatadır (R. Özdemir, “Ankara ve Antakya Sancaklarına Ait Bazı Gelir ve Giderlerin Mukayeseli Tahlili”, *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ, 1996, s. 193)

ŞİHTE/ŞİHSE

Almanca'da katman, tabaka, sınıf, posta, zümre, vardiya⁷⁸⁸ anlamlarına gelen "schicht" kelimesinden türemiştir⁷⁸⁹. Osmanlı Kanunnamelerinde madencilikte kullanılan bir ölçü birimi olduğu anlaşılmaktadır⁷⁹⁰.

Beldiceanu, şihite'yi 20 himl (yük) ve himli de 102,624 kg kabul ederek, bir şihite'yi 2052,48 kg olarak bulmuştur. İnalçık ise himli 65,664 kg olarak bir şihite'yi 1313,280 kg⁷⁹¹ olarak bulmuştur.

ŞİNİK⁷⁹²

Genel tanımı kilenin ¼'i olduğudur. Kileler arasında bölgesel farklılıklar olduğundan dolayı şinik miktarları da değişik olmalıdır. Pakalın şiniğin maiyat ve hububat için ayrı evzan ve ekyal için ayrı kullanıldığını yazmakla beraber maiyat ile hububat için İstanbul kilesi = 10 şinik, şinik = 10 ölçek; evzan ve ekyal için ise İstanbul kilesi = 4 şinik, 1 şinik = 2 kutu, 1 kutu = 2 zarf değerlerini vermiştir⁷⁹³. Bu durumda sıvı ve tahıl için iki okka, ağırlık birimi olarak ise beş okka olmaktadır. İnalçık ise şiniğin kilenin yarısı olduğunu ve ¼'i yerine de kullanıldığını⁷⁹⁴ yazmaktadır bugün Kayseri'de bir şinik 8 kg tahılı ifade etmektedir.

Şiniğin ¼ kile olduğundan yola çıkılırsa bölgesel şinikleri bulmak için kile değerlerinin bilinmesi yeterli olacaktır (bkz. Kile).

ŞİRVANÇA

Bu şekilde yazıldığı ve telaffuz edildiği kesin değildir. 200 mennlik (yaklaşık 166,67 kg) kireç yükü için kullanılan bir terimdir⁷⁹⁵.

ŞUMBUL-I HAMAVÎ

Altı İstanbul kilesi kadar olup (120 okka), Hama, Humus ve Ma'arratü'n-Nu'man'da kullanılmaktadır⁷⁹⁶.

⁷⁸⁸ *Almanca Cep Sözlüğü*, (haz. Zafer Ulusoy-Utah Piduch), İstanbul, 2003, s. 159

⁷⁸⁹ H.İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 456

⁷⁹⁰ A. Akgündüz, a.g.e., IV, s. 532. "Bir kuyu cevhere yetişe, ol kuyudan cevher çekile 120 verkçe'ye bir şihse derler. Her verkçe, beş eleruluk cevher olur....".

⁷⁹¹ H.İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 444

⁷⁹² Bazı kaynaklarda *şinih* olarak geçmektedir (Dündar Aydın, "XVI. Yüzyılda Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa'nın Bir Yıllık Bütçesi", *OTAM*, 8 (Ankara, 1997), s. 417

⁷⁹³ M. Z. Pakalın, a.g.e., III, s. 357

⁷⁹⁴ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 254; aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 992

⁷⁹⁵ W. Hinz, a.g.e., s. 42

⁷⁹⁶ C. E. Arseven, a.g.e., III, s. 1572

TAĞAR

Kelimenin aslı Arapça tiğar'dır ve leğene benzeyen büyük tasa ve kâseye denir. Türkçe'ye tağar ve dağar olarak geçmiştir⁷⁹⁷. Daha çok Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde görülen bu ölçüye Kırım ve Epir (Balkanlar)'de de rastlanmaktadır. Diğer ölçülerde olduğu gibi tağarda da bölgesel farklılıklar söz konusudur.

Tablo-26 Tağar Değerleri

Yer	Okka Değeri	Kg Değeri
Mezopotamya ⁷⁹⁸ Ağır Tağar	2000 okka	1560 kg
	1000 okka	1283 kg
Musul ⁷⁹⁹	200 okka	256 kg
Kırım ⁸⁰⁰	150 okka	192,420 kg
Epir ⁸⁰¹	20 okka	25 kg
Gence ⁸⁰²	150 okka	
Tebriz ⁸⁰³		79,8 kg
Bağdat ⁸⁰⁴	800 okka	1716-1922 kg
Suriye ⁸⁰⁵		1280-2000 kg
Irak ⁸⁰⁶		300-2000 kg

Issawi, Suriye için 1280 kg ile 2000 kg, Irak için de 300 ve 2000 kg arası değerler vermiştir⁸⁰⁷.

TAĞARCIK VE TORBA

Kengiri sancağı kanunnamesinde rastladığımız bu tabirlerin miktarı hakkında herhangi bir bulguya ulaşamadık. Ancak;

“...Ve tağarcık ve torba ile üç dört vukiyye yün ve tiftik satanlardan nesne alınmak mutad değil iken haliya zulmen birer miktar yün ve tiftik alınur⁸⁰⁸”.

⁷⁹⁷ Ahmet Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 107; A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 155

⁷⁹⁸ H. İncelik, “Metrology”, s. 341

⁷⁹⁹ H. İncelik, “Metrology”, göst. yer

⁸⁰⁰ H. İncelik, “Metrology”, göst. yer

⁸⁰¹ H. İncelik, “Metrology”, s. 342

⁸⁰² Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 196

⁸⁰³ Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 303,308. Ancak, W. Hinz Tebriz tağarını 83,4 kg olarak vermiştir (W. Hinz, *a.g.e.*, s. 64)

⁸⁰⁴ V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

⁸⁰⁵ C. Issawi, *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, s. 518

⁸⁰⁶ C. Issawi, *a.g.e.*, göst. yer

⁸⁰⁷ C. Issawi, *a.g.e.*, göst. yer

ibaresinden yün ve tiftik benzeri ağırlıkta hafif hacimde ise geniş ürünlerde kullanıldığını söyleyebiliriz.

TASSUC/TUSUÇ

İki habbe⁸⁰⁹ veya dört arpalık⁸¹⁰ bir ağırlığı ifade eden hafif eşya ağırlığıdır. Hinz bunun aslen İran ağırlık birimi olduğunu ve adının Tasu, değerinin de ¼ danik veya 1/24 miskal olduğunu yazmaktadır. Hinz bu ölçü için Safevî devrine kadar 0,18 gr, 16. yüzyıldan sonra ise 0,195 gr değerlerini vermektedir⁸¹¹. Bu değer tasucun kıratla yakın bir değere veya aynı değere sahip olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır (bkz. Kırat).

TAY

Balya, bohça anlamlarına gelen tay 700-800 parça pamuklu kumaş⁸¹² veya 70 parça astarlık bezi⁸¹³ ifade ederdi. Bunun yanında bir tayın beş İstanbul kilesi⁸¹⁴ miktarında bir ölçü olduğunu söyleyen kaynaklar da vardır ki, bu durumda bir tay yaklaşık 130 kg etmektedir.

TEFE

Sırmakeşlik işçiliğinde kullanılan bir tabir olup 5000 dirhemlik gümüşe verilen addır. Gümüş tel çekilmeye elverişli hale gelinceye kadar bir potaya konulup eritir, tel çekilecek kıvama getirilirdi. Bu işlem sırasında bir tefe (5000 dirhem) 600 dirhem fire verir, 4400 dirhem gümüş çubuk haline getirilirdi. Tefe her halkası 100 dirhem olmak üzere 44 halkaya ayrılır ve işlem yapılırdı⁸¹⁵.

TEKER

Ağrıboz'da kullanılan dört okkalık bir ağırlıktır⁸¹⁶.

TEKÜ

Kayseriyye (Kayseri) sancağında pazar yerinde esnafın kullandığı 200 dirhemlik bir ölçüdür⁸¹⁷.

⁸⁰⁸ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VIII, s. 164

⁸⁰⁹ Hayatizade, *a.g.e.*, s. 364

⁸¹⁰ E. Weideman, "Kapan", *İA*, VI, s. 198

⁸¹¹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 42

⁸¹² H. İncelik, "Osmanlı Pamuklu Pazarı Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emeğin Maliyetinin Rolü", s. 3

⁸¹³ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 327

⁸¹⁴ Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, *a.g.m.*, s. 93

⁸¹⁵ H. Sahillioğlu, "Sırmakeşlik", s. 50

⁸¹⁶ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 387

⁸¹⁷ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1567

TENBELİD

Bursa'da ipek için kullanılan ve yarım at yükü ağırlığında (300 lidre=96,210 kg)) bir ölçüdür⁸¹⁸.

TENEKE

Anadolu'nun çeşitli yörelerinde hububat ölçülerinden biri olarak kullanılan teneke Aydın, Bolu ve Erzurum'da yarım İstanbul kilesi değerindedir⁸¹⁹.

TIRKAZ

Timin'in ¼'i kadar olup 4,5 kıyyedir⁸²⁰.

TİLİZ (TELİSE)

Şeritler halinde kesilmiş hurma yapraklarından dokunmuş bir çeşit çuvaldır. Türkiye'de genellikle kendir ve kenevirden yapılır⁸²¹. Aslen bir Mısır ölçüsü olan tillis, Türkler tarafından da kullanılıyordu ve 6,41 kg buğday veya 8,32 lt'lik bir hacme denk geliyordu⁸²².

el-Mukaddesî'ye göre, 97,5 kg buğday alan (127 lt) tillis, Ortaçağ'ın sonlarında 67,5 kg buğday (87,7 lt) idi. 19. yy'da bir tillis, yaklaşık 225 kg (yaklaşık 3 hektolitire) idi⁸²³.

TİMİN

Halep'te kullanılan ¾ İstanbul kilesi (19,242 kg) kadar bir ölçüdür⁸²⁴.

TİMURLU

Trabzon Eyaleti'nde kullanılan ve 10,5 okka (yaklaşık 13,5 kg) değerinde olan bir ölçüdür. İki Timurlu'nun bir İstanbul kilesi ettiği kabul edilirdi⁸²⁵. Akkerman taraflarında kullanılan bir paraya da ad olmuştur⁸²⁶.

⁸¹⁸ H İncalcık, *Ottoman Empire-Essays*, s.434, aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 254; aynı yazar, *Weights and Measures*, s. 993

⁸¹⁹ V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

⁸²⁰ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 37

⁸²¹ H. İncalcık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 435

⁸²² W. Hinz, *a.g.e.*, s. 63-64

⁸²³ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 63

⁸²⁴ V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

⁸²⁵ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1563

⁸²⁶ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, s. 507

TOLU

Aydın Sancağı'nda kullanılan ve yarım İstanbul kilesi kadar olan bir ölçüdür⁸²⁷.

TORBA

H. İnalçık'a göre bir torba 2,3 kantar içerir⁸²⁸. Bu da yaklaşık 129 kg etmektedir.

TULUK

S. Orhan peynir ölçümünde kullanıldığını belirterek, miktarının kesin olarak bilinmediğini söylemektedir⁸²⁹.

TULUM

Bal, yağ, peynir gibi maddelerin ölçümünde kullanılan tulum ürüne göre farklı değerlere sahipti. Kefe'de bal ve yağ için varilin yarısı kadardı. Bir varil 57 kg hesabıyla bir tulum 28,5 kg eder. Akkırman'da ise bal için bir buçuk yağ için beş kantardı⁸³⁰.

Kırşehir'de 1 tulum peynir 18 kıyye, 2 tulum yoğurt 55 kıyye, 3 tulum yoğurt da 9 batmana eşit kabul edilmiştir (1 batman 8 kg). Dolayısıyla, 1 tulum yoğurt = 20 kg etmektedir⁸³¹.

UKIYYE

Ukiyye veya ons az sayıda istisna bir kenara bırakılırsa prensipte 1/12 rıtlıdır⁸³². İnalçık⁸³³ ve Redhouse⁸³⁴ ukiyyeyi 40 dirhem olarak vermişlerdir. Fakat ukiyye bölgelere göre farklı değerleri ifade etmekteydi.

Tablo-27 Ukiyye Değerleri⁸³⁵

Yer	Değer (Dirhem, Rıtl)	Değer(Gram)
Mısır	12 dirhem	37,5
Bağdat	10 5/6 dirhem	33,85 (yakl. 33,9)

⁸²⁷ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1563

⁸²⁸ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1300-1600*, İstanbul, 2000, s. 422

⁸²⁹ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 59

⁸³⁰ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 327

⁸³¹ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 59-60

⁸³² W. Hinz, *a.g.e.*, s. 43

⁸³³ H. İnalçık, "Metrology", s. 322

⁸³⁴ Sir James Redhouse, *Turkish and English Lexcion*, İstanbul, 2001, s. 261

⁸³⁵ C. İssawi, *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, s.517; W. Hinz, *a.g.e.*, s. 43-44

Mekke (İslamiyetin ilk yılları)	40 dirhem	125
Mekke (17. yy)	1/15 rıtl	27,08 (yakl. 27,1)
Şam	50 dirhem (1/12 rıtl)	154,166 (yakl. 154,2)
Halep (Şeyzerî)	60 1/3 dirhem (dirhem 3,14 gr)	189,4
Halep (Kalkaşendî)	60 dirhem (dirhem 3,167 gr)	190
Hama	55 dirhem	171,87 (yakl. 171,9)
Humus	72 dirhem	225
Kudüs	66 2/3	208,3

ULBE/ÖLBE

Suriye’de kullanılan bir ağırlık ve hacim birimidir. Diğer ölçülerde olduğu gibi ulbenin miktarında da farklılıklar söz konusudur. M. Öztürk ulbeye 30 okka (38,46 kg)⁸³⁶, R. Özdemir 42,44 kg⁸³⁷, Eldem ise 25 okka (32 kg)⁸³⁸ değerlerini vermişlerdir.

URUBLAĞ

Antep ve yöresinde timinin ¼’ine denir ki, yaklaşık olarak 5 kg kadardır. Ayrıca Elazığ ve çevresinde kullanılan urublağ 1 dönüme eşittir⁸³⁹.

USMAK

Manastır eyaletinde kilenin yarısına usmak denirdi ve 40 okkalık bir ağırlığı ifade ederdi. Florina, Perlepe ve Resne’de de kullanılan usmak iyi buğdayda 45 okkaya kadar çekebilirdi⁸⁴⁰. Görice’de Manastır kilesinin yarısı (40 okka) bir kile kabul edilir ve usmak diye adlandırılırdı⁸⁴¹. Yani Görice kilesi usmak olarak bilinirdi. Ohri’de ise usmak 27,5 okka olup iyi buğdayda 30 okkaya kadar çıkabilirdi⁸⁴².

VARDA

Eflak’ta 1 varda (şarap için) = 10 okka (12,82 gr) idi⁸⁴³.

⁸³⁶ Mustafa Öztürk, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya’da Fiyatlar”, s. 254

⁸³⁷ Rıfat Özdemir, “Afyon, Antakya, Antalya ve Manisa Şehirlerinde Ailenin Sosyo-ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Bilgiler (1500-1919)”, s. 206

⁸³⁸ V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

⁸³⁹ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 38

⁸⁴⁰ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1569

⁸⁴¹ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1570

⁸⁴² C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, göst. yer

⁸⁴³ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 62

VARİL

Sıvılar ve sıvı benzeri şeyler için kullanılan hacim ölçülerinden biridir. 1-20 medre arası 1 varil kabul edilirdi⁸⁴⁴. Fıçının ¼ 'i kadar hacme sahip olan varil farklı ürünlerde değişik değerlere sahipti . Mesela, şarap için 2 varil 1 karatil iken, havyar için 1,5 varil 1 karatil'dir⁸⁴⁵. Bir fıçının 40 medre olduğu düşünülürse 1 varil ortalama 70-80 okka kadar olmalıdır⁸⁴⁶.

VASK

İslamiyetin ilk yıllarında 1 vask veya deve yükü 60 şa yani 252,3456 lt (ya da buğday olarak 194,3 kg) idi. Harun Reşit döneminde 1 vask 2,5 peygamber vaskı yani 630,864 lt veya yaklaşık 485,765 kg buğdaydı Daha sonraki devir için kaynaklar 1 vask karşılığında 60 peygamber şa'sı verirler⁸⁴⁷.

VERKÇE

Şihte'nin 1/20'si kadar olan ve madencilikte kullanılan bir birimdir. Beldiceanu'nun hesabıyla 17,10 kg⁸⁴⁸ ; İnalçık'ın hesabıyla da 10,944 kg'dır⁸⁴⁹.

VEYBE

Özellikle Mısır'da kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Eski devirde 10 menn veya 12,168 kg (buğday), 14. ve 15. yüzyıllarda her biri 232 dirhem olan 16 kadeh (11,6 kg) buğday, yani pratikte 15 litre alırdı. Hinz Gonsales'e dayanarak 1665 yıllarında 1 veybenin 12 kg pirinci veya 12,5 litreyi ifade ettiğini yazmaktadır. 19. yüzyılda veybe 33 litre (21,367 kg)dir. Remle'de 37,8 lt , Tunus'ta da 1330'larda 12,6 litre idi⁸⁵⁰.

VEZNE

Osmanlı Devleti'nde ağırlık ölçüsü olarak kullanılan vezne 30 ledrelik bir ağırlığı ifade ediyordu⁸⁵¹. 1 ledre ise, duruma göre 100 ila 133 dirhemdir⁸⁵². Ortalama bir değer olarak 120 dirhem kabul edilirse, bir vezne 11,545 kg eder. İnalçık, bir de 72 ledrelik bir

⁸⁴⁴ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 324; H.İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 248

⁸⁴⁵ Y. Öztürk, *a.g.e.*, göst. yer

⁸⁴⁶ 1 Medre 7-8 okka alınmıştır.Medrenin değişik değerleri için bkz. Medre.

⁸⁴⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 65

⁸⁴⁸ A. Akgündüz, *a.g.e.*, IV, s. 534

⁸⁴⁹ H. İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 444

⁸⁵⁰ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 64-65

⁸⁵¹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 44; A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 469; VI, s. 300

⁸⁵² Ledre hakkında geniş bilgi için bkz. Ledre

vezneden bahseder ki, bu durumda bir vezne 23,09 kg eder⁸⁵³. Vezne odun ve tuz gibi maddelerin tartılmasında da kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür.

Tablo-28 Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Vezneler

Yer	Okka	Kg	Cins
Ahyolu ⁸⁵⁴	45	57,726	
Bağdat ⁸⁵⁵	54	69,2712	
Bağdat ⁸⁵⁶		78	Sebze ve tahıl
		50	Kömür
Basra ⁸⁵⁷		14,25	
Kerkük ⁸⁵⁸		100	
Mora ⁸⁵⁹		12,02	
Mora ⁸⁶⁰	50-78	64-100	Odun
Musul ⁸⁶¹	10	12,282	
Suriye ⁸⁶²		30-65	
Süleymaniye ⁸⁶³		100	

VİMEK

Ergani'de kullanılan bu ölçü bir sepet veya at yükünün yarısına eşitti⁸⁶⁴. Bir at yükünün dört İstanbul kilesi⁸⁶⁵ olduğu düşünülürse bir vimek 40 okka (yaklaşık 50 kg) olur.

YARIM

Kastamonu'da 7,5 (9,621 kg) okka⁸⁶⁶ olan bu ölçü Bolu ve Ankara'da ½ İstanbul kilesi (12,828 kg) kadardı⁸⁶⁷.

⁸⁵³ H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 254

⁸⁵⁴ Lütfi Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", s. 123

⁸⁵⁵ V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

⁸⁵⁶ C. Issawi, *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, s. 518

⁸⁵⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 44

⁸⁵⁸ C. Issawi, *a.g.e.*, s. 518

⁸⁵⁹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 469

⁸⁶⁰ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, s. 312

⁸⁶¹ H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 254

⁸⁶² C. Issawi, *a.g.e.*, göst. yer

⁸⁶³ C. Issawi, *a.g.e.*, göst. yer

⁸⁶⁴ Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 153

⁸⁶⁵ Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*, s. 29

YÜK

Himl olarak da bilinen yük, bir yük hayvanının (at, eşek, katır veya deve) taşıdığı miktarı ifade ettiği gibi, belli bir miktar parayı da karşılıyordu. Para miktarını gösterirken bir yük 100 000 akçe anlamına gelirdi⁸⁶⁸. Hayvan ağırlığı olarak ise değişik değerlere sahipti ve her hayvanın taşıyacağı yük, hatta hayvan üzerindeki çul⁸⁶⁹ bile ayrı ayrı standartlara sahipti. Ancak, kaynaklarda bu konuda da farklılıklar göze çarpmaktadır. Mesela, Uysal, odun için katır yükünün yüksekliğini 3 karış, boyunu 6 karış; eşek yükünün yüksekliğini 2,5 karış, boyunu 6 karış verirken⁸⁷⁰, Çağatay odun için katır yükünü 4 karış, eşek yükünü ise 3 karış olarak vermiştir⁸⁷¹. Deve yükü ise kaynaklarda genellikle, 6 karış olarak geçmektedir⁸⁷².

Esas itibariyle himl, deve yükü olarak kabul edilir, eşek yükü ise İran'a özgü olup, *harvar* adıyla bilinirdi. Harvar aynı zamanda at, katır ve sığır gibi hayvanların taşıdıkları yük miktarını da ifade ediyordu⁸⁷³.

Anadolu'nun özellikle Doğu kısımlarında göze çarpan yük, her biri 4 batman olan 8 boğça kadardır ki, bu at ve katır yükü için geçerlidir (152,011 kg-162,144 kg)⁸⁷⁴. Deve yükü ise 243,218 kg⁸⁷⁵ gelmektedir. Hinz, Blau'dan naklen bir deve yükünün 230 kg olduğunu söylemektedir. Yine Tavernier'den naklen, 17. yüzyılda Anadolu'nun dağlık bölgelerinde deve yükünün yaklaşık 390 kg, alçak bölgelerde ise 735 kg olduğunu söylemektedir⁸⁷⁶. Diğer yandan Özbilgen, ağır yük kervanlarındaki develerin 250-300 kg yük taşıyabildiklerini belirtmektedir⁸⁷⁷. Genel anlamda deve yükü, 255 kilogramı ifade ediyordu ki, bu Hinz'in, Tavernier'den naklen verdiği rakamların oldukça altında

⁸⁶⁶ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1568

⁸⁶⁷ V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

⁸⁶⁸ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1998, s. 76; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, İstanbul, 1974, s. 104; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden Hukuk ve İktisadiyeti Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, II/12 (Nisan 1943), s. 415

⁸⁶⁹ Çul ile ilgili bkz. Ö.L.Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I", *Tarih Vesikaları*, I/1-6 (Haziran 1941-Mayıs 1942), s. 337; Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara, 1989, s. 102

⁸⁷⁰ Abdullah Uysal, *Zanaatkarlar Kanunu (Kanunname-i Ehl-i Hiref)*, s. 93

⁸⁷¹ Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, s. 104

⁸⁷² N. Çağatay, *a.g.e.*, göst. yer; *Osmanlı İmparatorluğu Toprak Kanunları*, s. 82

⁸⁷³ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 17

⁸⁷⁴ Mardin Sancağı Kanunnamesinde bu yükün 30 batman olduğunu belirtilirken, Ruha (Urfa) Sancağı Kanunnamesinde 32 batman olduğu yazılıdır. Bu durumda, bir yük Ruha için 152,011 kg, Mardin için ise 162,144 kg olmaktadır.

⁸⁷⁵ M. Mehdi İlhan, bu değeri *himl* olarak vermektedir. Daha önce bulduğumuz 162,144 kg'lık değeri ise yük olarak vermektedir (bkz. M.Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, s. 179).

⁸⁷⁶ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 16

⁸⁷⁷ Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı, "Adab-ı Osmaniye"*, İstanbul, 2003, s. 756

bir miktardır. Yük standartlarının bile belirlendiği düşünülürse, bu rakamlar biraz şüphelidir. Güçer ise, 1 at yükünü 4, 1 deve yükünü ise 10 İstanbul kilesi kadar vermiştir⁸⁷⁸. Bu durumda 1 at yükü 80 okka ve 1 deve yükü de 200 okka olmaktadır.

Diğer yandan yük, maden işletmelerinde, tarımsal ürünlerde ve tuhafiyeye işlerinde de kullanılmaktaydı. Yük kelimesi, Osmanlı Türkçesinde nakledilecek değişik çıkın, bohça ve paketlenmiş eşyalar için kullanılırdı. İnalıcık, yükü tanımlarken 2, 4 veya 8 parçalık ağırlıklar olduğundan bahseder ve yükü tay, denk, heybe (heğbe), bohça (boğça), girar (garar/harar), tağar (dağar), çuval, sanduk (sandık), sepet (seped) veya tulum⁸⁷⁹ gibi ölçülerin üst birimi gibi kabul eder. İnalıcık'ın bu görüşünde haklılık payı vardır. Çünkü bazı bölgelerde yük ifade edilirken, sandık⁸⁸⁰ ve sepet⁸⁸¹ gibi birimler kullanılmıştır. A. Vefik Paşa da tay ve denk için “yükün yarısı” ifadesini kullanmıştır⁸⁸². Bu durumda yük veya himl ifadesi kullanıldığında, yukarda saydığımız ölçü birimlerinin de bunların aksamı olduğu düşünülmelidir.

Tablo-29 Hayvanların Taşadıkları Ağırlıklar⁸⁸³

Kaynak	Deve	At	Katır	Eşek
R.Bulliet	226-269 kg			
13.yy Hinz				83,3 kg
1484 Bursa sicili		214 kg (ipek)		
16.yy Güçer	256 kg			
19.yy Chesney	244-293 kg			
17.yy P.Mason	270 kg			
17.yy Tavernier	293-342 kg			
16-17.yy İran Steensgaard	200 kg			
19.yy O.Kurmuş	250-450 kg			

⁸⁷⁸ L. Güçer, *a.g.e.*, s. 29

⁸⁷⁹ H. İnalıcık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 432. Ayrıca, yük için bkz. H.İnalıcık, “Yük (himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture”, *Turcica*, XV (Louvain, 1984), s. 131-156

⁸⁸⁰ Kudüs Sancağı Kanunnamesinde “ve armud ve elma yükünden ki, her yük dört sandık olur” ibaresi bir bakıma yük'ün aksamı olarak sandık'ı işaret etmektedir (A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 54). Diğer yandan Cohen, Kudüs'te kullanılan yükün 140 rıtl olduğunu yazmaktadır (Cohen, *Osmanlı Kudüsünde Loncalar*, s. 167). Bu durumda 1 Kudüs rıtlı 800 dirhem (bkz. rıtl) hesabıyla 350 kg etmektedir ki, 1 sandık da 87,5 kg eder.

⁸⁸¹ Diyarbakır Sancağı Kanunnamesinde meyve yükünün 4 sepetten oluştuğu ifade edilmiştir (“Ve meyvesi ekser sepet ile getirürler imiş, dört sepet bir himl imiş”), A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 455; M. Mehdi İlhan, Diyarbakır'daki ölçüler hakkında bilgi verirken yük ve himli ayrı ayrı ele almıştır (M. Mehdi İlhan, *a.g.e.*, s. 179). Kanaatimize göre yük ile kastettiği at, eşek veya katır yükleridir. Himl ise muhtemelen deve yükü için kullanılmıştır. Kanunnamede geçen himl kelimesinden yola çıkarsak, 1 himl 243,216 kg 1 sepet de 60,804 kg eder.

⁸⁸² A.Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 114, 373

⁸⁸³ H. İnalıcık, *Ottoman Empire-Essays.*, s. 439

1846 Consular Report İssawi	307 kg	153 kg		76,868 kg
1863 Consular Report İssawi Turkey	253 kg	164 kg	190 kg	76-114 kg
1870 A & P	314 kg	157 kg	157 kg	135 kg

Balkanlar'da kullanılan yük ise genelde İstanbul kilesinin katlarından oluşan bir eşitliğe sahiptir. Yani Rumeli bölgesinde yük tanımlanırken, İstanbul kilesince miktarı belirtilerek kullanılmıştır. Bunun yanında bazı bölgelerde, yerel kilenin veya müzur denen başka bir ölçünün katı olarak da kullanılmıştır.

Tablo-30 Osmanlı Ülkesinde Kullanılan Yük Miktarları⁸⁸⁴.

Yer	Değer
Ağrıboz (Buğday,arpa) (Şıra)	160 Okka 70,554 Kg
Arnavutluk	120 okka= 153,936 kg
Atina	7,5-8 İstanbul kilesi
Balyabadra	7 Destü
Balyabadra Nevahileri	8 Destü
Bosna	8 Medre
Budemle	6 İstanbul kilesi
Bursa (ipek)	405 lidre 155,86 kg
Devline	6 İstanbul kilesi
Diyarbakır (yük) (himl)	162,144 kg 243,216 kg
Erzincan (ipek)	10 batman 61,574 kg
Ezdin	6 İstanbul kilesi
Gazze	130 Rıtl
İlbasan	16 Batman
İlbasan	6 İstanbul kilesi
İpek	6 İstanbul kilesi
İskenderiye	6 İstanbul kilesi
İstefa	6,5 İstanbul kilesi

⁸⁸⁴ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 271; V, s. 298, 369, 387, 388, 390, 392, 394, 493; VI, s. 424, 557, 623; VII, s. 46, 54, 507, 513, 676, 707; VIII, s. 478, 528; L. Gücer, *a.g.e.*, s.119; K. Y. Koprman, "al-Malik al-Muayyad Şayh al Mahmudi devrinde (1412-1421) Mısır'ın Mali ve İktisadi Durumuna Umumi Bir Bakış", s. 170; C. Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, s. 59; Tacida Hafız, "Vulçitrın Kanunamelerinde Zirai, Ekonomik ve Mali Durum", *CİEPO VII. Sempozyumu Bildirileri Peç: 7-11Eylül 1986*, (Ankara, 1994), s. 449

İzla Reka	6 İstanbul kilesi
İzvornik	132 Okka
Kudüs	140 Rıtl
Livadiye	6 İstanbul kilesi
Mardin	30 Batman
Mısır	135-270 kg
Mısır (katır yükü)	125 kg
(deve yükü)	250 kg
Ohri	6 İstanbul kilesi
Pogdoriçe	6 İstanbul kilesi
Prizrin	6 İstanbul kilesi
Ruha (deve yükü)	48 Batman
(katır yükü)	32 Batman
Sanla	7,5 İstanbul kilesi
Semendire	100 Okka
Sırbistan (maden)	4 kile = 102,636 kg
(mineral, cevher)	4 kabal = 99,576 kg
Vulçitrın	6 İstanbul kilesi

İpek yükünün ağırlığı konusunda ise çok çeşitli değerler söz konusudur. İpek yükü için 34 kg ve 301 kg⁸⁸⁵ arasında değişen değerler de vardır.

Tablo-31 İpek Yükü Değerleri⁸⁸⁶:

Yer ve Tarih	Miktarı	Kg
İran ve Genova 1340	1 fardello = 252 Genova libresi	79,821
Azak (Tana) 1542	1 fardello	79
İran 15.yy	2 some	301,230
İran ve Mardin 1518	1 yük = 8 boğça = 32 batman = 126,4 okka (1 boğça=15,8 okka)	162,144 boğça=20,268 kg
Bursa 1484	1 at yükü= 71.4 menn	214,200
Bursa 1485	1 'idl = 176 lidre	68,000

⁸⁸⁵ Kanaatimizce bu değerler, yükün alt birimleri olarak işaret ettiğimiz değerlerden veya birimlerin yöresel farklılığından kaynaklanmaktadır.H. İnalçık ipek yükünün 154 kg olduğunu yazarken (H. İnalçık, "İpek", *DİA*, XXII, s. 363; H. İnalçık, "Harir", *EF*, III, Leiden, 1971, s. 212) Ö. Ergenç 154 ila 193 kg arasında değiştiğini yazmaktadır (Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten*, LII, s. 203, (Ağustos 1988), s. 509)

⁸⁸⁶ H. İnalçık, *Ottoman Empire- Essays*, s. 434

Bursa 1490	1 ipek yükü = 90 lidre	34,635
Bursa 1621	1 himl = 550 lidre	176,380
Erzincan 1516	1 yük = 10 batman = 19200 dir.	61,574
Bursa 1526	1 yük = 208 lidre	79,000
Bursa 1775	1 balya = 170 libre	110,000
İstanbul 1600	1 ferde = 70-90 okka	89,796-115,432
Bursa 1620	1 himl = 550 lidre	209,551
İran 1600	1 balya ipek = 300 libre sottile	90,000
İran XVII. Yy	1 büyük balya=408 Alman (Hollanda) poundu	201,552
İran (Gence) 1727	1 divani himl = 48 okka	61, 547
İran, Bursa 1500	1 tenbelid (tanbalit)= yarım at yükü= 300 lidre	96,210

ZARF

Kab, kılıf, mahfaza anlamlarına gelen⁸⁸⁷ zarf, bir ağırlık ve hacim ölçüsü olarak kullanılmıştır. Özellikle Arap coğrafyasında kullanılan zarf, Osmanlı ölçü standartizasyonu çerçevesinde yeni ölçüler içinde kendini bulmuştur. Ölçü standartizasyonundan sonra Osmanlı Devleti'nde;

1 kile = 10 yeni şinik = 100 ölçek = 1000 yeni kutu = 10000 zarf⁸⁸⁸ eşitliği olan yeni ölçüler yürürlüğe girmiştir. Ölçü reformundan önce 1 eski kile 16 zarf iken, yapılan değişikliklerle zarfın hacmi küçülmüştür. Anadolu'da kilenin aksamı olarak kullanılan zarf küçük bir değere sahipti⁸⁸⁹.

Arap coğrafyasında yağ ve bal gibi ürünlerde kullanılan zarf, Gazze'de 30 rıtl⁸⁹⁰ balı ifade ediyordu. Gazze rıtlı 800 dirhem⁸⁹¹ olduğuna göre bir zarf yaklaşık 77 kg kadardır.

ZERRE

Bkz. Dirhem

⁸⁸⁷ F. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 1168

⁸⁸⁸ C. Kallek, "Kile", s. 570

⁸⁸⁹ C. Kallek, "Kile", göst. yer; Eski zarf 1,6 kg yeni zarf ise 2,5 gram olmaktadır. 1 kile=20 okka=25,6 kg alındı.

⁸⁹⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 46

⁸⁹¹ A. Cohen, *Osmanlı Kudüsünde* Loncalar s. 31 1714'ten önceki değer göz önüne alınmıştır. 1714'ten sonraki 900 dirhemlik değer esas alınır, bir zarf 86,5 kg etmektedir. (Hesaplama yapılırken bir dirhem 3,207 gram olarak alınmıştır)

İKİNCİ BÖLÜM

ALAN ÖLÇÜLERİ

ACRE

Takriben 4 dönümlük bir alanı ifade eder ki, 1 dönüm 1000 m², 1 acre de 4000 m²dir¹

'ADDAN

Şam eyaletinde kullanılan alan ölçülerinden biridir. Akarsuyun önünün kesilerek bir gün ve bir gece boyunca suladığı alana verilen isimdir. Kanunname metninden anlaşıldığı üzere bazı evkaf ve emlakın taksim edilmesi 'Addan'a göre yapılmaktadır².

BAĞ/ÇAPALIK

Osmanlı Devlet'inde bazı sancaklarda bağlar dönüm itibariyle değil, arşın ölçüsüyle (mesaha urganı) ölçülürdü³. Mesaha urganı "iki ucu mühürlü urgan" olarak da bilinirdi. Anlaşılacağı üzere devlet tarafından belli ölçüde bir urganın iki ucu mühürlenip bununla bağ veya arazi ölçümü yapılırdı⁴. Bu gibi yerler belirtilirken çapalık ifadesi kullanılırdı. Çiftlik'de olduğu gibi, bağda da bölgelere göre ölçüler değişmekteydi. Mesela, Mohaç'ta bir bağ 32 çapalık⁵ iken Mora ve Mezistire'de 2 çapalık⁶ idi. A. Uysal ise, bir bağın terzi arşınıyla 55 ağaç, papuç arşınıyla da 40 ağaç olduğunu yazmaktadır⁷.

BAŞTİNA

Slavca asıllı olup Miras anlamına gelen baştina kelimesi Osmanlı fethi öncesi Bosna'da kralın önemli bir hizmet karşılığı bir şahsa daimî ve mutlak mülk olarak verdiği arazi parçaları için kullanılmaktaydı. Muhtemelen Bizans döneminde de bu tür arazi parçaları aynı adla mevcuttu. Nitekim, sadece Balkanlar'da değil aynı zamanda Fatih tarafından fethedilen Trabzon ve civarındaki gayr-i müslim halkın elindeki çiftliklerde tahrir defterlerinde baştina tabiriyle anılmıştı. Bosna'daki bu araziler mutlak

¹ Seval Orhan, *Osmanlılarda Ölçü ve Tartı Sistemi*, (Basılmamış Lisans Tezi), Elazığ, 1987, s. 90

² Ö. L. Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar I*, İstanbul, 1943, s. 220

³ Feridun Emecen, "Dönüm", *DİA*, IX, s. 521

⁴ Bağ ölçümüyle ilgili kayıt örneği için bkz. 6 Numaralı Mühime Defteri (972/1564-1565), II, Ankara, 1995, s.160, hüküm:1113

⁵ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, İstanbul, 1992, s. 320

⁶ Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 328, F. Emecen, "Dönüm", göst. yer

⁷ Abdullah Uysal, *Zanaatkarlar Kanunu (Kanunname-i Ehl-i Hiref)*, Ankara, 1982, s. 16. "1 terzi arşını 68 cm'dir" (A. Akgündüz, *a.g.e.*, IX, s. 505)

mülk statüsünde olduğundan sahibi tarafından satılabilir, terk veya ferağ olunabilirdi. Ayrıca, bu topraklara sahip olanlar bütün angarya ve vergilerden muaftılar. Böyle bir toprağı ele geçirmek aynı zamanda asalet unvanına sahip olmayı da gerektirmekteydi. Bütün bu özellikleri dolayısıyla baştina Osmanlı arazi Hukukuna aykırı veya yabancı bir kavram değildi ve bir bakıma Padişah temliklerine benzemekteydi. Bosna fethedildiğinde burada önemli miktarlara ulaşan baştinalar tımar sistemi içine alınarak sahiplerinin ellerinde bırakılmıştı. Ancak bunlar eskisinden farklı olarak arazilerinde ettikleri mahsulün vergilerini vermekle yükümlü kılınmışlardı. Sırbistan ve Makedonya da ise baştinalar voynuk statüsündeki gayrimüslimlerin elinde olup eski asalet sınıfıyla ilgisi bulunmamaktaydı⁸.

Osmanlılar devrinde baştina adıyla tasarruf bakımından birbirinden ayrı iki çeşit arazi parçası kastedilmekteydi. Bunlardan ilki “raiyyet baştinası” diğeri ise askerî hizmet sınıflarına ayrılan baştinalardı. Gayr-i müslim raiyyetin elindeki baştinaların Osmanlı genel arazi sistemi içindeki çiftliklerden esas itibarıyla bir farkı yoktu. Tek fark bunların Hıristiyan raiyyetin elinde bulunması haraca bağılı olmasıydı. Bu gibi topraklara ayrıca “haraçlı baştina” adı da verilmekteydi⁹.

Genellikle normal bir çiftlikten daha geniş toprakları içine alan baştina Osmanlı kanunnamelerinde ziraat olunan yer ifadesiyle Müslümanların elindeki çiftliklere benzer şekilde tarif edilmektedir. Bu topraklar babadan oğla geçer ve Sipahi ondan tapu resmi alamazdı. Ancak ölen baştina sahibinin oğlu yoksa kızı ve diğeri akrabaları bu topraklarda hak iddia edemezdi. Sipahi bu şekilde boşalan baştinayı başkasına tapu ile verirdi. Fakat oğlu olmaksızın ölen baştina sahibinin toprağı üzerindeki değirmen bağ, bahçe ve ev varisleri olan akrabalarına kalırdı. Eğer ölen baştina sahibin kızı veya diğeri akrabası herhangi bir şekilde toprağı ele geçirip boş bırakmamış ve vergilerini muntazaman ödemişse o vakit sipahi bunlara müdahale edemezdi. Baştinası babasına intikal eden oğul bu toprakları bölüp başkasına satamazdı. Devlet esas olarak bu tip toprakların parçalanmamasını ve asıl şekliyle korunmasını benimsemişti. Hatta herhangi bir yolla parçalanma olursa bu parçalar birleştirilir ve bir bütün halinde sipahi tarafından başkasına tapu ile verilir. Osmanlı öncesi uygulamalarının bir devamı olarak Sofya kanununa göre baştina sahibi yetiştirdiği mahsulün öşrünü verdikten sonra ikişer kile buğday ve arpa vermekle de mükellefti. Yine her baştina başına on akçe otlak resmi, iki

⁸ Feridun Emecen, “Baština”, *DİA*, VI, s. 135-136

⁹ F. Emecen, “Baština”, göst. yer.

akçe bostan resmi, iki akçe de kenevir resmi ödeniyordu. Baştinada beslenen domuzların ikisi için bir akçe verilirdi. Fakat bu yalnızca Sofya ve civarına bağlı bir uygulama olup, diğer yerlerde farklılıklar vardı. Mesela Ohri’de ek olarak yalnızca başlı başına otlak ve bostan vergileri alınmıyordu. Baştina sahibi ziraat yapmayıp toprağını özürsüz olarak boş bırakır ve bunu itiyat haline getirirse ondan “bedel-i ispençe” ve diğer mahsul bedeli olarak 150 akçe istenirdi. Eğer baştina sahibi baştinasını bırakırsa o taktirde sipahi bunu bir başkasına verebilirdi¹⁰.

Askerî statüdeki voynuk, doğancı, yuvacı ve martolos gibi zümrelerin ellerindeki baştinalar reâya baştinalarından farklı bir özellik gösteriyordu. Bunlardan voynuklar baştinaların mahsulü ile geçinir ve hizmetleri karşılığı öşür ve rüsum vermezlerdi. Bilhassa Sırbistan ve Makedonya’daki bu tür voynuk baştinaları fetihten önce de mevcuttu. Osmanlılar askere duyulan ihtiyaç dolayısıyla Sırp baştinalarını muhafaza etmişlerdi. Voynuk defterlerinden anlaşıldığına göre bu baştinalar büyük çiftlikler şeklindeydi. Mesela, Alacahisar ve Köstendil’deki bazı baştinalar 6 tarla, bir çayır, 2 bostan, 9 bağ, bir bahçe ve bir harmandan ibaret olup bazılarında meyve ağaçları ve değirmen de vardı. Kanunnamelere göre voynuklardan öşür, kovan öşrü, Hınzır resmi ve 100 koyuna kadar ganem resmi alınmazdı. Eğer voynuklar tımar toprağındaki bir baştinayı ekerlerse o zaman ettikleri yerin sipahisine gerekli vergileri ödemekler yükümlü bulunurlardı. Doğancı ve yuvacı statüsündeki gayr-i Müslimler ise hizmetleri karşılığı avarız vergilerinden muaf olmakla beraber baştinalarında yetiştiremediği mahsulün öşrünü verirlerdi. Martolos denilen Osmanlı hizmetindeki Hıristiyan muhafız ve akıncıların bazılarının da baştinaları vardı¹¹.

Ayrıca İstanbul ortakçılar kanununda ortakçılık statüsündeki Hıristiyan kulların ellerinde bulunan topraklarda baştina adıyla belirtilmiştir¹². Bosna’da “bînam ve bînişan” baştinalara da “bede” adı verilirdi¹³.

BİR IRGAT TIMAR EDER BAĞ

Bu ölçü birimi Ankara, Kırşehir ve diğer orta Anadolu şehirlerinde kullanılmaktadır. S. Orhan Ankara ve Kırşehir şer’iye sicillerinde bu konuyla ilgili

¹⁰ F. Emecen, “Baština”, göst. yer.

¹¹ F. Emecen, “Baština”, s. 136

¹² F. Emecen, “Baština”, göst. yer.

¹³ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 457

bolca belge bulunduğunu söylemektedir. Alan ölçüsü olarak 2 evlek veya yarım dönümdür¹⁴.

BİR MİJET ARAZI

S. Orhan 5000 m²'lik bir alana karşılık gelen bir ölçü olduğunu yazmaktadır¹⁵.

CERİB

Cerib kelimesi, vadi anlamında olup, belirli büyüklükte bir arazi parçası için kullanılan bir tabirdir¹⁶.

Mısır'lı alim Reyyis, kaynaklarda yer alan çeşitli tariflere dayanarak ilk dönemlerde, cerib'in büyüklüğünün 1366,0416 m² olduğunu ortaya koymuştur¹⁷. Hinz ise, Ortaçağ'da küçük cerib'in 1592 m² (veya 1600 m²)¹⁸, büyük cerib'in ise 5837 1/3 m² olduğunu yazmaktadır¹⁹.

İslam dünyasında kullanılan diğer ölçü birimlerinde olduğu gibi ceribde de çeşitli devirlerde farklı bölgelerde değişik değerler ifade etmiştir. Mesela 17. yüzyılda 958 m² olan ceribin bugün 400 m² ile 1450 m² arasında bir çok mahalli kullanımına İran'da rastlanmaktadır²⁰.

Osmanlı Devleti'nde cerib, enine ve boyuna 60 ziralık bir alanı (3600 zira²) kapsamaktaydı. Kandiye Kanunu'nda 1 zira'nın 7 kabza²¹ olduğu belirtildiğine göre ve 1 kabza 4 parmak ettiğine göre²² (1 parmak = 31,5 mm)²³ 1 cerib 2800,5264 m² eder²⁴.

Diğer taraftan Reyyis, hacim ölçüsü olarak kullanılan ceribiin miktarını 312 lt vermiştir²⁵. Reyyis'e göre,

$$\text{cerib}^{26} = 4 \text{ kafiz}, \text{ kafiz} = 12 \text{ sa}', \text{ sa}' = 2,75 \text{ lt}' \text{ dir}^{27}.$$

¹⁴ Seval Orhan, *a.g.t.*, s.9 0

¹⁵ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 96

¹⁶ Mustafa Fayda, "Cerib", *DİA*, VII, s. 402

¹⁷ M. Fayda, "Cerib", göst. yer

¹⁸ C. E. Bosworth, "Misaha", *EF*, VI, Leiden, 1978, s. 138

¹⁹ W. Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 81

²⁰ M. Fayda, "Cerib", s. 402

²¹ Ö. Lütfi Barkan, *a.g.e.*, s. 352

²² M. Z. Pakalın, *OTDTS*, I, s. 280-281

²³ Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygurluğı ve Mimarisi*, (çev. Aslı Ataöv), İstanbul, 2001, s. 257

²⁴ Bu denklemlle 1 zira 88,2 cm etmektedir. Mimar zirası esas alınırsa bu alan, 2025 m² eder.

²⁵ M. Fayda, "Cerib", göst. yer

Bunu dışında, hacim ölçüsü olarak cerib'in 29,5 lt ile 138 lt arasında değişen çeşitli değerlerinin olduğu da söylenmektedir²⁸. Devellioğlu ise cerib'in 216 lt hacminde olduğunu yazmaktadır²⁹.

ÇİFTLİK

Çiftlik Farsça cuft > çift ile Türkçe -lik ekinden meydana gelmiş olup bir çift öküzle sürülebilecek büyük toprak parçalarını ifade eder³⁰. Nitekim nim/yarım çift için tek öküzle sürülebilecek toprak manasında öküzlük tabiri de kullanılmıştır³¹. Balkanlarda özellikle Slavların yaşadığı bölgelerde bu kelimenin karşılığı olarak "baştina"³² tabiri kullanılmıştır. Önceleri tımar sistemi çerçevesinde bir çiftçi aileye yetebilecek büyüklükte toprak birimi iken daha sonraları büyük ziraî işletmeleri ve malikaneleri³³ ifade eden bir anlam kazanmıştır³⁴.

Osmanlı arazi sistemi içerisinde bir çiftlik kanunnamelerle belirlenmiş olup arazinin verimliliğine göre 60-150 dönüm arasında bir alanı kapsıyordu³⁵. Bu haliyle çiftlik tımar, vakıf ve mülk topraklarda ziraat (tarım) yapılan toprakların temel ünitesi özelliğini taşırdı. Reaya genel adıyla bilinen Müslüman ve gayr-i müslim köylüler ellerindeki topraklarını tapu ile tasarruf edebilirler ve karşılığında tayin edilmiş vergiyi (çift resmi) elde ettikleri mahsülün vergileri (öşr) ile birlikte toprağın intifa hakkı (has, tımar, vakıf veya mülk) kime verilmişse ona ödemekle yükümlü olurlardı³⁶. Bir anlamda köylüler toprağın daimi ve ırsî kiracılarıydılar³⁷. Yani toprağın işletim hakkı, tapu bedeli denilen bir kira karşılığında ve bir mukavele ile çiftçilere verilirdi³⁸.

²⁶ Devellioğlu buna ceribü't-tam demektedir (bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1997, s. 135).

²⁷ M. Fayda, "Cerib", göst. yer

²⁸ M. Fayda, "Cerib", s. 402

²⁹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1997, s. 135

³⁰ H. İncalcık, "Çiftlik", *DİA*, VIII, s. 313

³¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir, 2000., s.118. Kimi zaman çift tabiri de çiftlik yerine geçerdi. Bazı durumlarda ise çiftlik sadece çiftliklerde bulunan binalara işaret ederdi. Toprak kastedilirken çiftlik'arsam ifadesi kullanılırdı. (Yuzo Nagata, "Manisa Şer'i Mahkeme Sicil Defterlerinden Birkaç Not", *OTAM*, 3, (Ankara, Ocak 1992), s.200)

³² Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Emecen, "Baştina", *DİA*, VI. Ayrıca Balkanlar'daki çiftlikler için bkz. Bruce McGowan, *Economic Life in Otoman Europe*, Cambridge U.P., 1981, s. 73-79

³³ Büyük çiftlikler ve Malikane sistemi ile ilgili bkz. H.İncalcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, edt. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, (çev. Zeynep Altok), İstanbul, 1998, s. 17-35

³⁴ H. İncalcık, "Çiftlik", s. 313

³⁵ H. İncalcık, "Çiftlik", *Eİ²*, II, Leiden, 1983, s. 32

³⁶ H. İncalcık, "Çiftlik", s. 313-314

³⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Öşür", *İA*, IX, s. 485

³⁸ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van, 1997, s. 294

Çiftçi-köylünün temel toprak birimi olduğundan, çiftliğin parçalara bölünmesi yasaklanmıştı³⁹. Bir çiftlik en fazla ikiye bölünebilirdi⁴⁰ ve temelde çift ile nim arasında uygulamada herhangi bir farklılık yoktu. Sadece vergi olarak “nim çift”ten yarısı alınırdı.

Bir çiftliğin birkaç kişi arsında bölünmüş olduğu fark edildiğinde toprak muhakkak önceki haline getirilirdi. Eğer çiftlik sahibi arkasında birkaç oğul bırakarak ölürse, oğullar toprağın tasarrufunu topluca üstlenirdi⁴¹. Ancak yukarda da belirttiğimiz gibi, çiftlik ikiye bölünebileceğinden dolayı, şayet iki oğul varsa çiftlik bunlar arasında ikiye bölünebilirdi.

Ebusuud Efendi, çiftliğin bir bütün olduğunu, eğer parçalara ayrılırsa çift resmi alınmasının mümkün olamayacağını ve toprağın temel vasfını kaybedeceğini⁴² belirterek çiftliklerin parçalanmasına karşı çıkmıştır. Gerçekten de yapılan genel tahrirler sırasında, parçalanma sonucu orijinal şeklini kaybetmiş birçok çiftlik tespit edilmiş ve bunlardan vergi alınamamıştır⁴³.

Reaya çiftliklerinin yanı sıra eski uygulamaların bir devamı olarak doğrudan doğruya askeri zümrelerin ellerinde de çiftlikler bulunuyordu. Bu kategoriyi özel bir askeri teşkilat içinde yer alan yaya-müsellem, doğancı çiftlikleri ve tımarlı sipahilerin ellerindeki hassa çiftlikleri oluşturuyordu. Bunların reaya çiftliklerinden farkları, raiyyet vergilerini ödememeleriydi. “Kılıç yeri” olarak da anılan hassa çiftlikleri, ortakçılık ve mukataa, yani bir çeşit toprak kiracılığı sistemiyle tımarlı sipahiler tarafından işletilirken, yaya ve müsellem çiftlikleri genellikle kendileri tarafından ekilip biçilirdi. Bu sonuncu gruba giren çiftliklerin, orijinal ölçü ve karakterleri değiştirilemez, genellikle “Mehmed yeri, Ali yeri” gibi, o yeri elinde bulunduran şahsın adıyla anılırdı. Zaman zaman sipahilerin kanunsuz olarak raiyyet çiftliklerini, kendi hassa çiftliklerine katmaya teşebbüsleri ettikleri de oluyordu. Fakat 16. yüzyılda bu gibi uygulamalara son verilerek sipahilere ait hassa çiftliklerinin çoğu raiyyet çiftliği haline getirildi ve toprak sisteminin ıslahına çalışıldı⁴⁴.

³⁹ H. İncalcık, “Çiftlik”, s. 314

⁴⁰ H. İncalcık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, *Bellekten*, XXIII/92 Ankara, 1959), s. 583

⁴¹ H. İncalcık, *Çiftliklerin Doğuşu*, s. 18

⁴² H. İncalcık, “Çiftlik”, göst. yer

⁴³ H. İncalcık, “Çiftlik”, göst. yer

⁴⁴ H. İncalcık, “Çiftlik”, göst. yer

Vakıf ve mülk topraklardaki çiftlikler de diğer çiftlikler gibi reaya tarafından ekilmekteydi. I. Bayezid ile II. Mehmed zamanlarında ve 16. yüzyılda bu gibi çiftliklerin büyük kısmı tımara çevrildi⁴⁵.

Osmanlı padişahları 14. ve 15. yüzyıllarda köyleri veya çiftlikleri nüfuzlu şahıslara büyük tımarlar şeklinde verebiliyordu. Bu gibi uygulamalarda çiftlik bir arazi ölçüsü değil, padişah tarafından verilmiş şahsi mülkü ifade edecek bir mahiyet kazanmıştı. Bu tür çiftlikler “ber vech-i çiftlik” veya “vech-i mülkiyet” olarak verilirdi. Bunların gelirleri ise genellikle şehirlerde yaşayan sahipleri tarafından toplu bir meblağ karşılığı kirâ yoluyla (mukataa) toplanır ve çiftlik sahibi tam teçhizatlı bir askeri (eşkinçi) beslemek ve sefere göndermekle yükümlü bulunurdu⁴⁶.

Askeri zümre mensupları tarafından ekilmemiş arazilerde açılmış olan çiftliklerden sadece oşür vergisi alınır. 16. yüzyılın sonlarında yeniçerilerin eline geçmiş olan bu gibi arazi parçalarının sayısı hızlı bir artış göstermişti. Bununla birlikte 16. yüzyılda genel uygulama, askeri çiftliklerin raiyyet çiftliği haline getirilmesiydi. Bunun da sebebi, tımar gelirlerinin büyük ölçüde raiyyet vergilerine dayanmasıydı⁴⁷.

Tımar sisteminin çöküşü, bütün gelişmeleri tersine döndürdü. Özellikle 1595-1609 yılları arasındaki büyük sosyal çalkantılar dönemi sırasında ve sonrasında raiyyet çiftliklerinin büyük kısmı kapıkulu ve saray mensuplarının eline geçti. Böylece mülk ve mukataalı çiftlik olarak verildiği eski dönemlere ait uygulamalar yeniden canlandı ve büyük ölçüde yaygınlaşmış oldu⁴⁸.

16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başlarından itibaren sipahilerin ve (genellikle kapıkulu dahil tüm seyfiye sınıfından) kimi diğer güçlü kişilerin mevcut koşullardan faydalanıp reayanın çiftlerine, otlaklara, ormanlara ve geleneksel olarak köylülerin ortak kullanım sahası olagelmiş diğer topraklara zorla el koyması gerçeğini değiştirmede. Bu durumda süreç, kesinlikle kanuna aykırı bir şekilde seyretmekteydi. Durumu onaylamadığını çeşitli tebliğlerle belirten hükümet kadılarına fermanlar göndererek bu uygulamaları meşrulaştıracak hüccetler hazırlamalarını da yasaklamıştı. Köylünün bu mülksüzleşmesi, iki ayrı şekilde olmuştu. Bunlardan ilki, toprağı işleyen kişinin yerinde

⁴⁵ H. İncalcık, “Çiftlik”, göst. yer. XV ve XVI. Yüzyıllardaki toprak reformlarıyla ilgili olarak bkz. Mithat Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğunda XV. ve XVI. Yüzyıllarda Girişilen Toprak Reformları ve Sonuçları”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 35, (İstanbul, Ağustos 1970), s. 68-71

⁴⁶ H. İncalcık, “Çiftlik”, göst. yer

⁴⁷ H. İncalcık, “Çiftlik”, göst. yer

⁴⁸ H. İncalcık, “Çiftlik”, göst. yer

kaldığı, ama üzerine yeni ve daha ağır koşulların dayatıldığı “ismî mülksüzleşme” idi. Reaya bu biçim söz konusu olduğunda yalnız eskisi gibi devletin tımarlı sipahilerin taleplerini değil, aynı zamanda “sahib-i alaka” ya da “sahib-i çiftlik” adı verilen yeni bir kişinin taleplerini de karşılamak zorundaydı. İkinci biçim, köylülerin herhangi bir sebeple kaçmasıyla ya da reayanın zorla sürülmesiyle boş kalan çiftlere el konulduğu “cismî mülksüzleşme” idi. Tarlaların ekilmesi için kaçak köylüler istihdam ediliyor, ancak bunlar geleneksel reaya statüsünün dışında, yeni ve daha kötü koşullar altında toprağı işliyorlardı⁴⁹.

Köylülerin kaçması veya göç etmesi nedeniyle toprağın boş kalması ve yerel güçlerin gittikçe artan hareket serbestisi, o dönemde imparatorluğun içine düştüğü çeşitli krizlerle bağlantılıydı. Askeri harcamalardaki artış, savaş gelirlerindeki düşüş, Amerikan gümüşünün etkisiyle yeni ticaret yollarının rekabeti yüzünden Ortadoğu’da eskiden beri elde edilen kârların azalması gibi ekonomik gelişmeler nedeniyle devletin içine düştüğü malî kriz, paranın değerinin düşmesine, enflasyona ve zaman içinde devlet, yerel yöneticiler ve sipahilerin reayaya yüksek vergi bindirmesine yol açtı. Böylesine büyük bir borcu ödemek zorunda kalan köylü, tasarrufundaki toprağı bırakıp kaçmaya mecbur kalıyordu. Kaçmasa bile çiftini rehine koyduktan ya da sattıktan sonra toprağında kalma imtiyazını ve daha başka ölçüsüz, keyfi taleplerle karşılaşmamak ve yerel eşraftan birinin himayesini elde etmek maksadıyla haklarından vazgeçmeye razı oluyordu. İmparatorluğun içinde bulunduğu siyasî kriz, merkezî iktidar ve onun hem kendi yerel temsilcileri hem de ayan üzerindeki denetimin zayıflaması, aşırı vergilendirme yönündeki genel eğilimi perçinliyordu. Reayanın suistimallere, aşırı vergilere, haksız el koymalara direnmesi imkansızlaşıyor, kaçmak, bir kez daha tek seçenek olarak kalıyordu⁵⁰.

Askerî krizin etkileri de kendini belirgin şekilde gösteriyordu. Bir taraftan savaşların yarattığı kargaşa, diğer taraftan ise savaş teknolojisindeki değişimler reayanın topraklarından ayrılmasında etkili oldu. Eski sipahi ordusunun çağdışı kalması ve ateşli silahlarla donanmış, yeni askerlere (özellikle piyadelere) ihtiyaç duyulması nedeniyle devlet, genç reayanın orduya girmesine izin vermeye başladı. Bu yeni olanakların, topraksız köylüler ve hatta çift sahibi genç reaya için cazip oluşunun, reaya topraklarının boşalmasındaki payı büyüktür. 16. ve 17. yüzyılın başlarında köylüleri

⁴⁹ Gilles Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (editörler: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok), İstanbul, 1998, s. 43

⁵⁰ Gilles Veinstein, *a.g.m.*, s. 44

tarımdan uzaklaştıran unsurlardan daha etkili ve daha doğrudan etkili olanı, merkezi yönetimin paralı askerlere olan talebinin giderek artmasıdır. Bu olgunun olumsuz etkileri “sekban” ya da “sarıca” adı verilen bu yeni askerlerin, seferlerden sonra terhis edildikleri zaman kırsal bölgelerde huzursuzluk yaratmaları ile katmerlenmişti. Bunlar denetimden çıkmış, “kapusuz levend” olmuştu ve reayayı taciz etmekteydiler⁵¹. Bu dönemde meydana gelen ve “büyük kaçgunluk⁵²” adıyla anılan Anadolu köylülerinin yerlerini, yurtlarını terk edip dağılmaları olayı sonucu, terk edilmiş olan bir çok çiftlik yeniçeri ve diğer askerî zümreler tarafından tapu ile üzerlerine alındı⁵³.

Kırsal bölgelerde yeni koşulların ortaya çıkmasına neden olan ve reaya topraklarına el koyulmasına fırsat veren etkenlerden bazıları, Osmanlı'nın gerileme döneminde yani 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyıl. arasında süreklilik gösterirken, bazıları da savaşlarla daha yakından bağlantılıydılar ve etkileri daha konjüktürel. Celali döneminde yaşanan sorunların, 17. yüzyılın sonundaki Avusturya savaşlarının ve 18. yüzyılın sonundaki Rus Savaşlarının köylülerin büyük dalgalar halinde topraklarından kaçmasının ve mülksüzleşmesinin koşullarını hazırladığı su götürmez bir gerçektir⁵⁴.

Bu sayede çiftliklerin eyaletlerdeki zengin ve nüfuzlu şahısların elinde toplanması ise esas itibariyle, mukataa sistemi sayesinde gerçekleşmişti. Eskiden beri uygulanmakta olan mukataa sistemi, tımar sisteminin bozulması sonucu, tımar topraklarının mukataa olarak oldukça yüksek fiyatlarla zengin sivil şahıslara kiralanması sebebiyle hızla yaygınlık kazandı. Bunda bir takım idarî suistimaller de büyük rol oynamıştı. Giderek 18. yüzyılda büyük âyan ve ağa çiftlikleri ile malikâneleri ortaya çıktı. Bu yüzyılda âyanın zaptettikleri yerler mukataalı arazilerdi ve çiftlik tabiri, bu yüzyıldan itibaren büyük mülk veya ziraî işletme anlamını kazanmaya başladı. Tanzimat döneminde bu gibi büyük toprakların dağıtılmasına teşebbüs edildiyse de önemli bir başarı sağlanamadı. Bu durum 19. yüzyılda Balkanlar'daki köylü ayaklanmalarının ana sebebini teşkil etti.

⁵¹ Gilles Veinstein, *a.g.m.*, s. 44

⁵² Celalî İsyanları hakkında ayrıntılı bilgi için Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyanları*, Ankara, 1999; Sencer Divitçioğlu, ““Oyun Teorisi” Bağlamında Celalî İsyanları (1596-1611)”, *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, 19, İstanbul, s. 137-145; William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân (1591-1611)*, (çev. Ülkün Tansel), İstanbul, 2000

⁵³ H. İnalçık, “Çiftlik”, s. 314

⁵⁴ Gilles Veinstein, *a.g.m.*, s. 45

Ölçü olarak çiftlik

Osmanlı arazi sistemi içerisinde çiftlik, kanunnamelerle belirlenmiş olup, arazinin verimliliğine göre 60-150 dönüm arasında bir alanı kaplıyordu⁵⁵. Genel kanunnamelerde⁵⁶:

	<u>Has</u>	<u>Evsat</u>	<u>Edna</u>
Sultan Selim Han Kanunnamesi ⁵⁷	60	80-90	130-150
Osmanlı Kanunnamlerinde	70-80	100	130
Tapuya Müte'allık Kanunname	70-80	100	130-150

Bunların yanı sıra, bazı bölgelerde arazi dağlık olduğundan belirli dönümlük çiftliklere ayrılması müşkül görülerek teamüle göre hareket edilmiştir. Mesela Gürcistan ve Çemişgezek'te bir çiftlik 180 dönümdür⁵⁸. Ve yine Mora'da, Mezistire, Benefşe, Furun? (muhtemelen Koron) ve Menun? (muhtemelen Modon) kazalarında bir çiftlik 50 dönüm iken, Çakoniye'de 20-30 dönüme bir çiftlik denmiştir⁵⁹.

Osmanlı Devlet'inde reaya, tasarruf ettiği toprağın karşılığında çift resmi adı altında bir vergi verirdi. Çift hane sistemi denen bu üretim tarzında esas olan toprağı, bir ailenin işleyebileceği büyüklükte parçalara bölerek aile çapında işletmecilik yapmaktır. Buradaki kıstas, raiyyetin evli olmasıdır. Evli olmayana çiftlik verilmemektedir⁶⁰. Dolayısıyla üretici ünite, köylü ailesini kasteden hanedir⁶¹. Sasaniler'den beri var olan bir altınlık bu vergi⁶², kombine bir vergidir. Roma'da "colon", Galya'da "mansus", Bizans'ta⁶³ "zevgarion" ile Osmanlı'da çift hanesi aynı şeydir⁶⁴.

⁵⁵ H.İnalcık, "Çiftlik", *Eİ²*, s. 32

⁵⁶ Hüseyin Özdeğer, "XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu", *TDAD*, 18 (İstanbul, 1982), s. 5-116

⁵⁷ Sultan Selim Han Kanunnameleri için bkz. Yaşar Yücel-Selami Pulaha, *I. Selim Kanunnameleri (1512-1520)*, Ankara, 1995

⁵⁸ N.Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Re'ayadan Alınan Vergi ve Resimler", *AÜDTCFD*, V (Ankara, 1947), s. 498

⁵⁹ Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 327

⁶⁰ M. Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta, 1998, s. 148

⁶¹ Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon, 1999, s. 366

⁶² Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 2000, s. 205

⁶³ Bizans-Osmanlı ilişkisi için bkz. H. İnalcık, "The Problem of the Relationship Between Byzantine and Ottoman Taxation", *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London, 1978, s. 237-242

⁶⁴ M. Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 148

Karamursal, bir çift için en az 22, en çok 57 akçe⁶⁵ ödendiğini söylemesine rağmen, bu rakam 60 akçeye⁶⁶ kadar çıkmaktadır.

DANİK

Bkz. Birinci Bölüm, Danik maddesi

DÖNÜM

Osmanlılar döneminde kullanılan bir arazi ölçüsü olan dönüm, genellikle geniş adımlarla yürüyen dönümcünün adımı ile $40 \times 40 = 1600$ adımkarelik⁶⁷ bir yüzölçümünü ifade eder. Ancak bu örfi dönümdür⁶⁸. Adım aralığı kişiden kişiye değiştiği için bu ölçü birimi kesinlik sağlamıyordu. Bu sebeple her adım, bir mimar arşını (75,78 cm) esas alan bir ölçü sistemi daha ortaya çıkmış ve buna şer'î dönüm adı verilmiştir. Buna göre 1 dönüm 1600 mimararşını kare (ma^2) yani, $916,8 \text{ m}^2$ veya $919,302 \text{ m}^2$ 'lik bir araziyi gösterirdi⁶⁹. Buna rağmen dönüm miktarı yine de her yerde aynı değildi. İstanbul ve çevresinde $35 \times 35 = 1225 \text{ ma}^2$ ($701,9 \text{ m}^2$), Anadolu'da $45 \times 45 = 2025 \text{ ma}^2$ ($1160,4 \text{ m}^2$), Mısır, Irak⁷⁰ ve İran'da $60 \times 60 = 3600 \text{ ma}^2$ ($2062,9 \text{ m}^2$) gibi dönümler kullanılmakta idi⁷¹.

Osmanlı Devleti'nde, 1881'de metre sistemini esas alan yeni bir ölçü tespit edilmiş ve buna "cedid dönüm" denmiş ve önceki ölçü "eski dönüm" olarak anılmıştır. Yeni kanuna göre bir cedid dönüm $50 \times 50 = 2500 \text{ m}^2$ idi⁷².

Bazı sancaklarda ise bağlar, dönüm olarak değil arşın ölçüsüyle (meseha organı) ölçülürdü⁷³. Mora ve Mezistire'de iki "çapalık"⁷⁴ yer bir dönüm kabul edilirken, Mohaç'ta 32 çapalık⁷⁵ yer bir dönüm kabul ediliyordu.

⁶⁵ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara, 1999, s. 168

⁶⁶ Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 327, ayrıca vergi miktarları için, N.Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Re'ayadan Alınan Vergi ve Resimler", *AÜDTCFD*, V (Ankara, 1947), s. 483-511; H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüşümü", *Belleten*, XXIII/92 (Ankara, 1959), s. 575-610

⁶⁷ Abdullah Mesud Küçükkolay, bir dönümün enine ve boyuna 60 adım olduğunu yazmaktadır. Kanaatimize göre bu hatalı bir yorumlamadır. Muhtemelen kastettiği cerib olmalıdır. Abdullah Mesud Küçükkolay, "Osmanlı Toprak Sistemi- Miri Rejim", *Osmanlı*, III, Ankara, 1999, s.54, Feridun Emecen, "Dönüm", *DİA*, IX, s. 521

⁶⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 118

⁶⁹ F. Emecen, "Dönüm", Y. Nagata, bir dönümün $939,3 \text{ m}^2$ olması gerektiğini söylemektedir. (Y. Nagata, "XVI. yy'da Manisa Köyleri 1531 Tarihli Saruhan Sancağına Ait Bir tahrir Defterinin İnceleme Denemesi", *İÜFTD*, 32 (İstanbul, 1979), s. 746

⁷⁰ V. Eldem Bağdat'ta kullanılan ve atik dönüm denen ölçünün $970,40 \text{ m}^2$ olduğunu yazmaktadır. V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

⁷¹ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 476; F.Emecen, "Dönüm", göst. yer

⁷² F. Emecen, "Dönüm", göst. yer

⁷³ F. Emecen, "Dönüm", göst. yer

⁷⁴ Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 328

İnalcık 17. yüzyılla ilgili çeşitli kanunnamelerden yola çıkarak farklı ölçülerde dönümlerden bahsetmiştir. İnalcık'ın hesapladığı dönümler şunlardır:

35x35 terzi arşını	566,44 m ²
35 x 35 mimar arşını	703,84 m ²
40 x 40 terzi arşını	739,84 m ²
40 x 40 mimar arşını	919,50 m ²
45 x 34 mimar arşını	1163,49 m ²
55 x 55 terzi arşını	1398,76 m ²
70 x 70 terzi arşını	2265,76 m ²

Bunların yanı sıra İngiliz konsülüne göre Edirne'de bir dönüm 900 yardkare iken Draganof'a göre Makedonya'da 1200 m² idi⁷⁶.

Dönüm de kendi içinde parçalar ayrılmaktaydı. Dönümün 1/4'ine evlek⁷⁷, 1/3'ine hezir⁷⁸, 1/10'ine nişan⁷⁹ ve 1/100'ine ise çubuk⁸⁰ adı verilmekteydi.

Bunların yanı sıra Kıbrıs'ta kullanılan ve Rumca'da bir köylü dönümü anlamına gelen Eschalles (Eskales) ölçüsü kullanılmaktaydı. Bir köylü dönümü iki tapu dönümüne eşitti⁸¹.

ERLİK

İnalcık erlik'in bizim kaynaklarda tanımı olmadığını söyleyerek Aydın ve Hüdâvendigâr'da (Bursa) müdlükle beraber kullanılan bir alan ölçüsü olduğunu belirtmiştir. Erlik, Latin area (İtalyanca ara, Fransızca are) kökenli Roma İmparatorluğunda hasat edilmiş toprak ve 120 ayak genişliğinde 180 ayak uzunluğundaki kısım anlamına geliyordu⁸². Özellikle bağ, bahçe ve pirinç tarlalarının ölçümünde kullanılan⁸³ bu terim Aydın'da 1,6 kile veya 20 kg, Makedonya'da 15-20 okka veya 19,23-25,64 kg, Bursa'da ise 5 kile veya 50 okka pirinç tohumunun

⁷⁵ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, s. 320

⁷⁶ H. İnalcık, "Rice Cultivation and the Çeltükci-Re'aya System in the Ottoman Empire", *Turcica*, XIV (Louvain-Paris-Strasbourg, 1982), s.123-124

⁷⁷ A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 316

⁷⁸ M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 150, M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 802

⁷⁹ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s. 696

⁸⁰ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 383

⁸¹ Ahmet C. Gazioğlu, *Kıbrıs'ta Türkler (1570-1878)*, Lefkoşa, 1994, s. 171

⁸² H. İnalcık, "Rice Cultivation and the Çeltükci-Re'aya System in the Ottoman Empire", s. 123

⁸³ H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul, 2003, s.

ekilebildiği alanları ifade ediyordu⁸⁴. Erlik açıkça pirinç üretiminde kullanılan bir birim olup 2,5 dönüm kadardır⁸⁵.

ESKALES

bkz. Dönüm

EVLEK

Bahçe ve toprağın belirli bir kısmı için kullanılan dönümün $\frac{1}{4}$ 'i⁸⁶ veya 400 zira'karedir. Redhouse 254,8 m² veya dönümün $\frac{1}{4}$ i diye tanımlar⁸⁷. İncalcık'ın tarlanın öküzle bir günde işlenen bölümü⁸⁸ dediği evlek için günümüzde Kuzeybatı Anadolu köylüleri genişliği 10 adım uzunluğu 60 adım olan araziye derler (600 adımkare) ve bir evleğe bir şinik veya $\frac{1}{4}$ kile buğday ekildiğini söylerler⁸⁹.

Bugün Anadolu'da köylü tarlasını işleyeceği zaman onu parçalara böler ve her parçasına evlek der. Bütün tarla 70-80 cm'lik ağaç bir ölçü olan "evlek tapanı"yla çizilir. Bu işlem *evlek kırmak*, *evlek almak*, *evleklemek* veya *evlek yazmak* olarak isimlendirilir⁹⁰.

Bazı bölgelerde bir evlek sebze üretimi için kullanılan kısımlar iken bazı bölgelerde ise toprak kısımlarının arındaki su yolunu (oluk) ifade ederdi. İncalcık diğer yandan bir evleğin 10 kilelik buğdayın ölçüsü olduğunu da yazmaktadır⁹¹.

FEDDAN

Öküz veya bir çift öküz anlamına gelen feddan kelimesi, tek⁹² veya çift öküzle sürülebilecek arazi miktarını ifade etmektedir⁹³. Feddanın kendi içinde çeşitleri bulunmaktaydı. Şam Eyaleti Kanunnamesinde şu şekilde tarif edilmektedir:

"Ve feddan deyü çifte derler amma feddan-ı Rumanî ve islamî ve feddan-ı hurras ve feddan-ı arz vardır. Feddan-ı Rumanî bir çift, bir gün, bir gece ve ne mikdar sürse ana feddan-ı Rumanî derler. Eger bir gün tamam sürse feddan-ı İslamî derler ve feddan-ı

⁸⁴H. İncalcık, "Rice Cultivation and the Çeltükci-Re'aya System in the Ottoman Empire", s.123

⁸⁵H. İncalcık, *a.g.m.*, göst. yer

⁸⁶A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 316

⁸⁷H. İncalcık, *a.g.m.*, s. 122

⁸⁸H. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 249

⁸⁹H. İncalcık, *a.g.m.*, s.122

⁹⁰H. İncalcık, *a.g.m.*, göst. yer

⁹¹H. İncalcık, *a.g.m.*, göst. yer

⁹²Cl Huart, "Feddan", *İA*, IV, İstanbul, 1988, s. 537; Tek öküz tabiri Suriye'de kullanılmaktadır. Ölçü olarak 333 kasabadır.

⁹³Cengiz Kallek, "Feddan", *DİA*, XII, s. 293

Arabî dahi derler. Ve bir çift öğle vaktine dek sürse feddan-ı hurras ve feddan-ı arz dahi derler”⁹⁴. Kanunname metninden de anlaşılacağı üzere bir çift öküzün gece gündüz durmaksızın sürebildiği alana feddan-ı Rumanî, bir gün sürebildiği alana feddan-ı İslamî veya feddan-ı Arabî, öğlene kadar sürebildiği alana ise feddan-ı hurras ve feddan-ı arz deniyordu.

Feddan ölçüsünde de, diğer ölçülerde olduğu gibi zamana ve mekana göre farklılık söz konusudur. Makrizî’ye göre feddan 400 hakimi kasaba kareye, Kalkaşendî’ye göre ise 400 kasaba kareye eşittir⁹⁵. Hinz, Hakimî kasaba için 399 cm⁹⁶ değerini verirken, Mahmud Bey 388,4 cm, Reyys 385 cm değerlerini vermişlerdir. Bu bulgulardan hareketle bir feddan 6368,04 m², 6034,1824m² ve 5929m² eder⁹⁷. Kopraman feddanın Memlukler dönemindeki değerini yaklaşık 5464m² olarak vermiştir⁹⁸.

Mısır’da Fransız istilasî döneminde ziraî vergilerde denge sağlanması maksadıyla toprakların verimliliğiyle ters orantılı olarak üç ayrı feddan değeri belirlendi. Nil nehrine yakın bölgelerde 1336 arpent (4579 m²), Nil’den uzak topraklarda 2375 arpent (8140 m²) ve Dimyat civarında 2012 arpent (6896 m²)’dir⁹⁹. Bunlardan başka Yukarı Mısır’da 1670 arpent (5724 m²) ve Kıptîler arasında 1530 arpent (5253 m²) değerlerinde feddanlar kullanılırdı¹⁰⁰.

1813 yılında Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından yapılan bir düzenleme ile feddanın değeri 333 1/3 kasaba kareye indirilmiştir. Yine M. Ali Paşa döneminde bölgelere göre 3-4 m arasında değişen değerlere sahip çeşitli kasabaların ortalaması alınarak kasaba 364 cm olarak belirlenmiştir. Buna göre feddan 4416,5332 m²’dir¹⁰¹. 1861’de Said Paşa tarafından, kasabanın değeri yeniden azaltılarak 355 cm¹⁰² kabul edilince yeni feddan 4200,8329 m² olmuştur¹⁰³.

⁹⁴ Akgündüz, *aynı eser*, VII, s. 22-23

⁹⁵ Makrizî Hakimî kasabanın 5 zirau’n- neccara eşit olduğunu kaydetmektedir. (C. Kallek, aynı yer) Zirau’n neccar 77,5 cm’dir. (W. Hinz, *a.g.e.*, s. 74), Kalkaşendî’de kasabanın 5 zirau’n-neccara eşit olduğunu söylemiştir. C. Kallek, aynı yer. Bu durumda 1 feddan 6006, 25 m² eder.

⁹⁶ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 80

⁹⁷ C.Kallek, “Feddan”, göst. yer

⁹⁸ K. Yaşar Kopraman, “al-Malik al-Muayyad Şayh al Mahmudi devrinde (1412–1421) Mısır’ın Mali ve İktisadi Durumuna Umumi Bir Bakış”, *İÜFTED*, 10-11 (İstanbul, 1981), s. 170

⁹⁹ C. Kallek, “Feddan”, s. 294; Fransızların uyguladığı bu sistem, Osmanlı çiftlik sistemiyle aynıdır. Osmanlı Devleti’nde de arazi verimliliğine göre alâ, evsat ve edna olarak dağıtılırdı. Verimi fazla olan toprakların dönüm miktarı ters orantılı olarak arz olurdu. Bundan amaç, ziraî vergilendirmede veya üretimde dengeyi sağlamaktır.

¹⁰⁰ C. Kallek, “Feddan”, göst. yer

¹⁰¹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 80; 1830’a kadar feddandır 333 1/3 kasabakare yani 5306 2/3m²dir.

¹⁰² Hinz’e göre bunun değeri 1830’dan sonra 355cm’ye inmiştir (bkz.. W.Hinz, *a.g.e.*, s. 80).

¹⁰³ C. Kallek, “Feddan”, s. 294

V. Eldem, feddanın 58,34 m² olduğunu yazmaktadır¹⁰⁴ ve Irak için bu değeri 19,40 ha olarak belirtmiştir¹⁰⁵. T. Aydoğmuş, Mısır için feddanı 4200 m² olarak verirken, Irak için 183000 m² olarak vermiştir¹⁰⁶. el-Mouelhy¹⁰⁷ ve Issawi¹⁰⁸ 4200-4201 m² olarak vermektedir.

HABBE

Bkz. Birinci Bölüm, Habbe maddesi

HALVER

Iğdır'da 500 kg ağırlığı ve 20000 m²'lik alanı ifade eden bir ölçüdür¹⁰⁹.

HANUT

1842-1845 döneminde Suriye'de tarım araziler için kullanılan terimlerden biridir. *Hanut* tabiri çiftlik tabiriyle aynı anlamda da kullanılabilirdi. Ancak *hanut* köyün bir parçası çiftlik ise köyden ayrı bir birimdir. Ayrıca *hanut*'un vakıflara ait veya miri sıfatlı arazilerde kurulmuş olma ihtimali de vardır. Rafeq'e göre bu toprak tasarrufu biçimleri arasındaki gerçek ayırım yetiştirilen ürünle ilgiliydi. Çiftliklerde hububat üretilirken *hanut*'larda sebze-meyve üretimi yoğunlaşıyordu¹¹⁰.

HAVLI-HARİM-BAĞÇE-KESÜK

Manisa'da köy sınırı içinde reyanın kendi ihtiyacını temin maksadıyla ektiği yerlerdir¹¹¹. Muhtemelen miktarı ihtiyaca göre değişmekteydi.

HEZİR

Dönümün 1/3 i kadar olan bir alan ölçüsüdür¹¹².

¹⁰⁴ V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1994, s. 237

¹⁰⁵ V. Eldem, *a.g.e.*, s. 238

¹⁰⁶ T. Aydoğmuş, "XVI. Yüzyılda Bağdat Tarihi", *XI. Türk Tarihi Kongresi*, IV, Ankara 5-9 Eylül 1990, Ankara, 1994, s. 1474

¹⁰⁷ İbrahim el-Mouelhy, *Etude Documentaire Organisation et Fonctionnement des Institutions Ottomanes en Egypte(1517-1917)*, Imprimerie de la societe Turque D'histoire, 1989, s.22, ayrıca açıklama için bkz. s.146

¹⁰⁸ Charles İssawi, *Egypt in Revolution an Economic Analysis*, London-Newyork-Toronto, 1963 s. XIV

¹⁰⁹ www.igdir.gov.tr.

¹¹⁰ Linda Schilcher, "Geç Osmanlı Suriye'sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu", *Osmanlı Toprak Mülkiyetinde Ticari Tarım*, (edt. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, (çev. Zeynep Altok), İstanbul, 1998, s. 195

¹¹¹ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa*, Ankara, 1989, s. 226

¹¹² M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 802

KAFİZ

Bkz. Birinci Bölüm Kafiz maddesi

KIRAT

Bkz. Birinci Bölüm Kırat maddesi

MERCA'

Mısır alan ölçülerinden biridir. Hinz 467,4 m² olduğunu söylerken¹¹³, Kallek 19. yüzyılda Tunus'ta farklı değerlerde merca'lardan söz eder. Kallek'e göre bu merca'lar 256 m² ila 1600 m² arasında değişmekteydi¹¹⁴.

MİDRAB

110 müdd tohum içeren kab veya 110 müdd tohum ekilen arazi parçasına verilen isimdir. Nusaybin sancağı kanunnamesinde "...dahi minbat emr-i hümayun üzere miri için üç yüz otuz müdd tohum zira oluna ki 3 midrabdır. Her midrab'a 110 müdd tohum olur"¹¹⁵ ifadesinden (burada kastedilen çeltik tarlalarıdır) anlaşılması gereken kanaatimize göre belli bir arazi parçasına ekilen tohum miktarı olmalıdır.

MÜDLÜK

Bkz. Birinci Bölüm Müdd maddesi

OK

Çeltik (pirinç) ekilen tarlaların her bir parçasına verilen addır. Çeltik ekilen arazi seçilir, su bastırıldıktan sonra ekime uygun hale getirilerek 104 parçaya ayrılır ve bu parçaların her birine "ok" adı verilirdi¹¹⁶.

SEHM

Mısır alan ölçülerinden biridir. Hinz, 1/24 kırat olduğunu yazmaktadır¹¹⁷. Ancak Şam Vilayeti Kanununda "...sehme nihayet yoktur yirmi dört olur ve dahi ziyade olur ve nakıs dahi olur..." ifadesi yer almaktadır¹¹⁸. Bu durum sehme'in miktarının değişken olduğunu göstermektedir. Hinz, 1/24 kıratlık sehme'e 7,293 m² değerini vermiştir¹¹⁹.

¹¹³ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 81

¹¹⁴ C. Kallek, "Kırat", *DİA*, XXV, Ankara, 2002, s. 439

¹¹⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V

¹¹⁶ Feridun Emecen, "Çeltik", *DİA*, VIII, s. 266

¹¹⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 82

¹¹⁸ Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 220

¹¹⁹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 82

ŞEKERE

Adana (Kozan) çevresinde ırgatlar için ekilen ayrı tarlaya verilen addır.

“... Ve çeltükçüler yirmi batman miktarı şeker eküb anlardan dahi nesne alınmaz imiş¹²⁰” görüldüğü üzere 20 batmanlık tohum ekilen yer olarak tarif edilmiştir.

VASK

İslam'ın ilk dönemlerinde vergilendirilebilir arazi parçasının hesaplanmasında kullanılan bir ölçüdür. Vergilendirilebilir en az hasılat miktarı beş vask olarak belirlenmişti¹²¹. Diğer yandan vask 60 sa'¹²² gelen bir ağırlığı-hacmi de ifade ediyordu. Bu durumda bir vask 120 kg kadardı¹²³. Fakat, Hinz bunu 194,3 kg (buğday) olarak verir. Harun Reşit dönemi için ise vask'ı 485,765 kg (buğday) vermektedir¹²⁴.

ZİVLE

Kargı (Çorum, Çankırı) çevresinde bir çiftin ¼'ine verilen addır¹²⁵. Bu durumda yaklaşık 20 ila 40 dönümlük bir alanı kapsar .

¹²⁰ Yusuf Halaçoğlu, “Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (Kozan) Sancağı”, *İÜFTD*, 32 (İstanbul, 1970), s. 878

¹²¹ M. Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, İstanbul, 1992, s. 34

¹²² M. Hamidullah, *a.g.e.*, göst. yer

¹²³ 1 sa' = 4 müdd, 1 müdd = 500 gr esas alınmıştır. bkz. M. Hamidullah, *a.g.e.*, göst. yer

¹²⁴ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 65

¹²⁵ Ahmet Kankal, “XVI. Yüzyılda İdari, İktisadi ve Sosyal Açından Kargı Kazası”, *OTAM*, 3 (Ankara, 1992), s. 228

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UZUNLUK ÖLÇÜLERİ

ADIM

Asurilerin kullandığı uzunluk ölçülerinden biri olup 2,5 m'lik uzunluğu gösterirdi¹.

ARŞIN

Türk lehçelerinde *arşun*, *arçın*, *arjın* ve *alçin* şeklinde yer alan kelimenin Arapçası *zira*'dır ve Farsça *areşn*'den gelir².

Arşın ve zira' isim ve uzunlukları zaman ve mekâna göre çeşitlilik gösterdiği gibi ölçülen nesnelere göre de farklılık göstermektedir. Bütün hesaplamaların çıkış noktası er-Ravda adasındaki 861 yılından kalma eski Nil ölçeğinin arşınıdır³. Dirsek ile orta parmak arasındaki uzunluğu gösteren arşın çok çeşitli isimlerle anılmakla⁴ beraber burada üzerinde duracağımız arşın/arşın çeşitleri Osmanlı Devleti'nde kullanılan türleridir.

Osmanlı Devletinde genel olarak iki tür arşın kullanılmaktaydı.

a) Mimar arşını : Bina arşını veya zira'i mimarî de denen bu arşın yapı işlerinde kullanılmaktaydı. Mimar arşınının ne zamandan beri kullanılmaya başlandığı bilinmemekle beraber miktarı hakkında da net bilgiler yoktur⁵. Genellikle 0,758 m⁶ değeri mimar arşını için kabul edilmesine rağmen 0,89 m⁷, 0,76⁸ m ve 16. yüzyıl için 73,3333 cm değerlerini veren kaynaklar da vardır⁹.

¹ Surma d Bayt Mar Samcun, *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, (çev. Meral Barış), İstanbul, 1996, s. 59

² Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, III, s. 411

³ W. Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 67; W. Hinz, "Dhira' ", *EF*, II, Leiden, 1983, s. 231

⁴ Arşın çeşitleri hakkında geniş bilgi için W. Hinz, *a.g.e.*, s.68-75; T. H., "Zira' ", *İA*, III, s. 575; M. Erkal, "Arşın", s. 411-412

⁵ M. Erkal, "Arşın", *DİA*, III, s. 412

⁶ T. H., "Arşın", *İA*, I, s. 615; M. Enver Ortaç, *a.g.e.*, s. 153; Sadi Bayram-Adnan Tüzen, "İstanbul Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri", *Vakıflar Dergisi*, XXII (Ankara 1991), s. 201

⁷ R. Mantran, "Droits D'entrée sur les Navires à İstanbul au milieu du XVIIe Siècle (Rüsûmât-ı İhtisâbiye)", *Turcica*, V (Paris-Strasbourg, 1975), s. 97

⁸ R. Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (çev. M. Ali Kılçbay-Enver Özcan), Ankara, 1990, s. 67; Mantran bu zira'yı duvarcı zira'sı olarak tarif etmiştir.

⁹ M. Erkal, "Arşın", *DİA*, III, s. 412

Zamanla çeşitlerinin çoğalması dolayısıyla ihtilafların artması üzerine III. Selim tarafından standart ölçü olmak üzere abanoz ağacından bir mimar arşını yaptırılmış ve Mühendishane-i Berr-i Hümâyûn'a konmuştur. Bu arşının bir yüzü yaygın sisteme uygun olarak her biri 12 hattın ibaret olan 24 parmağa¹⁰ yani,

*1 mimar arşını 24 parmak (31,5 mm), 1 parmak 12 hat (2,6 mm), 1 hat 12 nokta (0,22 mm)*¹¹

kısımlarına ayrılırken diğer yüzü de her biri 10 noktadan oluşan 10 hatlık 20 eşit parçaya ayrılmıştı (1 mimar arşını = 20 parmak, 1 parmak = 10 hat, 1 hat=10 nokta)¹².

Mimar arşınının değeri 1841 yılında platin bir ayar arşını ile 75,7738 cm'lik bir standarda bağlanmıştır. As katları kadem, parmak, hat ve nokta olan mimar arşınının değeri sonraki tarihlerde 75,775 cm kabul edilmişken daha sonra küsuratı yuvarlanarak 75,8 cm'ye tamamlanmıştır. Buna göre¹³,

1 mimar arşını 2 kadem, 1 kadem 12 parmak, 1 parmak 12 hat, 1 hat 12 nokta

b) Çarşı arşını: Kumaş ölçümünde kullanılan bu arşın kaynaklarda 68,5 cm¹⁴ ve 68,579¹⁵ cm gibi değerlerle verilmiştir. Ancak ortalama olarak 68 cm değeri kabul edilmektedir.

*1 çarşı arşını 8 rubu' (8,5 cm), 1 rubu' 2 kerah - girah (4,25 cm)'dir*¹⁶.

Ayrıca adına endaze¹⁷ denen 60¹⁸ veya 65¹⁹ cm uzunluğunda olup yine kumaş ölçümünde kullanılan bir arşın daha vardı. Bu arşının kullanım amacı ipekli veya pahalı türden kumaşların tüketiciye uygun fiyattan gösterilmeye çalışılmasıdır²⁰.

¹⁰ M. Erkal, "Arşın", *DİA*, III, s. 412. ED. de yaygın kanaatin arşınının 1/24'i olduğunu yazmaktadır. ED., "İsba", *EF*, IV, Leiden, 1978, s. 96

¹¹ Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygurluğı ve Mimarisi*, (çev. Aslı Ataöv), İstanbul, 2001, s. 257

¹² M. Erkal, "Arşın", göst. yer

¹³ M. Erkal, "Arşın", göst. yer

¹⁴ Nejat Göyünç, "XVIII. Yüzyılda Türk İdaresinde Nauplia (Anabolu) ve Yapıları", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 473

¹⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 72

¹⁶ M. Erkal, "Arşın", göst. yer

¹⁷ M. Erkal kelimenin aslının hendese veya hindaze zannedilmekte olduğunu söylemekte buna karşın aslen endahten (ölçmek) masdarından türemiş olabileceğini yazmaktadır. M. Erkal, "Arşın", *DİA*, III, s. 412. Ahmet Vefik Paşa endaze için küçük arşın açıklamasında bulunmuştur. Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, Haz. Recep Toparlı, Ankara, 2000, s. 135

¹⁸ Ahmet Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 135; V. Eldem, *a.g.e.*, s. 237; M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 19; M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul, 1993, s. 88

¹⁹ M. Erkal, "Arşın", göst. yer; M. Enver Ortaç, *a.g.e.*, s. 153; T. H., "Arşın", *İA*, I, s. 616

²⁰ M. Erkal, "Arşın", *DİA*, III, s. 412

Diğer yandan 16. yüzyıl Osmanlı dönemi ölçüleri için Yusuf (veya Halil) ile Muhyiddin Mehmed'in verdiği çizelgelerde:

*1 zira' (veya) endaze 100 parmak, 1 parmak 100 iplik (rişte), 1 iplik 100 örümcek teli, ¼ zira' 1 çaryek, 1/32 zira' (3 parmak 12,5 rişte) 1 kerah değerleri de vardır*²¹.

19. yüzyılda bu iki arşın yerini “Yeni Arşın”a bırakmıştır. 1881’de yapılan ölçülerin düzenlenmesiyle beraber 1 yeni arşın 10 parmak, 1 parmak 10 hat, 1 hat 10 nokta eşitliği benimsenmiştir. Bunların yanı sıra 1000 arşın 1 mil, 10000 arşın 1 fersah kabul edilmiştir. Alan ölçüsü olarak da 100 arşınkare 1 dönüm, 10000 arşınkare (100 dönüm) 1 cerib kullanılmaya başlanmıştır²². Ancak, bu düzenlemenin uygulamada olmasına karşın büyük şehirler dışında uygulandığı pek söylenemez.

Tablo-32 Osmanlı Devletinde Kullanılan Kumaş Arşınları

Yer	Erkal'e göre (cm) ²³	Hinz'e göre (cm) ²⁴
İstanbul	67,3 (19. yy öncesi) 68,579 (19. yy)	68,579
Kahire	53,9	58,187
İskenderiye	53,9	58,15
Bağdat	82,9 (16. yy) 80,26 (19. yy)	82,9 (16. yy) 80,26 (19. yy)
Şam	58,39	63,035
Halep	62,88	67,98 (16. yy) 67,7 (19. yy)
Trablusşam	59,29	64
Kudüs	64,77 (19. yy)	64,77 (19. yy)

Genellikle Ortadoğu kumaş ticaretinde kullanılan bu arşınlara “pik” denirdi ve görüldüğü üzere farklı değerlere sahipti. Davis bir pikin 27 inç (inch) olduğunu yazmaktadır²⁵ ki bu da yaklaşık olarak 68 cm etmektedir. Davis muhtemelen İstanbul kumaş arşınına esas almıştır.

²¹ Halil İnalçık, “Introduction to Ottoman Metrology”, *Turcica*, XV (Louvain, 1983), s. 324-325

²² M. Erkal, “Arşın”, s. 413

²³ M. Erkal, “Arşın”, s.412

²⁴ W. Hinz, *a.g.e*, s. 69-72

²⁵ Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire Square English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, London-Melbourne-Toronto, 1967, s. 33

Üzerinde durduğumuz bu arşınlar dışında Osmanlı Devletinde 71,12 cm²⁶, 73,8-75,7 cm²⁷, 91 cm²⁸ ve 70 cm²⁹ değerlerinde arşınların varlığından söz eden kaynaklar da vardır.

AŞBA

Parmak genişliği olan bu ölçü genelde arşının 1/24'i kadardır ve bu yüzden değişir. İslam metrolojisinde iki ölçü yaygındır: şer'i arşının aşbası yani $49,875/24=2,078$ cm ile kara arşının aşbası yani $54,04/24=2,252$ cm. Aşba bugün Mısır'da resmen 3,125 cm'dir³⁰.

AŞL

Aşl 60 Haşimi arşını uzunluğunda bir zincir veya iptir. Hinz'in hesaplarına göre 39,9 m'dir³¹.

AYAK/KADEM

Metrenin kabulüne kadar kullanılan yarım arşın değerindeki ölçüdür. Ancak arşının, çarşı arşını ve mimar arşını gibi iki farklı değer taşıması ve geç dönemde Fransız ayağında kullanılması, Osmanlı ayağını daha değişken bir hale getirmiştir. Ayak kullanımdan kaldırılıncaya kadar 33³² (çarşı arşını 68 cm) ve 37,5cm (mimar arşını 75 cm)³³ değerlerine sahipti.

Ayak, 12 parmaktan meydana geliyordu, bir parmak 12 hat, bir hat da altı kerteğe ayrılıyordu³⁴.

BA'

Arapların kâme de dediği bâ' veya kulaç 4 şer'i arşın yani 199,5 cm ya da yaklaşık olarak 2 m olup bir milin binde biridir. Bugün Mısır'da bâ' 4 doğramacı arşını yani 3 m'dir³⁵.

²⁶Nikolay G . Kireev, XVIII. Yüzyılın Ortalarında Karadenizde Rus-Türk Ticaret ilişkilerinin Kurulması", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, Ankara 12-14 Aralık 1992*, Ankara, 1999,, s. 119

²⁷ Cevat Ülkekel, "XV. Yüzyıl Sonlarında Türk Donanmasında Bir Deneme Üretimi "Göke", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 3 (Nisan 97),s. 89

²⁸ R. Mantran, "Rüsûmât-ı İhtisâbiye", s. 97; Mantran'a göre bu arşın marangoz zira'sıdır.

²⁹ R. Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, s. 67; Mantran'a göre bu tersane zira'sıdır.

³⁰ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 66

³¹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 66

³² Sargon Erdem, "Ayak", *DİA*, IV, s. 191

³³ M. Enver Ortaç, *Ölçüler Kanunu ve Nizamnamesi ile Tatbikatı*, Ankara, 1961, s. 153

³⁴ S.Erdem, "Ayak", göst. yer

³⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 67

BÂB

Bâb (çubuk) adıyla bilinen uzunluk ölçüsü 1/10 aşl yani 3,99 m (ortaçağda) idi³⁶.

BERÎD

Latince *veredus*, Yunanca *beredos* kelimelerinden gelir. Kesin olmamakla beraber kelimenin aslının Asurca'dan geldiği de söylenmektedir. Teorik olarak İran'da 12 km (2 fersah), diğer yerlerde ise 24 km'dir (4 fersah)³⁷.

BOĞUM

Başparmağın ilk boğumuna eşit ölçüye verilen addır. Arşının 1/24'i kadar olan boğum hicri 994 senesinden itibaren parmak olarak adlandırılmıştır³⁸ (bkz. Arşın).

ÇEHLE

Kumaş ölçümünde kullanılan bir birimdir. Endaze'nin yarısı kadardır ve 100 çehle = 50 Endaze = 39 m'dir³⁹.

ÇÛB

Uzunluk birimi olarak zira'ya eşittir. Nitekim 18 Şa'ban 1066 (11 Haziran 1656) tarihli hükümde temini istenen tente beziyle alakalı olarak "1 topu 20 çub uzunluğunda" ifadesi kullanılırken 10 Muharrem 1067 (29 Ekim 1656) tarihli hükümde ise temini istenen yelken bezi için "1 topu 20 zira' uzunluğunda" ibaresi yer almıştır. Bu ifadelerden bir çûb'un 1 zira olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu ölçümün bazı bölgelerde farklı olduğu şüphesizdir. Mesela Kapudan Paşa baştardası için bir yelken bezi ocaklığı tayin edilen Benefşe kazasından verilecek yelken bezi miktarı için tespit edilen 2500 zira' bezin çûb hesabıyla 5000 olduğu belirtilmiştir. Buna göre Benefşe'de bir çûb ½ zira'dır⁴⁰.

DEĞİRMİ

Kumaş ölçümünde kullanılan ve 85 cm'i ifade eden bir uzunluk ölçüsüdür⁴¹.

ENDAZE

Bkz. Arşın

³⁶ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 67

³⁷ D. Sourdel, "Barid", *EF*, I, Leiden, 1979, s. 1045; W. Hinz, *a.g.e.*, s. 67

³⁸ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 238

³⁹ H. İnalçık-D. Quataert, *Social and Economic History*, s. 310

⁴⁰ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı : XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara, 1992, s. 155

⁴¹ Seval Orhan, *Osmanlılarda Ölçü ve Tartı sistemi*, (Basılmamış lisans tezi), Elazığ, 1987, s. 66

ERİŞ

Orta parmağın ucundan dirsek başına kadar itimat edilen uzunluktan ibaret olan ölçünün adıdır⁴².

FERSAH

Farsça *ferseng* kelimesinden Arapça'ya geçmiştir. Kelime Ermenice'de *hrasah*, Süryanice'de *prasaha*'dır. Kâmûs-ı Osmanî'de 3 mil uzunluğunda mesafeye bir fersah denildiği kayıtlıdır. Bir fersah, İran'da atın normal yürüyüşüyle bir saatte gittiği mesafe karşılığı kullanılmakta olup, bu da 6000 zira (6,23 km) yapmaktadır⁴³. Arap fersahı ise, *fersah-ı tûlî*, *fersah-ı sathî* ve *fersah-ı cismî* olmak üzere üçe ayrılıyordu. Bunlardan fersah-ı tûlî, 3 mile eşit olup (12 000 tûlî zira), her mil 40 el arşını kadardı. Mısırlıların el arşını 49,875 cm uzunluğunda olup bu da 4 şer'i arşına yani bir kulaca (ba') karşılıktı. Dolayısıyla 3 mil 5985 km etmekteydi. Fersah-ı sathî ve fersah-ı cismî alan ölçüleri olarak kullanılmakta olup sathî m², cismî ise m³ cinsinden değerlendirilmektedir⁴⁴.

Osmanlılarda de genellikle Arap fersahı geçerli olmuştur. 1 fersah denizcilikte 3 deniz mili yani 5570 km karşılığı kabul edilmektedir. Bunlar dışında kullanılan fersahlar ise şöyledir⁴⁵:

İngiliz fersahı	5569 km
İspanyol adi fersahı	5607 km
Kraliyet fersahı	7066 km
İsviçre fersahı	4480 km
Posta fersahı	3898 km
Adi kara fersahı	4445 km

GEZ

Araziyi ölçmek için kullanılan ve boğumlara, kısımlara ayrılmış olan ölçü ipi⁴⁶.

GİRAH

Bkz. Arşın

⁴² Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 68

⁴³ Cl. Huart, "Fersah", *İA*, IV, s. 574

⁴⁴ Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *DİA*, XII, s. 412; W. Hinz, "Farsakh", *ET*², II, Leiden, 1978, s. 813

⁴⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", göst. yer

⁴⁶ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 69

HAT

Bkz. Arşın

ILGIDIR

İplerin ölçülmesinde ve çileye alınmasında kullanılan yaklaşık 1m uzunluğunda ve uçlarına bir karış kadar çivi sokulmuş ağaçtan yapılmış ölçü aletidir⁴⁷. Ilgıdır kullanılarak iplik çileleri oluşturulur ve bunlar piyasaya sunulurdu⁴⁸.

ISBU'

Parmak demektir (bkz. Arşın).

İPLİK

Bkz. Arşın

KABZA

Dört parmaklık kabza veya yumruk genişliği Ortaçağ'da arşının 1/6'i kadardı. Ancak arşın ölçüsüne göre değişirdi. Bayağı (kara) arşında 9 cm, şer'i arşında ise 8,31 cm idi. 19. yüzyılda Mısır'da yaklaşık olarak 15,875 cm idi⁴⁹.

KÂNE

Tersane zira'nın 1/24'idir. Tersane zira'ı mimar zira'dan üç parmak uzun olduğuna⁵⁰ göre ve mimari zira' 757 mm⁵¹ olduğuna göre bir kâne yaklaşık 35,4 mm civarındadır.

KARIŞ

Uzunluk ölçüsüdür. Açılmış beş parmakla orta parmağın uçları arasındaki mesafe, arşının ¼'i (17 cm). Kere karış, gerilmiş karış, mergen karış, açılmış başparmakla şahadet parmağının uçları arasındaki mesafedir.

Karış, el açıldığı zaman başparmağın ucuna kadar olan mesafeden ibaret eski bir ölçüdür ki 3 karış 1 arşın kabul edilirdi⁵².

⁴⁷ Komisyon, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük (MEB)*, II, Ankara, 1986, s.1310

⁴⁸ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II s. 3

⁴⁹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 77; E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, Berkeley-Los Angeles-London, 1976, s. 171

⁵⁰ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s. 160

⁵¹ Maurice M. Cerasi, *a.g.e.*, s. 257

⁵² Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 70

KASABA

Sözlükte kasaba kamış anlamına gelir. Kolay taşınabilmesi ahşap gibi çalışmaması ve benzeri sebeplerle kamıştan imal edilen bu ölçü birimine/aletine bu ad verilmiştir. Ayrıca buna muhtemelen bambu kelimesinden bozma *bâb* da denilir. Cevad Ali, kasabanın aslen Bâbil lehçesinde iki saat anlamındaki *kas-pu* dan geldiğini ve bu sürede yürünen mesafeyi kastettiğini ileri sürmüş ise de bu görüş pek inandırıcı görülmemektedir. Sümerler'in *gi*, Akadlar'ın *qanu* adını verdiği yaklaşık 3,06 m'lik ölçü birimi kasabaya tekabül ediyor olmalıdır. Mısır'da Firavunlar devrinden beri özellikle arazi ölçümünde kullanılan kasabanın değeri zaman içinde değişiklik göstermiştir. Mahmud Bey'e göre Roma hakimiyeti zamanındaki değeri yaklaşık 3,94 m idi. ez-Zeccacî kasabanın 60 arşınlik *eş/in* (habl) onda birine yani 6 haşim arşınına (8 el arşını), haşim arşının da 1 1/3 el arşınına denk olduğu söyler. Haşim arşını 8 Bağdat kabzasında, kabza ise her biri 6 arpalık 4 parmağa eşitti. Buzcanî, Irak ve İran'daki arazi ölçümüne dair verdiği bilgilere bakılırsa Sevad, Basra, Ahvaz ve Fars bölgelerinde araziler 6 zirau'l misaha uzunluğundaki kasaba veya onun 10 katına denk olan silsile ile ölçülür. Bağdat ve Sevad'da kullanılan ve Haşim arşını veya melik arşını da denen zirau'l misaha kendi kabzasıyla 6, el arşınının kabzasıyla 8 kabzaya eşittir. Fars ile Horasan civarında kullanılan kasaba her biri 1,5 demir arşınına denk olan 3 mâbehrân arşınına eşittir. Irak'ta kasabaya bâb adı verilir. Bâb 6 arşına, arşın ise her biri 4 parmaklık 6 kabzaya muadildir. Maverdî ve el-Ferra'da kasabanın 6 arşına tekabül ettiğini belirtirler. el-Farisî ve İbnu'l Havvam bir kasaba = 6 haşim arşını = 8 el arşını = 7 1/9 demir arşını = 48 kabza = 192 parmak = 1152 arpa = 6912 kıl eşitliğini verirler. ed-Dımaşkî kasabanın uzun bir insanın kulacına yani 2 2/3 arşına, Kalkaşendî ise normal insanın iki kulacına denk olduğunu söyler⁵³.

Memmatî, bir hakim kasabasının beş marangoz arşını, feddanın ise 400 hakim kasaba karesi olduğunu bildirir. Bu kasabanın 6 2/3 zirau'l kirbasa denk düştüğü de kaydedilir. Kalkaşendî ayrıca şu bilgileri de verir: Mısır'da arazi ölçümünde-Fatımî devlet başkanı Hakim Biemrillah zamanında uygulamaya konulması sebebiyle olmalı-Hakim kasabası adı verilen Zeccacî'nin altı haşim arşını, Memmatî'nin beş marangoz arşını veya diğerlerinin sekiz el arşını uzunluğunda olduğunu bildirdiği kasaba kullanılır. Aşağı Mısır'da Sendefa isimli beldeye nispetle *sendefaviyye* diye adlandırılan hakiminkinden biraz daha uzun olan bir kasaba kullanılır. Makrizî'ye göre Mısır'da

⁵³ C. Kallek, "Kasaba", *DİA*, XXIV, s. 526

kullanılan kasaba $6 \frac{2}{3}$ kumaş arşınına veya yaklaşık olarak beş marangoz arşınına eşittir. İbn Tağrıberdî ise kasabanın 10 arşına denk olduğunu söyler. Kasaba için ayrıca şu değerler verilmektedir: Altı ömer arşını $6 \frac{1}{3}$ arşın (3,884 m), 6,5 arşın = 156 parmak = 936 arpa = 5616 katır kuyruğu kılı (Sebibe), $7 \frac{1}{7}$ kara arşın, $7 \frac{2}{3}$ el arşını, 7,5 el arşını, 7 arşın + 2 kabza + 1 baş parmak, 12 kadem⁵⁴.

Fransızların Mısır istilasını sırasında kullanımda olan 24 kabzalı büyük kasaba piramit kaidesinin kenar uzunluğunun 60'ta biri yani $\frac{231}{60} = 3,85$ m idi. 1813–1814 arazi tahririnde 23 kabzalı (yaklaşık 3,69 m) kasabalar kullanıldı. Bu arada söz konusu birim küçüldü. 1821 tahririne esas olan kasabalar 2 kabzadan (yaklaşık 3,53 metre) ibaretti. 1836 yılı civarında feddanın alanı $333 \frac{1}{3}$ kasaba² iken kasaba 22 kabza, kabza ise yaklaşık 6,25 inç uzunluğundaydı. 1861'de bir fermanla kasabanın değeri 3,55 m'ye (6,0933745 zirau'l beledi) sabitlendi ve hileyi önlemek için tedavüldeki kasabaların iki ucuna resmen mühürlenmiş demir başlıklar konulması emredildi. Nihayet Ocak 1892'de yürürlüğe giren bir genelge ile mısır ölçü sistemi birleştirildi. Buna göre bir kasaba 3,55 m, bir feddan $333 \frac{1}{3}$ kasaba² = 4200,8333 m² (yani 1000 kasaba² = 3 feddan) olarak belirlendi. Ayrıca günümüzde Mısır'da marangoz arşınının altıda birine yani 12,5 cm'ye eşit olan bir başka kasaba da kullanılmaktadır⁵⁵.

1890'larda Suriye'de uzunluğu 3,675 m ile 5 m arasında değişen çeşitli kasabalar kullanılıyordu. 19-19. yüzyıllarda ki Tunus kasabası arazi ölçümünde kullanılan 31,5 parmaklık arşınının altı katına yani 3,78 m'ye eşitti. Kasabanın askatları kulaç (bâ` veya kâme), arşın (zirâ), kabza, üç katları eşl, mil, fersah ve berid'dir. Bunların kasabaya nispetleri arşının çeşidine göre farklılık arz eder. Alan hesabında 100 kasaba² bir ceribe, 10 kasaba² bir kafize, bir kasaba² bir aşire eşittir⁵⁶. Hinz ise kasaba için 3,99 m değerini vermiştir⁵⁷.

KERTE

Ayak ölçüsünün aksamından biri ve en küçüğüdür. Altı kerte bir hat, on iki hat bir parmak, 12 parmak da bir ayaktır⁵⁸.

⁵⁴ C. Kallek, "Kasaba", göst. yer.

⁵⁵ C. Kallek, "Kasaba", göst. yer.

⁵⁶ C. Kallek, "Kasaba", göst. yer.

⁵⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 78

⁵⁸ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s. 243

KULAK/KULAĞ

Bir uzunluk birimi olan kulak, Balkanlar'da (madencilikte) açılan maden kuyularının derinliğini belirtmek için kullanılırdı. Bir kulak, Beldiceanu'ya göre 1,71m kadardı⁵⁹.

KULAÇ

Türkçe kol ve aç-mak kelimelerinden meydana gelen ve halk ağzında aslına uygun olarak kolaç şeklinde söylenen kulaç, tabii bir uzunluk ölçüsü olup yanlara açılmış iki kolun orta parmak uçlarındaki mesafeyi ifade eder⁶⁰. Genellikle denizcilikte kullanılan kulaç kuyuların derinliği, bez, halat⁶¹, minare⁶² uzunluklarının ölçülmesinde kullanılırdı. Ancak kulaç kişiden kişiye değiştiği için sabit bir kulaç değeri tespit edilememiştir. Bir kulaç Bâcî ve Ebu'l-Fidâ'ya göre dört arşın, el-Mahzumî'ye göre üç arşın, Dimaşkî'ye göre ise 2 2/3 arşındı. Hinz arşını şer'i zira' olarak yorumlamış ve kulacın değerini 1,995 m olarak vermiştir. Ancak gerek Hinz'in atıfta bulunduğu kaynak (T. Reinaud) gerekse diğer kaynaklar arşının cinsini belirtmemişlerdir⁶³. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde kullanılan kulaç için şu eşitlik verilmektedir:

1 kulaç = 2,5 zira'(pik) = 5 kadem = 60 parmak = 600 hat = 30000 nokta.

1869 tarihli ölçüler kanununa göre 2,5 piklik kulacın metrik karşılığının 1,895 m olduğu anlaşılmaktadır. G. Young 1890'lara ait 5 kademlik kulacın boyunu 1,7 m olarak verir. Osmanlı kulacının iki mimari arşına tekabül ettiği söylenmektedir ki buradan 1,516 m'lik kulaç ulaşılmaktadır⁶⁴.

18-19. yüzyıllara ait Tunus kulacı her biri 24 parmaklık 4 Arap arşınına yani yaklaşık olarak 1,92 metreye tekabül ederdi. J. G. Lorimer, 19. yüzyılın başlarına ait Bahreyn kulacının her biri 18,75 inch uzunluğundaki 4 arşına eşit olduğunu bildirir ki bu da 1,905 m civarındadır. Mančo Vekov, Bulgaristan kulacını 2,134 m olarak tespit etmiştir. W. Hinz 20. yüzyılın başlarına ait Mısır kulacının 4 marangoz arşınına yani yaklaşık olarak 3 metreye eşit olduğunu belirtmektedir⁶⁵. Vulçitrın Sancağı'nda⁶⁶ ise

⁵⁹ Nicoară Beldiceanu, *Le Monde Ottoman dans les Balkans (1402-1566)*, "La Conquête des Cite's Marchandes de Kilia et de Cettatea Albă Par Bayezid Iı", London, 1976, s. 59

⁶⁰ Cengiz Kallek, "Kulaç", *DİA*, XXVI, s. 353

⁶¹ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, .II, s. 314

⁶² Cengiz Kallek, "Kulaç", göst. yer

⁶³ Cengiz Kallek, "Kulaç", göst. yer

⁶⁴ Cengiz Kallek, "Kulaç", s. 354

⁶⁵ Cengiz Kallek, "Kulaç", göst. yer

⁶⁶ Vılk eli olarak da bilinir bugünkü Sırbistan'dır.

kulaç karşılığı olarak “senci”⁶⁷ kelimesi kullanılmıştır. Sertoğlu kulacı 1,137 m (2,5 mimari arşın) verirken⁶⁸, Kılıçbay bunu 1,89 m olarak vermiştir⁶⁹ ki bu değer 1869 tarihli ölçüler kanunuyla kabul edilen değer olmalıdır. Bunların yanı sıra 1,95 m uzunluğunda olan ve Paris kulacı denen bir ölçü daha vardı⁷⁰. Bugün Keskin taraflarında 8 kulaç urgan 11 metredir (kulaç yaklaşık olarak 0,727272 m)⁷¹.

KÜRÜH

S. Orhan hiçbir kaynak göstermeden 8-20 km. arasındaki yol ölçüsü birimi olduğunu yazmaktadır⁷².

MERHALE

Bir yolcunun orta yürüyüşle bir günde (8 saat) gidebileceği mesafe, bir konaklık uzaklık için kullanılan bir tabirdir⁷³. Yaklaşık olarak 45480 metrelik bir uzunluğu ifade ediyordu⁷⁴.

MİL

Genel kabul gören görüş fersahın 1/3’i olduğudur⁷⁵. Fakat fersah miktarları ülkelere göre değiştiğinden mil değerleri de değişmektedir. Osmanlı Devleti’nde genellikle Arap fersahı kullanılmış olup 5985 metredir. Bu durumda bir mil 1995 m olmaktadır. Denizcilikte kullanılan fersah ise 5570 metredir ve bir deniz mili 1856 m olmaktadır⁷⁶.

NOKTA

Bkz. Arşın

OK ATIMI

Dört yüz zira’ ölçü yerine kullanılan bir tabirdir. Bir okun en çok gittiği adım esas alınarak bu ad verilmiştir⁷⁷.

⁶⁷ A. Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VI, İstanbul, 1994, s. 671

⁶⁸ M. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul, 1986, s. 192

⁶⁹ M. Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara, 1985, s. 313

⁷⁰ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s. 314

⁷¹ S. Orhan, *a.g.t.*, s. 71

⁷² Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 71

⁷³ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s. 481

⁷⁴ S. Orhan, *a.g.t.*, s. 72

⁷⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 77; CL. Huart, “Fersah”, s. 574; Y. Halaçoğlu, “Fersah”, s. 412

⁷⁶ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 609

⁷⁷ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s. 721

ON

Fransızların eski 1884 m. uzunluk ölçüsü olan ve *Aune* şeklinde yazılan bu ölçü, kalelerin muhit ve yüksekliklerinin gösterilmesinde kullanılırdı⁷⁸.

PARMAK

bkz. Arşın

PİK

Ortadoğu’da kumaş ticaretinde kullanılan arşınlara verilen genel addır⁷⁹. Davis bir pik’in 27 inch olduğunu yazmaktadır⁸⁰ (bkz. Arşın).

RİŞTE

Bkz. Arşın

ROD

Asurilerin kullandığı uzunluk ölçülerinden olup, 5 m’lik uzunluğu belirtirdi⁸¹.

RUBU’

Çarşı arşınının kesirlerinden birinin adıdır. Halk tarafından *urub* olarak adlandırılan rubu’ çarşı arşınının 1/8’i kadardı⁸². Bu durumda bir rubu’ 34 cm kadar bir uzunluğa sahiptir (bkz. Arşın).

SERE

Başparmağın ucundan şehadet parmağının ucuna kadar germek suretiyle ortaya çıkan uzunluktur. Karıştan küçüktü ve dört sere bir arşın sayılırdı⁸³. Bir arşın 68 cm hesabıyla bir sere 17 cm olur.

STADYUM

Asurilerin kullandığı ölçülerden biri olan stadyum bir uzunluk ölçüsü birimidir. Surma Hanım’ın naklettiğine göre 185 m’lik bir ölçüye karşılık geliyordu⁸⁴.

⁷⁸ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 73

⁷⁹ M. Erkal, “Arşın”, s. 412

⁸⁰ Ralph Davis, *a.g.e.*, s. 33

⁸¹ Surma Hanım, *a.g.e.*, s. 59

⁸² M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, s. 53

⁸³ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, s. 182

⁸⁴ Surma Hanım, *a.g.e.*, s. 59

URGAN (ŞERİT)

Tapuy-1 zemin kaydında tımar topraklarının ölçülmesinde kullanılan iki ucu mühürlü bir ölçüdür. Adilcevaz'da kullanılan urgan ile tarla, çayır (biçenek) bağ ve bağçe ölçülür. Yaklaşık olarak 20-25 metredir⁸⁵.

YAMİN

Asurilerin kullandığı uzunluk ölçülerinden biri olup $\frac{1}{4}$ rod kadardı. Yamin, parmaklar ile omuz arasında kalan kol uzunluğuna karşılık gelirdi⁸⁶. 1 Rod 5 m olduğuna göre 1 yamin de 1,25 m olmaktadır.

⁸⁵ Seval Orhan, *a.g.t.*, s. 75

⁸⁶ Surma Hanım, göst. yer

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

NAZARİ ÖLÇÜLER

ADET

Kefe’de parça ve adet olarak sayılan deri, kumaş, kereste ve demir gibi pek çok üründe kullanılıyordu. Bunların ebat, ölçü ve ağırlıkları muhtemelen değişmekteydi¹.

BAKA

Arapça bağ, deste² anlamlarına gelen baka kamış, ot, ibrişim ve güzel kokulu bitkiler için kullanılan bir birimdir. Miktarını tespit edememekle birlikte büyük olasılıkla bu ürünlerin cinsine göre baka miktarları da değişmekteydi. Örneğin ibrişim (ipek) ru’lesi (tutam) bir baka³ sayıldığı gibi (bize göre miktarı daha fazla olması gereken) kamış destesi⁴ de bir baka sayılmıştır. Oysa iki ürün arasında ağırlık bakımından bir farklılık olmalıdır. Zira ipek gibi değerli bir ürünle ona göre daha değersiz bir ürün olan kamış için her ne kadar aynı ölçü kullanılmış olsa da Osmanlı iktisadi anlayışı içerisinde ürünler arası fiyat eşitliğinin sağlanmaya çalışıldığı düşünülürse bunun böyle olması gerekmektedir. Yani ürünün değerine göre ölçü miktarında da diğer ürünlere göre bir hafifleme olduğu genel anlamda söylenebilir.

CÜLLE

Bal ve yağ gibi sıvı şeylerin konulduğu küp, testi, fiçı ve kavanoz benzeri kaplara⁵ denir. Akgündüz’ün büyük sepet⁶ dediği cülle ile Basra’ya gelen saman yüklü gemilerden alınacak verginin ölçümü yapıldığı ve her gemi samandan bir cülle saman alırdı⁷.

ÇEÇ

Hasattan sonra toplanan hububat yığını, küme⁸ anlamlarına gelen çeç belli miktar zahireyi ifade ediyordu. Barkan Sis Livası kanununda biçilen her “ok” un bir harman, her harmanın da 9 çeç yapıldığını nakletmektedir⁹.

¹ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Ankara, 2000, s. 320

² Ahmet. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, İstanbul, 1994, s. 253

³ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s.221

⁴ Robert Mantran, “Reglement Fiscaux Ottoman -La Province De Bassora (ie moitié du xvı es.)”, *JESHO*, X/2-3 (Leiden, 1967), s.236

⁵ Mütercim Asım Efendi *Burhân-ı Katı*, (haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs), Ankara, 2000., s. 124

⁶ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 252

⁷ R. Mantran, *a.g.m.*, s. 241

⁸ Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmani*, (haz. Recep Toparlı), Ankara, 2000, s. 91

DÂNE

Tane, tek parça anlamına gelmekte olup, Kefe gümrüğünde işlem gören kürk, kuşak, gömlek, pantolon ve bunun gibi giysi türleri için kullanılıyordu¹⁰.

DEMED

Demed, buğday, arpa, darı, burçak, yulaf, keten gibi bitkilerin biçildikten sonra 30 veya 31 bağ olacak şekilde bir araya getirilmesine denirdi¹¹.

DESTE

Keçe vb. şeyler için kullanıldığı gibi bıçak, mendil, şapka, kemer gibi çeşitli ürünlerde de kullanılırdı. Bir deste 10 veya 12'lik grupları ifade ederdi¹².

DİZİ (RESTA)

İncirin satılması sırasında kullanılan bir birimdir. Bir dizide kaç incir olduğunu veya bir dizinin ağırlığını tespit edemedik ancak bir dizi incir iki akçe etmekteydi¹³.

DÜRÜM

Şam eyaletinde keten bezinin her 100 zira'ına¹⁴ verilen addır. Adına zira'ı kirbaşı denen ve çuval bezi ölçümünde kullanılan zira' için Hinz 54,04 cm değerini vermiştir¹⁵. Bu değerle bir dürüm yaklaşık 54 m etmektedir. Buna karşın T. H.'nin Şam'da 63 cm¹⁶ olduğunu belirttiği değer göz önüne alınırsa 63 m'lik bir uzunluk ortaya çıkmaktadır. Hinz, 63 cm'lik bu uzunluğu zira'ul-bezz olarak kaydetmiş ve bunu Şam için vermiştir¹⁷. Erkal, Şam kumaş arşınına 58,39 cm olarak vermiştir¹⁸. Bu durumda bir dürüm yaklaşık 58,5 m etmektedir .

⁹ Ö. L. Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar I*, İstanbul, 1943, s. 203

¹⁰ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 322

¹¹ Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 387, VI, s. 624; Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 341

¹² Halil İnalçık "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica*, XV (Louvain, 1983), s. 326; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, çev: Ruşen Sezer, İstanbul, 2003, s. 248

¹³ Erendiz Özbayoğlu, "XV. Yüzyıl Ceneviz Galata Noter Belgelerinde Osmanlı İzleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi, III/III, Ankara 4-8 Ekim 1999*, Ankara, 2002, s. 1462

¹⁴ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 30

¹⁵ W. Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990., s. 72

¹⁶ T. H., "Zira", *İA*, XIII, s. 575

¹⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 69; aynı yazar, "Dhira", *EF*², II, Leiden, 1983, s. 232

¹⁸ M. Erkal, "Arşın", *DİA*, III, s. 412

FUTA

Önlük¹⁹, ipekli peştemal²⁰ anlamlarına gelen futa, kumaş ölçümünde bir birim olarak kullanılmıştır. Futalar bir zemin rengi üzerine mutlaka çubuklu ve çubuk kafesli olarak dokunurdu. Kırmızı renk esas olarak dokunan futaların, çok çeşitleri vardı. Başlıca Aziziye, Selanik başı, Engürü, elvan, Sulu, Taraklı, Damalı, Akbaş, Balıklı vs.²¹ çeşitleri olan futaların, 150 tanesi 1 rabta sayılırdı. Osmanlı Kanunnamelerinde futa, “100 top bez²²” olarak tanımlanmıştır. Bu durumda önlük veya peştemalin, her yüz parçasına bir futa deniyordu. 150 futa da 1 rabtaya eşittir²³.

HİSAF

Basra’da hurma için kullanılan bir birim²⁴ olup, miktarını tespit edemedik.

İCALE

Bir kucak veya bir bağ anlamına gelir²⁵. Macaristan’da ekin vaktinde verilen bir verginin ödeme şekli olmakla beraber miktarını tespit edemedik.

KAFES

A. Vefik Paşa kafesin bir tür küfe çeşidi olduğunu söylemektedir²⁶. Basra’da meyve türü şeyler için kullanılırken²⁷, Bursa çevresinde şeker ölçümünde kullanılmaktaydı²⁸. Ancak miktarını tespit edemedik.

KALIP

Kıbrıs’ta ekilen şeker kamışından elde edilen toz şekerin satımında kullanılan bir ölçüdür. Miktarı belli olmamakla beraber Pagelotti Kıbrıs’ta üretilen toz şekerin konik kalıplar içine döküldüğünü, külahın tepesine doğru Zanbur (Zanbura) dediği tortu

¹⁹ A. Vefik Paşa, *a.g.e.* s. 618

²⁰ Mine Esiner Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, *İÜEFİTD*, 33 (Mart 1980-81), İstanbul, 1982, s. 314

²¹ Mine Esiner Özen, *a.g.m.*, göst. yer

²² R. Mantran, “Bassora”, s. 241

²³ R. Mantran, *a.g.m.*, s. 236

²⁴ R. Mantran, *a.g.m.*, s. 234

²⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 353

²⁶ A. Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 684

²⁷ R. Mantran, *a.g.m.*, s. 242

²⁸ *3 Numaralı Mühime Defteri (966-968/1558-1560), Özet ve Transkripsiyon I*, Ankara, 1993, s. 691, hüküm: 1597

biriktiğini ve piyasaya sürüldüğünde zanbur kısmının koparıldığını anlatmaktadır. Bu külâh şekerlerinden 16 kalıp bir sandık teşkil ederdi²⁹.

KAT

Bir parça demektir. Kefe’de gümrükte işlem gören bir ölçü birimidir³⁰. Muhtemelen her kumaş türü için parça miktarları değişiyordu.

KAVSARA

Hurma çubuğundan örülen³¹ ağaçtan sepet³² anlamına gelen kavsara için Cohen-Lewis ikilisi özel bir sepet demişlerdir³³. Bir hacim ölçüsü olarak Basra ve çevresinde³⁴ itibar edilen kavsara muhtemelen meyve türü ürünlerin ölçümünde kullanılıyordu.

KENDÜKİ

Kumaşlar için kullanılan bir tabir olup, futanın yarısı kadardı³⁵. Bu durumda 50 parça kumaşı ifade etmek için kullanılıyordu.

KEREST (KÜME)

Macaristan’da buğday ve arpanın biçilmesinden sonra oluşturulan haç şeklindeki yığınlar³⁶ verilen addır³⁶.

KESE

Osmanlı devletinde belirli miktardaki altın veya gümüş paranın konulduğu meşin torbaya verilen addır. Sonradan belirli bir miktar paranın ölçüsü olarak kullanılmıştır. Fatih devrinde 30 000 akçe, Kanunî devrinin ortalarında 20 000 akçe bir kese kabul edilmiştir. Bu sırada bir kuruş 80 akçe ettiğinden 500 kuruş bir kese ediyordu. 1720’den sonra bir kuruş 120 akçeye çıktığından bir kese 50 000 akçe olmuştur. Aynı zamanda buna Divanî Kese de denirdi. 500 kuruşluk kese ise Kise-i Rumî olarak bilinirdi.

²⁹ Halil Sahillioğlu, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs’ın İlk Yılı Bütçesi”, *Belgeler*, IV/7-8 (Ankara, 1969), s. 11

³⁰ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 322

³¹ Mütercim Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 124

³² Ahmet Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 690

³³ Amnon Cohen, *Bernard Lewis, Population and Revenue in the Towns of Paletsine in the Sixteenth Century*, Princeton-New Jersey, 1978, s. 52

³⁴ R. Mantran, *a.g.m.*, s. 237

³⁵ “Her üç yüz kündeki, bir rabtadır” (Mantran, Bassora, s. 236) ibaresinden futanın yarısı olduğunu anlıyoruz.

³⁶ Géza Dávid, *Osmanlı Macaristan’ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, (çev. Hilmi Ortaç), İstanbul, 1999, s.124

Mısır'da kullanılan Mısır kesesi ise 600 kuruşluktu³⁷. N. Akgün de Kise-i Rumî'yi 50 000 akçe, Kise-i Mısri'yi ise 60 000 akçe olarak vermiştir³⁸.

KEVEN

Kanunnamelerde yumrulu (turp, şalgam)³⁹ bitkilerin ölçümünde kullanılan bir birim olarak göze çarpan kevenin miktarını tespit edemedik. Muhtemelen sepet, kepçe veya kafes benzeri bir ölçü olan keven, meyve ve sebze gibi ürünlerde kullanılıyordu.

KIT'A

Arapça'da parça anlamına gelen kıt'a farklı alanlarda kullanılmış bir birim olarak göze çarpar. F. Emecen'e göre bir kıt'a 15 İstanbul zira'idir⁴⁰. Osmanlı Devletinin farklı bölgelerinde kıt'anın ifade ettiği eşitlik 100 top=1 kıt'a⁴¹, 50 kıt'a=1 denk'tir⁴². Kıt'a aynı zamanda bir dönümden eksik olan araziler hakkında kullanıldığı gibi⁴³, maden arazileri belirtilmesinde ve tuz ölçümünde de kullanılıyordu. Mesela bir araba tuz 500 kıt'a kabul ediliyordu⁴⁴.

KÜLEK

Bağdat eyaletinde yoğurt, Kurna sancağında ise kamış ölçümünde kullanılıyordu⁴⁵. Adana'da kullanılan gülek bir İstanbul kilesi değerinde⁴⁶ olup muhtemelen külekle aynı ölçüyü ifade ediyordu. Bağdat eyaletinde yoğurt için iki külekten bir mankur⁴⁷, Kurna sancağında ise kamış küleğinden 15 el zira'ı ile 13 akçe

³⁷ Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul, 1986, s. 182

³⁸ Necmettin Akgün, "Trabzon Gümrüğün'de İktisadi Faaliyetler (1750-1800)", *OTAM*, 11 (Ankara 2000), s. 15; Bir kuruş 80 akçe hesabıyla 500 kuruşluk Kise-i Rumi 40 000 akçe etmektedir. 1720 senesinden sonra ise bir kuruş 120 akçe hesabıyla 60 000 akçe etmektedir. 600 kuruşluk Kise-i Mısri ise 48 000 veya 72 000 akçe olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda yukarıda verilen miktarlar arasında önemli bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki paranın değer kaybetmesi kese miktarlarının da farklılaşmasına neden olmuştur. Zira dönemler arası farklılık bundan kaynaklanmaktadır.

³⁹ R. Mantran, "Bassora", s. 239

⁴⁰ F. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s. 253

⁴¹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 252

⁴² A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 79; Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 323

⁴³ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s. 276. Ayrıca nim çiftten ve dönümden küçük toprak parçaları da kıt'a ile aynı anlama gelen pare adı altında yazılıyordu (Halime Doğru, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi*, Ankara, 1997, s. 128).

⁴⁴ L. Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İÜİFM*, XXIII (İstanbul, Ekim 1962-Şubat 1963), s. 116

⁴⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VIII s. 180

⁴⁶ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1994, s. 238

⁴⁷ A. Akgündüz, *a.g.e.*, göst. yer

ve bir heşti⁴⁸ vergi alınırđı. A. Akgündüz külek'in tahta kova ve gerdel anlamlarına geldiğini belirtmektedir⁴⁹.

KÜRDE/KÜRCE

Yemen'de sarık (destar), sofra (sımt) ve kirpas (pamuklu veya keten bez) gibi dokumalar için kullanılan bir birimdir. Bunun yanı sıra top, takım anlamına gelen tak' da kullanılıyordu. Bu dokumalar arap şeyhlerinin ileri gelenlerine itaate girmelerinden dolayı hediye ediliyordu⁵⁰. Miktarını tespit edemedik, buna karşın muhtemelen parça parça kumaşlar için kullanılmakla beraber, bunların uzunlukları kumaş çeşidine göre değişıyordu.

MAZON

Karadeniz kıyısında kum içinde toplanan demirin ölçümünde kullanılan bir birim olup⁵¹, miktarını tespit edemedik.

MERBAN

Trabzon'da keten ölçümünde kullanılan bir ölçüdür. Miktarı konusunda bir bilgimiz olmamakla beraber dönem içerisinde bir merban keten 5 akçedir⁵².

MESTAS

Girit'te zeytinyağının ölçümünde veya vergilendirilmesinde kullanılan bir birimdir. Yunanca dolu anlamına gelir⁵³. Fakat, bunun da miktarını tespit edemedik.

MİKTAR

Eczacılıkta dirhem, danik, rıtl ve okkanın yanı sıra kullanılan tahminî ölçülerden biridir⁵⁴.

⁴⁸ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VIII, s.232

⁴⁹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, göst. yer

⁵⁰ Halil Salihlioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara, 1985, s.299

⁵¹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 51; "... ve demür kürelerinden Karadeniz kenarında kum cem idüb yayub emekler çekerler demür hasıl iderler iki mazona bir akçe alına...".

⁵² Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyılın Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, XXVI/102 (Ankara, 1962), s. 316

⁵³ A. Nühket Adıyeke, "Girit'in Mehmet Ali Paşa Yönetimindeki Durumuna Dair Bir Rapor", *Belgeler*, XV/19 (Ankara, 1993), s. 306

⁵⁴ Nil Sarı-Yahya Okutan, "Kimya İlmine Ait Kitabü'l Mecmuatü'l Mücerrebat'a Kısa Bir Bakış", *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998, İstanbul)*, İstanbul, 2000, s. 273

MİNCEL

Sadr-ı Süveyb sancağında birbirine sarılmış ot bağına denirdi. Ürün üzerinden nakit olarak alınan verginin (resm-i mincel) miktarını belirlemede kullanılan bir ölçüdür. Miktarını tespit edememekle beraber her mincel'den 13 akçe ve bir heşti vergi alınırdı⁵⁵.

NİME

Yarım veya yarmca nesneye dendiği gibi, kadınların yüz örtüsüne de denirdi⁵⁶. Dülbent, mendil, basma⁵⁷ için kullanılan bir ölçü birimi olsa gerektir.

PARÇA

Erzurum gümrüğünden geçen ipekli tekstil ürünleri 1729 yılına kadar parça diye nitelendirilirdi. Erzurum'a İran'dan getirilen parça miktarları 1720-1729 yılları arasında şöyleydi⁵⁸:

<i>Yıllar</i>	<i>Parça</i>
1720	129,5 Himl + 21,5 Bohça + 94 Men
1721	122 Himl + 8,5 Bohça + 46 Men
1722	331 Himl + 17 Bohça + 644 Men
1729	39,5 Himl + 5,5 Bohça

Dikkat edilirse parça belli bir miktarı ifade etmemektedir. Yük, bohça ve men miktarları ticari hacme göre değişmekte ancak girdisi yapılan ürünler tek kalemde parça diye verilmektedir. Bu durum da her parçanın miktarını veya ederini değiştirmektedir. Bu uygulama 1729 yılından sonra kaldırılmış ve bu yıldan sonra kumaşlar kendi adlarıyla gümrükte kaydedilmişlerdir⁵⁹.

⁵⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VIII, s. 244

⁵⁶ Mütercim Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 563

⁵⁷ H. Sahillioğlu, "1763'te İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *BTTD*, 8 (İstanbul, 1968), s. 57

⁵⁸ Neşe Erim, "1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler, MÜ Türkiye Araştırma ve Uygulama Merkezi İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, Ankara, 1990, s. 575

⁵⁹ N. Erim, *a.g.m.*, s. 575

PÂRE

Kefe gümrüğünde işlem giren mallarda parça, tane anlamında kullanılan bir ölçüdür. Akkirman kanunnamesinde bir pârre 100 parça kirpas, 15-16 zira' pamuklu kumaşı ifade ediyordu⁶⁰.

PASTAV

Türkçe'ye Macarca'dan geçmiş ucu yıldızlı çuka topu anlamına gelen bir kelimedir⁶¹. Balyalanmış kumaşlarda "top" un karşılığı olarak kullanılan⁶² pastav çukanın cinsine göre değişmekle beraber ortalama olarak 10 kile veya 50 arşındır (32,5 m)⁶³. İstanbul ve Galata Dellaliye kanunnamelerinde her pastavin 80 arşın olduğu kaydedilmiştir⁶⁴. Akkerman'da ise bir pastav 21 arşın (13,65 m) kadardı⁶⁵.

PEŞTÜ⁶⁶

Kavanoz, kap anlamlarına geldiği gibi tepe⁶⁷, küme anlamlarına⁶⁸ da gelir. Basra'da otluk için kullanılan bu tabir muhtemelen kümeyi ifade ediyordu. Ancak bu bizim bildiğimiz tarlada hasattan sonra toplanan kümeden daha fazla bir miktarı ifade ediyor olmalıdır. Çünkü Basra'ya gelen gemilerden vergi olarak alınan belli bir miktar otluk için kullanılan⁶⁹ peştü gemilerin hacmi düşünüldüğünde daha fazla bir miktarı gösteriyor olmalıdır.

RABTA

Kelime anlamı bağ ve bağlamdır⁷⁰. İstilahda ise, 150 kıt'a (futa) veya 300 kendüki'den ibaret bir kumaş ölçüsüdür. Rabta, kanunnamelerde "50-60 zira⁷¹" olarak tanımlanmıştır. Bu durumda 34 m veya 34,8 m'lik⁷² bir uzunluğa sahip balyalardan veya kumaşlardan oluşmaktadır.

⁶⁰ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 325

⁶¹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 52

⁶² Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 325

⁶³ H. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 253; Burada verilen kile değeri muhtemelen 50 arşınlık pastavin ağırlık değeridir ki bu da yaklaşık 250 kg etmektedir.

⁶⁴ A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 52. Pakalın ise İstanbul ve Galata Dellaliye a.g.e.inde her pastav çukanın 50 arşın olmasının adet olduğunu yazmaktadır (M. Zeki Pakalın, *a.g.e.*, II, s. 754).

⁶⁵ H. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 253

⁶⁶ R. Mantran, "Bassora", s. 241; Mantran bunu püşte diye okumuştur.

⁶⁷ M. Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 598

⁶⁸ A. Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 785

⁶⁹ R. Mantran, *a.g.m.*, s. 241

⁷⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 243

⁷¹ R. Mantran, Bassora, s. 237

⁷² Kumaş olduğundan Çarşı arşını esas alınarak hesaplanmıştır..

RIBKA

Basra'da muhtemelen gemilerle getirilen bazı ürünler için kullanılmaktaydı. Mesela, odun keleşinden⁷³ 25 ribkadan bir ribka⁷⁴ vergi olarak alınıyordu.

RU'LE

Mersin gibi güzel kokulu çiçeklerden yapılan çiçek tutamı anlamına gelir. Beni Mansur sancağında ibrişim ru'le'sinin bir baka (deste) olduğu kanunnameye belirtilmiştir⁷⁵.

SABUR

İ. Miroğlu neye tekabül ettiğini bilmemekle beraber nügi ile aynı anlamda kullanılan bir ölçü olduğundan bahseder⁷⁶. K. Çiçek ise şarap ölçmeye mahsus bir ölçü olduğunu ve miktarının tartışmalı olduğunu söylemesine rağmen herhangi bir değer vermemiştir⁷⁷.

Kanunnamelerde bir hacim ölçüsü olduğu anlaşılan saburun Trabzon'da hububat ve arazi ölçümünde de kullanıldığı anlaşılmaktadır⁷⁸.

SEVB (ESVAB)

Kefe'de her türlü kumaşı ifade etmek için kullanılan bir ölçü birimidir⁷⁹.

SOM

Kefe'de ipek için kullanılan ancak miktarı belli olmayan bir ölçüdür. 16. yüzyılda Kefe'de bir som ipek 200 akçe idi⁸⁰.

⁷³ Kelek 52 tay ile 64 tay yük yüklenen nehir gemilerinin bölümüdür. Bir kelek 52 ile 64 tay yük aldığına göre ve bir tay beş İstanbul kilesi olduğuna göre bir kelek yaklaşık 1300 kg ile 1600 kg arasında bir ağırlığı ifade ediyordu (Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İÜFTD*, XIII/17-18 (Mart 1962-Eylül 1963), İstanbul, 1963, s. 93. Ayrıca kelek hakkında geniş bilgi için bkz. M. Streck, "Kelek", *İA*, VI, İstanbul, 1988, s. 550-552; H. Kindermann, "Kelek", *EF*, Leiden, 1978, s. 870

⁷⁴ R. Mantran, *a.g.m.*, s. 244

⁷⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 221

⁷⁶ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990, s. 174

⁷⁷ Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Kullanımda Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 97 (Ağustos 1995), s.101

⁷⁸ Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyılın Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, XXVI/102 (Ankara, 1962), s.316-317; 'Öşr-i kendüm 10 sabur 80 akçe, 'öşr-i şa'ir 10 sabur 70 akçe gibi hububatların miktarı ve fiyatları verilirken ölçü olarak sabur kullanılmıştır. Yine avarız vergisinden muafıkları kaldırılıp tımar yapılan topraklardan bahsederken Ayos Fakos Manastırının 30 saburu, Aya Yorgi Manastırının 20 saburu, İsfeyar Manastırının vakıflarının 30 saburu, Uzun Hasan'ın zevcesi Despina Hatun'un mülkünün 20 saburu tımar yapılmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere alan ölçüsü olarak da kullanılmıştır.

⁷⁹ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 326

⁸⁰ Y. Öztürk, *a.g.e.*, göst. yer

TAHTAÇ

Kefe gümrüğünde bir adet deri anlamında kullanılan bir ölçüdür⁸¹.

TAK

Muhtemelen kumaş balyalarını ya da bohçalarını belirtmek için kullanılan bir ölçü idi. İnalıcık, tak'ı parça, kumaş, sarık diye tanımlamıştır⁸². Bursa şer'iyeye sicillerinde Piri Çelebi adında bir tüccarın Harc Emmini İbrahim Bey'e 84.810 akçe tutarında 36 tak çeşitli kadife verdiği⁸³ yazılıdır ki bu İnalıcık'ın görüşünü desteklemektedir. Kefe'de ise bir tak iki bohça etmekteydi⁸⁴.

TARAF

Kefe'de büyük ve ağır balıkların (mersin, togi) parçalanarak taşınır hale getirilmesi sonunda elde edilen parçalara taraf denmekteydi⁸⁵.

TAZAK

Kaymağın miktarını belirlemek için kullanılırdı⁸⁶.

TOKURCUN

Çoğunlukla dokuz rakamının katları olmak üzere 18, 27, 36, 45 demetten teşkil edilen kümelere denilirdi⁸⁷.

TOP

Kumaşlar için kullanılan bir tabir olup belli bir miktar kumaş uzunluğunu ifade ediyordu. Kumaşlar arasındaki gerek kalite farkı gerekse fiyat farkı top'ların miktarını değiştirebiliyordu. Bir top'un miktarı 30 zira⁸⁸, 20 zira⁸⁹, 10 zira⁹⁰, 11 zira⁹¹ olabildiği

⁸¹ Y. Öztürk, *a.g.e.*, göst. yer

⁸² Halil İnalıcık, *Weights and Measures*, içinde: *An Economic and Social History Of the Otoman Empire 1300-1914*, (edt. Halil İnalıcık-Donald Quataert), Cambridge, 1994, s. 993

⁸³ Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilatına Işık Tutan Bursa Şer'iyeye Sicillerinden Örnekler", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s.94

⁸⁴ Y. Öztürk, *a.g.e.*, göst. yer.

⁸⁵ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 327

⁸⁶ Adnan Giz, "17. Yüzyılda Osmanlı Padişahlarının Günlük Yemek Masrafları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 6 (İstanbul, Mart 1968), s. 78

⁸⁷ Akgündüz, *a.g.e.*, I, s. 180

⁸⁸ Rifat Özdemir, "Ankara Esnaf Teşkilatı (1784-1840)", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (Samsun, 1986), s. 179

⁸⁹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s.543, VI, s. 586

⁹⁰ Mehmet Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Ankara, 1987, s. 157

⁹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, "1009 (1660) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", *İÜEFTEĞ*, 9 (İstanbul, 1978), s. 34

gibi, 30 endaze⁹² olanları da vardı. İnalçık ise kumaş toplarının uzunluklarını 20 arşın (13 m), 50 arşın (32.5 m), 100 arşın (ipek, tafta 65 m) 120 arşın (ipek, vâle 78 m) ve 15 arşın (kadife 8,45 m) olarak vermiştir⁹³.

VASSAS

Macaristan'da kullanılan bu ölçü hakkında net bir değer yoktur. Kapetya (capetia) denen başka bir ölçüyle arasında olan oran ise şöyledir⁹⁴:

<u>Yer</u>	<u>Oran</u>
Igar	16 kapetya buğday = 25 ½ vassas
Fel-Egres	16 kapetya buğday = 50 vassas
Hatvan	4 kapetya buğday = 7 vassas
Hörcsök	33 kapetya buğday = 62 ½ vassas

Kapetya adlı ölçü hakkında da net bir bilgi olmadığından miktarları konusunda her hangi bir değer veremiyoruz

ZEMM

Vaki Sancağında ibrişim ölçümünde kullanılan bir birimdir. İbrişimin her zemminden 26 akçe ve 2 heşti⁹⁵ vergi alındığı görülmektedir. Ancak miktarı konusunda herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

⁹² H. Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyıllarda Sanayi Bölgemiz ve Ticari İmkanları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 11 (İstanbul, Ağustos 1968), s. 62

⁹³ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 254. Çeşitli kumaş boyları için bkz. H. İnalçık, "Pamuklu Pazar", s.21-29 (çizelge IV); Yaşar Yücel, *1640 Tarihli Es'ar Defteri*, Ankara, 1982, s. 13-31

⁹⁴ G . Dávid, *a.g.e.*, s. 145

⁹⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VIII, s. 251

SONUÇ

Osmanlı devletinde kullanılan ölçü ve tartı birimlerinin çeşitliliğinden dolayı Osmanlı metrolojisinde merkezi bir sistemin olmadığı görülmektedir. Devlet, bir taraftan hakimiyeti altına aldığı bölgelerdeki ölçüleri olduğu gibi kullanımına izin verirken, diğer taraftan da hem Türk-İslam geleneğinin getirdiği birimleri hem de ticari bir havzanın ortasında olmasından kaynaklanan ticarî ilişkilerden dolayı Avrupa devletlerinde kullanılan bir kısım ölçüleri kullanmıştır. Durum böyle olunca haliyle Osmanlı metrolojisinde bir çeşitlilik kendini göstermiştir. Öte taraftan, sancaktan sancağa ve hatta köyden köye, ismi aynı olsa da, ifade ettiği ağırlık, hacim, uzunluk ve alan ölçülerinin farklılığı Osmanlı devletinde ölçü ve tartıların değerlendirilmesinde bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyılları ile uğraşan hemen her araştırmacı iktisadî veya ticarî işlemlerde mahallî ölçülerle verilen ürün miktarıyla karşılaşır. Karşılaşılan bu ölçü birimlerinin günümüz değerlerine çevrilmesi her zaman için mümkün olmayacağı gibi, bazıları hakkında fikir edinmemiz dahi zordur. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin her yerinde herhangi bir birimin net değeri hakkında kesin bir yargıya varılamamaktadır. Her ne kadar ölçülerdeki bu çeşitliliği devletin istimalet politikası gibi değerlendiresek de neticede halk da bu durumdan pek rahatsız görünmemekte, kendi ölçülerini kullanmaya devam etmektedir. Zaten sancak kanunnameleriyle belirlenen birimler devletin müfettişleri tarafından kontrol ediliyor ve mühürleniyordu. Muhtesipler vasıtasıyla çarşı pazar denetimi sağlanıyor ve yapılacak olan usulsüzlüklerin önüne geçilmeye çalışılıyordu. Ancak yine de zaman zaman hilelerin yapılmasına engel olunamıyordu. Kimi zaman, şahısların kendi uydurdukları büyük ve küçük kilelerle alım-satım yaptıkları da oluyordu. Bu durumda, daha önce belirttiğimiz gibi bahsi geçen yörede standart bir ölçü belirleniyor ve mühürlenerek işlemlere devam ediliyordu. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nde kullanılan ölçü ve tartı birimleri bu kadar çeşitlilik göstermesine karşın geniş çaplı bir soruna yol açmamış, devlet bu işlemin takibatını bir anlamda kanunnameler düzenleyerek sancaklara havale etmiştir. Herhangi bir şikayet durumunda ise gerekli tedbirler alınarak standart bir birim belirlenmiştir.

Ölçü birimlerindeki çeşitlilik Osmanlı Devletinin son dönemlerinde yenilikçi devlet adamları tarafından üzerinde kafa yorulmuş bir meseledir. Devlet adamları bu alanda çeşitlilikten ziyade belli bir standardın yakalanması ve merkezi bir sistemin

oluşturulması taraftarı idiler. Devletin kısmen halktan gelen Őikayetler üzerine ölçü ve tartılarda bir standartlaşmaya gittiğini ancak bu uygulamanın da sadece hükümet merkezi ile bazı büyük ticarî merkezlerde uygulanabildiğini görmekteyiz. Ölçü ve tartılardaki bu değişim çabaları kendine Cumhuriyet Türkiye'sinde gerçekteşme zemini bulmuştur. Fakat bugün bile kırsal kesimde halk kendi geleneksel ölçülerini kullanmaya devam etmektedir. Kırsal bölgelerde geleneksel ölçüler her ne kadar kullanılagelse de sanayileşme ve kentleşme bu yerel kültür öğelerini yavaş yavaş silmektedir. Dolayısıyla bugün ölçü çeşitliliği ismen olsa da uygulama alanı devlet nezdinde yoktur ve ölçü- tartı birliğinin, günümüzde sağlanmış olduğundan söz edilebilir. Böylece, devletin neresinde olursa olsun, ürün miktarının ifadesinde temel kabul edilen bir birime çevrilme zorunluluğu ortadan kalkmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

1. Arşiv Vesikaları

3 Numaralı Mühime Defteri (966-968/1558-1560), Özet ve Transkripsiyon, I, Ankara, 1993

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet-Transkripsiyon ve İndeks, I-II, Ankara, 1995

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), Özet-Transkripsiyon ve İndeks, I-II, Ankara, 1996

82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618),Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım, Ankara, 2000

83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-628), Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım, Ankara, 2001

Cevdet Belediye 4066

Cevdet İktisat 637-B

2. Tetkik Eserler

ABOU-EL-HAJ, Rıfa'at Ali, *Modern Devletin Doğası-16.Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. Oktay Özel-Canay Şahin), Ankara, 2000

ADİYEKE, A. Nükhet, “Girit'in Mehmet Ali Paşa Yönetimindeki Durumuna Dair Bir Rapor”, *Belgeler*, XV/19 (Ankara, 1993), s. 293-315

AHMAD, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*(çev. Yavuz Alogan), İstanbul, 1999

AHMET VEFİK PAŞA, *Lehçe-i Osmani*, (haz. Recep Toparlı), Ankara, 2000

AKDAĞ, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti”, *Belleten*, XIV/55 (Ankara, 1950), s. 319-411

_____, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyancıları*, Ankara, 1999

_____, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453)*, I-II, Ankara, 1999

AKGÜN, Necmettin, “Trabzon Gümrüğü’nde İktisadi Faaliyetler (1750-1800)”, *OTAM*, 11 (Ankara, 2000), s. 1-21

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, I-IX, İstanbul, 1990-1994

AKSIN, Ahmet, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999

Almanca Cep Sözlüğü, haz. Zafer Ulusoy, Utah Piduch, İstanbul, 2003

ALLAN, J., “Miskal”, *İA*, VIII

ALTUNDAĞ, Şinasi, “ Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma”, *AÜDTCFD*, V/2 (Ankara, 1947), s.187-197

ANHEGGER, Robert-İNALCIK, Halil, *Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani*, Ankara, 1956

ARAT, R. Rahmeti, “Batman”, *İA*, II

ARIKAN, Zeki, *XV.-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir, 1988

_____, “XV.-XVI. Yüzyıllarda Anadolu’da Çeltik Üretimi”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, Ankara, 1990, s. 477-481

ARSEVEN, Celal Esat, *Sanat Ansiklopedisi*, I-III, İstanbul, 1966

ASHTOR, Eliyahu, “Makayil”, *EF*, VI, Leiden, 1983

_____, “The Venetian Cotton Trade in Syria in the Later Middle Ages”, içinde: no. VII, *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, Spoleto, 1976, s.675-715

_____, *A Socialand Economic History of the Near East in the Middle Ages*, Berkeley-Los Angeles-London, 1976

ATAN, Turhan, *Türk Gümrük Tarihi I*, Ankara, 1990

ATİYA, A. S., “Rıtl”, *İA*, IX

AYDIN, Dündar, “XVI. Yüzyılda Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa’nın Bir Yıllık Bütçesi”, *OTAM*, 8 (Ankara, 1997), s. 393-478

AYDIN, Necati, *İlkçağdan-Son Çağa Türk ve Avrupa İnsanının Ekonomik Mücadele Tarihi*, İstanbul, 1999

AYDOĞMUŞ, Tahir, “XVI. yy’da Bağdat Tarihi”, *XI. Türk Tarihi Kongresi, IV, Ankara 5-9 Eylül 1990*, Ankara, 1994, s. 1473-1476

AYMARD, Maurice, “XVI. Yüzyılın Sonunda Akdeniz’de Korsanlık ve Venedik”, *İÜİFM*, XXIII (İstanbul, Ekim 1962-Şubat 1963), s. 219-238

AYNURAL, Salih, “Kapan”, *DİA*, XXIV

BARKAN, Ö. Lütfi, *XV ve XVI’ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar I*, İstanbul, 1943

_____, “Edirne Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, *Belgeler*, I/2 (Ankara, 1964), s. 235-377

_____, “Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Bir Araştırma”, *İÜİFM*, XXIII (İstanbul, Ekim 1962-Şubat 1963), s. 239-296

_____, “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I”, *Tarih Vesikaları*, I/5 (Haziran 1941-Mayıs 1942), s. 326-340

_____, “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyükşehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarının Tanzim Eden Kanunlar II”, *Tarih Vesikaları*, II/7 (Haziran 1942-Mayıs 1943), s. 15-40

_____, “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar III”, *Tarih Vesikaları*, II/9 (Haziran 1942-Mayıs 1943), s.168-177

_____, “Öşür”, *İA*, IX

_____, “Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Beye Ait Kanunlar”, *Tarih Vesikaları*, I/2 (Haziran 1941-Mayıs 1942), s. 91-106

_____, “Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Beye Ait Kanunlar”, *Tarih Vesikaları*, I/3 (Haziran 1941-Mayıs 1942), s. 184-197

BAYRAM, Sadi-TÜZEN, Adnan, “İstanbul Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri”, *Vakıflar Dergisi*, XXII (Ankara, 1991), s. 199-288

BEL, Alfred, “Sa’ ”, *İA*, X

BELDICEANU, Nicoară, “ La Conquête des Cite’s Marchandes de Kilia et de Cettatea Albă par Bayezid II”, *Le monde Ottoman dans les Balkans (1402-1566)*, London, 1976, s. 36-90

_____, “Actes de Süleyman le Législateur Concernant les Mines de Srebrenica et Sase”, X, *Le Monde Ottoman dans les Balkans (1402-1566)*, London, 1976, s. 1-21

BEYGU, A. Şerif, “Köprüler Devrinde Kiğı Demir Madenlerinden Yapılan Top Güllelerinin Avrupa Seferleri İçin Erzurum’dan Gönderilmesine Ait Üç Vesika”, *Tarih Vesikaları*, II/11 (Şubat 1943), s. 335-337

BLASKOVIC, Jozef, “Osmanlılar’ın Hakimiyeti Devrinde Slovakya’daki Vergi Sistemi Hakkında”, *İÜEFTD*, 32 (İstanbul,1979), s. 187-211

BOSTAN İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı : XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara, 1992

BOSWORTH, C. E., “Misaha”, *EF*, VI, Leiden, 1978

BRAUDEL, F., *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm*, II, (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, 1992

BULUT, Mehmet, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Hollandalı Tüccarların Osmanlı Bölgelerindeki Faaliyetleri”, *Osmanlı*, III, Ankara, 1999, s. 210-220

CERASI, Maurice M., *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (çev. Aslı Ataöv), İstanbul, 2001

COHEN, Amnon, *Osmanlı Kudüsünde Loncalar*, (çev. Nurettin Elhüseyni, Belgeleri Arapçadan çeviren: Zekeriya Kurşun), İstanbul, 2003

_____, *Paletsine in the 18th Century*, Jerusalem, 1973

COHEN, Amnon-LEWIS, Bernard, *Population and Revenue in the Towns of Paletsine in the Sixteenth Century*, Princeton-New Jersey, 1978

ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Maden Hukuk ve İktisadiyatı Hakkında Vesikalar”, *Tarih Vesikaları*, II/10 (Aralık 1942), s. 275-283

_____, “Osmanlı İmparatorluğunda Maden Hukuk ve İktisadiyatı Hakkında Vesikalar”, *Tarih Vesikaları*, II/12 (Aralık 1943), s. 415-423

_____, “Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reaya Kanunnamelerinde İlhak Edilen Memleketlerin Adet ve Kanunları ve Islahatların İzleri”, *III. Türk Tarih Kongresi Ankara 15-20 Kasım 1943*, Ankara, 1948, s. 489-504

_____, “Osmanlı İmparatorluğunda Re’ayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *AÜDTCFD*, V (Ankara, 1947), s. 483-511

_____, *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik*, Ankara, 1989

ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003

_____, “Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri”, *FÜSBD*, XIII/2 (Elazığ, 2003), s. 375-392

ÇEÇEN, Kazım, “Osmanlı Suyollarında Künkler, Debi Ölçme Tertibatı ve Su Terazileri”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Doruğu 16. YY. Teknolojisi*, İstanbul, 1999, s. 55-72

ÇİÇEK, Kemal, “Osmanlı Tahrir Defterlerinde Kullanımda Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları”, *TDAD*, 97 (Ağustos 1995), s. 93-113

ÇİÇEK, Kemal, SAYDAM, Abdullah, “Osmanlı Tahrir Defterlerinde Kullanımda Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları”, *Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Trabzon, 1998, s. 43-66

ÇİFTÇİ, Cafer, “XIV. Yüzyılda Anadolu’da Uç Beyliklerin Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri”, *Türkler*, VII, Ankara, 2002, s. 393-406

DÁVİD, Géza, *Osmanlı Macaristan’ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, (çev Hilmi Ortaç), İstanbul, 1999

DAVİS, Ralph, *Aleppo and Devonshire Square English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, London-Melbourne-Toronto, 1967

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, ““Oyun Teorisi” Bağlamında Celalî İsyancıları (1596-1611)”, *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, 19, İstanbul, s.137-145

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1997

DOĞRU, Halime, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi*, Ankara, 1997

DÜNDAR, Recep, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, Malatya, 1998

ED., “Isba^o”, *EF²*, IV, Leiden, 1978

ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1994

el-KÜRDİ, M. Necmüddin, *Şer'i Ölçü Birimleri ve Fıkhi Hükümleri*, trc. İbrahim Tüfekçi, İstanbul, 1996

el-MOUELHY, İbrahim, *Etude Documentaire Organisation et Fonctionnement des Institutions Ottomanes en Egypte(1517-1917)*, Imprimerie de la societe Turque D'histoire, 1989

EMECEN, Feridun, "Baştina", *DİA*, VI

_____, "Çeltik", *DİA*, VIII

_____, "Dönüm", *DİA*, IX

_____, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989

ERDEM: Sargon, "Ayak", *DİA*, IV

ERDEMİR, Ayşegül Demirhan, ÖNCEL, Öztan, ELÇİOĞLU, Ömür, "Karanfil'in (Caryophyllus) Türk Tıbbi Folkloründeki Yeri ve Bazı Bilimsel sonuçlar", *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998, İstanbul)*, İstanbul, 2000, s. 323-331

ERDEMİR, Ayşegül Demirhan, "Nane İlacının Osmanlı Türk Tıbbındaki Yeri ve Bazı Orijinal Belgeler", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999*, III, Ankara, 2002, s. 625-632

ERDOĞRU, M. Akif, "Karaman Vilayeti Kanunnameleri", *OTAM*, IV (Ankara, 1993), s. 467-516

ERGENÇ, Özer, "16. Yüzyılın Ankarası: Ekonomik Sosyal Yapı ve Kentsel Özellik", *Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Bildirileri OTDÜ*, Ankara, 1984, s. 49-61

_____, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Bellekten*, LII/203 (Ağustos 1988), s. 501-534

ERİM, Neşe, "1720–1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler MÜ Türkiye Araştırma ve Uygulama Merkezi İstanbul 21 -25 Ağustos 1989*, Ankara, 1990, s. 571-577

ERKAL, Mehmet, "Arşın", *DİA*, III

ERPOLAT, Mehmet Salih, *XVI. Yüzyılın Başında Çermik Sancağı, Çüngüş ve Hasaran Nahiyeleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 1994

FAROQHİ, Suraiya, “Town Officials, Tımar-holders and Taxations the Late Sixteenth Century Crisis as Seen From Çorum”, *Turcica*, XVIII (Louvain, 1986), s. 53-82

_____, “İstanbul’un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16.-17. Yüzyıllar)”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-80 Özel Sayısı, s. 139-154

_____, *Towns and Townsmen of Ottoman. Anatolia Trade, Crafts and Food Production in an Urban Settings 1520-1650*, Cambridge UP, 1984

_____, “Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in Sixteenth-and Seventeenth-Century Anatolia” *The Ottoman Empire and the World Economy*, (edt. Huricihan İslamoğlu İnan), Cambridge, 1987, s. 262-265

_____, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam-Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, (çev. Elif Kılıç), İstanbul, 2000

_____, “18. Yüzyıl Bursa’sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim’in Serveti”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (çev. Gül Çağalı Güven ÖzgürTüresay), İstanbul, 2003, s. 199-216

_____, “İktisat Tarihi 1500-1600”, *Türkiye Tarihi 2 Osmanlı Devleti 1300-1600*, (ed. Sina Akşin), s. 145-205

FAYDA, Mustafa, “Cerib”, *DİA*, VII

FEKETE, L., “Türk Vergi Tahrirleri”, (çev. Sadrettin Karatay), *Belleten*, XI/42 (Ankara, 1947), s. 299-328

GALANTİ, Avram, *Ankara Tarihi*, İstanbul, 1950

GAZİOĞLU, Ahmet C., *Kıbrıs’ta Türkler (1570-1878)*, Lefkoşa, 1994

GENCER, Ali İhsan, “Doğu Akdeniz’deki Türk Kömür Anbarları”, *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 1986, s. 13-32

GENÇ, Mehmet, “17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Ankara, 1987, s. 145-169

_____, “15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde İç ve Dış Ticaret”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s. 205-210

_____, “Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s. 53-67

GİZ, Adnan, “17 . Yüzyılda Osmanlı Padişahlarının Günlük Yemek Masrafları”, *BTTD*, VI (İstanbul, Mart 1968), s. 76-78

GOYTISOLO, Juan, *Osmanlı'nın İstanbulu*, (çev. Neyyire Gül Işık), İstanbul, 2002

GÖĞEBAKAN, Göknur, *XVI . Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya, 2002

GÖKBİLGİN, Tayyib, “Kanuni Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilatına Işık Tutan Bursa Şer'iyeye Sicillerinden Örnekler”, *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 91-112

_____, “XVI. Yüzyılın Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, *Belleten*, XXVI/102 (Ankara, 1962), s. 293-337

GÖKÇE, Turan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lazıkıyeye (Denizli) Kazası*, Ankara, 2000

GÖYÜNÇ, Nejat, “XVIII. Yüzyılda Türk İdaresinde Nauplia (Anadolu) ve Yapıları”, *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 461-486

_____, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991

GRİSWOLD, William J., *Anadolu'da Büyük İsyân (1591-1611)*, (çev. Ülkün Tansel), İstanbul, 2000

GÜÇER, Lütfi, “XV.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”, *İÜİFM*, XXIII (İstanbul, Ekim 1962-Şubat 1963), s. 81-143

_____, *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*, İstanbul, 1964

GÜNDAY, Dündar, *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Divanı Rakamları*, Ankara, 1989

GÜNDOĞDU, Abdullah, “Osmanlılar ve Dünya Ticareti. Osmanlıların Tarihsel Zenginliklerine Dönüş Projeleri”, *Osmanlı*, III, Ankara, 1999, s. 45-50

GÜVENÇ, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, İstanbul, 1996

GÜZEY, Ahmet Rıfat, “XVII. Yüzyıl Sonu XVIII. Yüzyıl Başlarında Kastamonu”, *I. Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri 21-23 Mayıs 2000*, Kastamonu, 2001, s. 121-136

HAFİZ, Tacida, “Vulçitrın Kanunnamelerinde Zirai, Ekonomik ve Mali Durum”, *CIÉPO VII. Sempozyumu Bildirileri, 7-11 Eylül 1986*, (yay. haz. Jean-Louis Bacque-Grammont, İlber Ortaylı, Emeri von Donzel), Ankara, 1994, s. 447-452

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (Kozan) Sancağı”, *İÜFTD*, XXXII (1970), s. 819-899

_____, *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1998

_____, “Fersah”, *DİA*, XII

HAMİDULLAH, Muhammed, *İlk İslam Devleti*, İstanbul, 1992

HAYATİZADE MUSTAFA FEYZİ EFENDİ, *Yabani Bitkiler Sözlüğü*, (çev. Hadiye Tuncer), Ankara, 1974

HEGYI, Klára, “Macar Krallığında Osmanlı Vergilendirmesi”, *Osmanlı*, III, Ankara, 1999, s. 142-149

HERZIG, Edmond M., “A Note on the Ottoman Lidre and Dirhem Around 1500”, *Turcica*, XX (Louvain, 1988), s. 247-249

HEYD, Uriel, *Ottoman Documents on Paletsine 1552-1615 A study of the firman according to the mühimme defteri*, Oxford, 1960

HINZ, Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990

_____, “Dhira^c”, *EF²*, II, Leiden, 1983

_____, “Farsakh”, *EF²*, II, Leiden, 1978

HUART, Cl, “Feddan”, *İA*, IV

_____, “Dânak”, *İA*, III

_____, “Fersah”, *İA*, IV

HÜLAGÜ, Orhan, “Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'in İktisadi ve İdari Durumuna Bakış”, *OTAM*, IX (Ankara, 1998), s. 503-538

HÜTTEROTH, Wolf-Dieter, ABDULFETTAH, Kamal, *Historical Geograpy of Paletsine, Transjordan and Southern Syria in late 16th Century*, Erlangen, 1977

ISSAWI, Charles, *Egypt in Revolution an Economic Analysis*, London-Newyork-Toronto, 1963

_____, *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, Chicago-London, 1966

_____, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Columbia University Pres, 1982

İLHAN, M. Mehdi, *Amid (Diyarbakır)*, Ankara, 2000

İNALCIK, Halil, “Harir”, *Eİ²*, III, Leiden, 1971

_____, “İpek”, *DİA*, XXII

_____, “The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy”, *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of İslam to the Present Day*”, (edt. M. A. Cook), Newyork-London-Toronto, 1970, s. 207-218

_____, “Rice Cultivation and the Çeltükci-Re’aya System in the Ottoman Empire”, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London, 1985, s.70-141

_____, “Introduction to Ottoman Metrology”, *Turcica*, XV (Louvain, 1983), s. 311-348

_____, “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle. Remarks on Essay on the Economical Stuation of Turkey”, *Bellekten*, XV/60 (1951), s. 629-690

_____, “Rice Cultivation and the Çeltükci-Re’aya System in the Ottoman Empire”, *Turcica*, XIV (Louvain–Paris-Strasbourg, 1982), s.70-141

_____, “The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy”, *The Otoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, X, London, 1978, s. 207-218

_____, “Bursa and the Commerce of the Levant”, *The Otoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, XI, London, 1978, s. 131-147

_____, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rölü”, *ODTÜ Geliştirme Dergisi*, 1979-80 Özel Sayısı, s. 1-65

_____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul, 2003

_____, “Çiftlik”, *DİA*, VIII

_____, “Çiftlik”, *Eİ²*, II, Leiden, 1983

_____, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575-610

_____, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (edt. Çağlar Keyder, Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), İstanbul, 1998, s.17-35

_____, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993

_____, *The Middle East and the Balkans Otoman Empire-Essays on Economy and Soceity*, Bloomington, 1993

_____, “The Problem of the Relationship Between Byzantine and Ottoman Taxation” *The Otoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London, 1978, s. 237-242

_____, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1987

_____, “Yük (himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture”, *Turcica*, XV (Louvain, 1984), s. 131-156

_____, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, c.I, İstanbul, 2000

_____, *Weights and Measures*, içinde: *An Economic and Social History Of the Otoman Empire 1300-1914*, (edt. Halil İnalcık-Donald Quataert), Cambridge, 1994, s. 987-994

İtalyanca- Türkçe, Türkçe- İtalyanca Modern Sözlük, haz. Birsen Çetinkaya, Neval Barlas, denetleyen: Renato Luciano, İstanbul, 2003

KALLEK, Cengiz, “Batman”, *DİA*, V

- _____, “Çeki”, *DİA*, VIII
- _____, “Feddan”, *DİA*, XII
- _____, “Dânek”, *DİA*, VIII
- _____, “İrdeb”, *DİA*, XXII
- _____, “ İstâr”, *DİA*, XXIII
- _____, “Kadeh”, *DİA*, XXIV
- _____, “Kafiz”, *DİA*, XXIV
- _____, “Kantar”, *DİA*, XXIV
- _____, “Kasaba”, *DİA*, XXIV
- _____, “Kırat”, *DİA*, XXV
- _____, “Kıst”, *DİA*, XXV
- _____, “Kile”, *DİA*, XXV
- _____, “Kulaç”, *DİA*, XXVI
- _____, “Kulle”, *DİA*, XXVI
- _____, “Kür”, *DİA*, XXVI
- _____, “Mekuk”, *DİA*, XXVIII
- _____, “Men”, *DİA*, XXIX

KANKAL, Ahmet, “XVI. Yüzyılda İdari, İktisadi Ve Sosyal Açıdan Kargı Kazası”, *OTAM*, III (Ankara, Ocak 1992), s.223-246

_____, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu XV.-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı*, Ankara, 2004

KARADENİZ, Hasan Basri, “XIV. Yüzyılda Karye-i Nizib”, *TDAD*, 5 (İstanbul, Aralık 1996), s. 77-98

KARAMURSAL, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara,1999

KASABA, Reşat, *The Ottoman Empire and The World Economy-the Nineteenth Century*-State University of Newyork Press, Albany, 1988

KAZICI, Ziya, *Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul,1977

- KILIÇ, Orhan, *XVI. Yüzyılda Adilce vaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara, 1999
- _____, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van, 1997
- _____, *18 Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devletinin idari Taksimati-Eyalet ve Sancak Tevcihatı-*, Elazığ, 1997
- KILIÇBAY, M. Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara, 1985
- KINDERMANN, H., “Kelek”, *EF*, Leiden, 1978
- KIRAY, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul, 1995
- KIREEV, Nikolay G., “XVIII. Yüzyılın Ortalarında Karadeniz’de Rus-Türk Ticaret ilişkilerinin Kurulması”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992* Ankara 12-14 Aralık 1992, Ankara, 1999, s. 115-120
- KOÇ, Yunus, “Zirai Tarih Araştırmalarında Ölçü Tartı Birimleri Sorunu: Bursa Müdü Örneği”, *Uluslar arası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 7-9 Nisan 1959*, (haz. Alaaddin Aköz, Ruhi Özcan, Bayram Tukeli), Konya, 2000, s. 541-546
- KOÇ, Ümit, *1527-1528 (H. 934) Tarihli Gazze Mufassal Tahrir Defterinin Değerlendirilmesi*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1996
- KOÇİBEY, *Koçibey Risalesi*, (sadeleştiren: Zuhuri Danışman), Ankara, 1998
- KOMİSYON, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük (MEB)*, II, IV, Ankara, 1986
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar, “al-Malik al-Muayyad Şayh al Mahmudi devrinde (1412–1421) Mısır’ın Mali ve İktisadi Durumuna Umumi Bir Bakış”, *İÜEFTEĞ*, 10-11 (Yıl:1979-1980), İstanbul, 1981, s. 153-176
- KURT, Yılmaz, “Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirmesi II : Ekonomik Yapı”, *OTAM*, II (Ankara, 1991), s. 151-200
- KURTOĞLU, Fevzi, “XVI. İlk Yarısında Gelibolu”, *Türkiyat Mecmuası*, V (İstanbul, 1936), s. 291-306
- KÜÇÜKKOLAY, Abdullah Mesud, “Osmanlı Toprak Sistemi -Miri Rejim-”, *Osmanlı*, III, Ankara, 1999, s. 53-58

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir, 2000

_____, “1009 (1660) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul’da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları”, *İÜEFTEDE*, 9 (İstanbul, 1978), s. 1-86

MAKOVSKY, A., “ Sixteenth Century Agricultural Production in the Liwa of Jerusalem: Insights from the Tapu Defters and Attempt at Quantification”, *Archivum Ottomanicum*, IX (1984), s. 91-127

MANTRAN, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul I-II*, (çev. M. Ali Kılıçbay, Enver Özcan), Ankara, 1990

_____, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, 1995

_____, “Droits d’entree sur les navires a İstanbul au milieu du XVIIe siecle (Rüsumat-ı İhtisabiye)”, *Turcica*, V (Strasbourg-Paris, 1975), s. 94-107

_____, “Reglement Fiscaux Otoman-La Province De Bassora (ie moitié du XVI es.)”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, X/2-3 (Leiden, 1967), s. 224-277

MARTAL, Abdullah, “XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su Yolculuk”, *Bellekten*, LII/205 (Aralık 1988), Ankara, 1989, s.1585-1654

MASTERS, Bruce, *The Origins Of Western Econonmic Dominance in the Middle East-Mercantalism and the Islamic Economy in Aleppo 1600-1750*, London-Newyork, 1988

MATUZ, Jozef, *Osmanistik-Turkologie-Diplomatik*, Berlin, 1992

McGOWAN, Bruce, *Economic Life in Ottoman Europe*, Cambridge UP, 1981

_____, “Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579), *Archivum Ottomanicum*, I (1969), s.139-196

MELİKÜ’L-MÜCAHİD ALİ B. DAVUD, *el-Ahval el-Kafiyeh ve’l-Fusul eş-Şafiyeh Adı: Baytarname Üzerine Bir İnceleme (Tenkitli Metin)*, (haz Abdullah Özen), Basılmamış Metin

MEMEDOV, Hüsamettin, “1140/1727 Tarihli “Defter-i Mufassal Eyalet-i Gence”ye Göre Osmanlıların Sosyal ve Ekonomik Politikası”, *V. Milletlerarası Türkiye*

Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler İstanbul 21-25 Ağustos 1989, Ankara, 1990, s. 201-203

MILES, G. C., “Dirham”, *EF*², II, Leiden, 1978

_____, “Dinar”, *EF*², II, Leiden, 1978

MİROĞLU, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520–1566)*, Ankara 1990

MÜTERCİM ASİM EFENDİ, *Burhân-ı Katı*, (haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs), Ankara, 2000

NAGATA, Yuzo, “XVI. Yüzyılda Manisa Köyleri 1531 Tarihli Saruhan Sancağına Ait Bir Tahrir Defterinin İnceleme Denemesi”, *İÜEFTD*, XXXII (İstanbul, 1979), s. 731-758

_____, “Manisa Şer’i Mahkeme Sicil Defterlerinden Birkaç Not”, *OTAM*, III (Ankara, 1992), s. 285-296

_____, *Some Documents on the Big Farms (Çiftliks) of the no tables in Western Anatolia*, Tokyo, 1976

NAGATA, Yuzo, Maçiko, “Saraybosna Şer’iyye Sicilleri Üzerinde Bir İnceleme”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, III, Ankara 12-16 Eylül 1994, Ankara, 1999, s. 691-724

NİŞANCI, Şükrü, *15.-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti*, İstanbul, 2002

ORHAN, Seval, *Osmanlılarda Ölçü ve Tartı sistemi*, (Basılmamış lisans tezi), Elazığ, 1987

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, İstanbul, 1974

_____, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul, 1987

ORHONLU, Cengiz-İŞIKSAL, Turgut, “Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *İÜEFTD*, XIII/17-18 (İstanbul, 1963), s. 79-102

Osmanlı İmparatorluğu Arazi Kanunları, (çev. Hadiye Tuncer), Ankara, 1963

ORTAÇ, M. E., *Ölçüler Kanunu ve Nizamnamesi ile Tatbikatı*, Ankara, 1961

OWEN, Roger, *The Middle East In the World Economy (1800-1914)*, London-Newyork, 1981

ÖZ, Mehmet, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara, 1999

_____, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, XXII (Ankara, 1991), s. 429-440

_____, “XVI. Yüzyılda Anadolu’da Tarımda Verimlilik Problemi”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4-8 Ekim 1999*, III/III, Ankara, 2002, s. 1643-1652

ÖZBAYOĞLU, Erendiz, “XV. Yüzyıl Ceneviz Galata Noter Belgelerinde Osmanlı İzleri”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999*, III/III, Ankara, 2002, s. 1461-1470

ÖZBİLGİN, Erol, *Bütün Yönleriyle Osmanlı “Adab-ı Osmaniye”*, İstanbul, 2003

ÖZÇELİK, Saadettin, “Basur Hastalığı ve Tedavisiyle İlgili 15. Yüzyıla Ait Bir Metin”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 4, İstanbul, 1998, s. 207-224

ÖZDEĞER, Hüseyin, “Antep’te Pazar Ekonomisi (16. Asırda Antep Pazarları ve Alınan Vergiler)”, *TDAD*, 18 (İstanbul, 1982), s. 165-177

_____, *XVI Asırda Ayıntab Livası*, I, İstanbul, 1988

_____, “XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep’in Sosyal ve Ekonomik Durumu”, *TDAD* (İstanbul, 1982), s. 5-116

ÖZDEMİR Rıfat, “Ankara ve Antakya Sancaklarına Ait Bazı Gelir ve Giderlerin Mukayeseli Tahlili”, *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ, 1996, s. 127-212

_____, “Antakya, Antalya ve Manisa Şehirlerinde Ailenin Sosyo-ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Bilgiler (1500-1919)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/1-2 (Elazığ, 1996), s. 173-239

_____, “Ankara Esnaf Teşkilatı (1784-1840)”, *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fak. Dergisi*, 1 (Samsun, 1986), s.156-181

ÖZEN, Mine Esiner, “Türkçe’de Kumaş Adları”, *İÜEFTD*, XXXIII (Mart 1980/81, İstanbul, 1982), s. 291-340

ÖZEN, Şükrü, “Habbe”, *DİA*, XXIV

ÖZTÜRK, Mustafa, “Güneydoğu Anadolu’da Fiyatlar”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler, İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, Ankara, 1990, s. 99-122

_____, “Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar”, *Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ, 1996, s. 221-239

_____, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya’da Fiyatlar”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, III/2 (Elazığ, 1989), s. 249-265

_____, “XIX. Yüzyılda Harput’ta Fiyatlar”, *Belleten*, LIII/207-208 (Ankara, 1989), s.797-828

_____, *Tarih Felsefesi*, Elazığ, 1990

ÖZTÜRK, Said, “On Altıncı Yüzyılda Gölbaşı”, *TDAD*, 21 (Ağustos 1999), s. 227-237

_____, “Osmanlı Devletinde Sabun Sanayi”, *Türkler*, X, Ankara, 2002, s. 781-789

ÖZTÜRK, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Ankara, 2000

QUATAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (çev Tansel Güney), İstanbul, 1999

PAKALIN, M. Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-II-III, İstanbul, 1993

PAMUK, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara, 2000

_____, “Price in the Ottoman Empire 1469-1914”, *IJMES*, 36 (2004), s.451-468

PANAITE, Viorel, “ Osmanlı-Leh Ahitnamelerinde Ticaret ve Tüccarlar (1489-1699)”, *Osmanlı*, III, Ankara, 1999, s. 342-350

PEKER, Kemal, *Cihannüma ve Fındık XV ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Fındık Bölgesi ve Bugünkü İktisadi Kalkınması*, İstanbul, 1962

RAFEQ, Abdul-Karim, “The Impact of Europe on a Traditional Economy: The Case of Damascus, 1840-1870”, *Économie et Sociétés dans L`empire Ottoman (Fin du XVIIIe-Dé but du XXe siècle)*, (edt. Jean-Louis Bacoque-Grammont, Paul Dumont), Paris, 1983, s. 419-432

REDHOUSE, Sir James, *Turkish and English Lexcion*, İstanbul, 2001

SAHİLLİOĞLU, Halil, “1763`te İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi”, *BTTD*, VIII (İstanbul, Mayıs 1968), s. 53-57

_____, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 1989

_____, *Studies On Ottoman Economic and Social History*, İstanbul, 1999

_____, “Dirhem”, *DİA*, IX

_____, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs`ın İlk Yılı Bütçesi”, *Belgeler*, IV/7-8 (Ankara, 1969), s. 1-35

_____, “Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul`da Fiyatlar”, *BTTD*, 1 (İstanbul, Ekim 1967), s. 36-40

_____, “XVII. Yüzyılın Ortalarında Sırmakeşlik ve Altın Gümüş İşlemeli Kumaşlarımız”, *BTTD*, 16 (İstanbul, Ocak 1969), s. 48-53

_____, “XVIII. Yüzyıllarda Sanayi Bölgemiz ve Ticari İmkanları”, *BTTD*, 11 (İstanbul, Ağustos 1968), s. 61-66

_____, “Yemen`in 1599-1600 Yılı Bütçesi”, *Yusuf Hikmet Bayur`a Armağan*, Ankara, 1985, s. 287-319

_____, “II. Süleyman`ın Techiz ve Tekfiri”, *BTTD*, 4 (İstanbul, 1968), s. 66-74

_____, “XV. Yüzyıl Sonunda Hindistan`da Osmanlı Tacirleri”, *Osmanlı*, III, Ankara, 1999, s. 77-80

SARI, Nil-OKUTAN, Yahya, “Kimya İlmine Ait Kitabü`l Mecmuatü`l Mücerrebat`a Kısa Bir Bakış”, *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998, İstanbul)*, İstanbul, 2000, s. 261-276

SAYAR, Ahmet Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, 1986

SAYDAM, Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon, 1999

SCHİLCHER, Linda, “Geç Osmanlı Suriye`sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu”, *Osmanlı Toprak Mülkiyetinde Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak; çev.Zeynep Altok), İstanbul, 1998, s. 180-205

- SERTOĞLU, Mithat, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul, 1986
- _____, “Osmanlı İmparatorluğunda XV. ve XVI. Yüzyıllarda Girişilen Toprak Reformları ve Sonuçları”, *BTTD*, 35 (İstanbul, Ağustos 1970), s. 68-71
- SIMON, Bruno, “ XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu ve Girit İlişkileri Hakkında Birkaç Not”, *X.Türk Tarih Kongresi Ankara 22-26 Eylül 1986*, IV, Ankara, 1993, s. 1815-1820
- SOURDEL, D., “Barid”, *EF*, I, Leiden, 1979
- STRECK, M., “Kelek”, *İA*, VI
- T. H., “Arşın”, *İA*, I
- _____, “ Zira “, *İA*, XIII
- TABAK, Faruk, “Bereketli Hilal’in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emegin Kontrolü (yakl. 1700-1850)”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak; çev.Zeynep Altok), İstanbul, 1998, s. 139-159
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 2000
- TAŞTEMİR, Mehmet, *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta Sosyal ve İktisadi Tarihi)*, Ankara, 1999
- TIZLAK, Fahrettin, “Harput’tan Askeri İhtiyaçların Karşılanması (1831-1839)”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, III/1 (Elazığ, 1989), s. 201-210
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981
- TUNCER, Hadiye, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Meksika Arasındaki Ticari ve Diplomatik İlişkiler”, *X.Türk tarih Kongresi, IV, Ankara 22-26 Eylül 1986*, Ankara, 1993, s. 1531-1537
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1999
- TURAN, Şerafettin, *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, İstanbul, 1990
- UYSAL, Abdullah, *Zanaatkarlar Kanunu (Kanunname-i Ehl-i Hiref)*, Ankara, 1982
- ÜLKEKUL, Cevat, “XV. Yüzyıl Sonlarında Türk Donanmasında Bir Deneme Üretimi “ GÖKE”, *BTTD*, 3 (Nisan 1997), s. 85-89
- ÜLKER, Necmi, *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I*, İzmir, 1994

ÜNAL, M. Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara, 1999

_____, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989

_____, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta, 1998

VEINSTEIN, Gilles, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak; çev.Zeynep Altok, İstanbul, 1998, s.

www . igdir . gov . tr

www. cesmeler. gen. tr

WEIDEMAN, E., “Kapan”, *İA*, V

YAMAN, Talat Mümtaz, “Küre Bakır Madenine Dair Vesikalar”, *Tarih Vesikaları*, I/IV (Aralık 1942), s. 266-282

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, ÖZ, Mehmet, ÜSTÜN, Ünal, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları III-387 Numaralı Defter-i Karaman ve Rum’un Canik Livasına Ait Bölümü (1520)*, Ankara, 2002

YILDIRIM, Suat, *Kur’an-ı Hakim ve Açıklamalı Meali*, İstanbul, 1998

YILMAZ, Serap, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İpekli Dokuma Endüstrisine Genel Bir Bakış ve Fransa ile İpekli Kumaş Ticareti”, *X. Türk Tarih Kongresi Ankara 22-26 Eylül 1986*, IV, Ankara, 1993, s. 1651-1670

YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995

YİĞİTBAŞ, M. Sadık, *Kiğı*, İstanbul, 1950

YÜCEL, Yaşar, *1640 Tarihli Es’ar Defteri*, Ankara, 1982

YÜCEL, Yaşar, PULAHA, Selami, I. Selim Kanunnameleri (1512-1520), Ankara, 1995

ZAIM, Sabahattin, “Yükselme Devrinde Osmanlı Devletinin İktisadi Durumu”, *Osmanlı*, III, Ankara, 1995, s. 32-44

ZAMBAUR, E. V., “Dînâr”, *İA*, III

_____, “Dirhem”, *İA*, III

_____, “Habbe”, *İA*, V

- _____, “Harube”, *İA*, V
_____, “İstâr”, *EF*, IV
_____, “Kafiz”, *İA*, VI
_____, “Kantar”, *İA*, VI
_____, “Kayl”, *İA*, VI
_____, “Keylece”, *İA*, VI
_____, “Kırat”, *İA*, VI
_____, “Kıst”, *İA*, VI

ÖZ GEÇMİŞ

Elazığ'ın Merkez ilçesine bağlı Şahsuvar köyünde, 1979 yılında doğdum. İlk, orta ve lise öğrenimimi Elazığ'da tamamladıktan sonra 1998 yılında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü kazandım ve 2002 yılında mezun oldum. Aynı yıl Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisansa başladım. 2002 yılında Elazığ'ın Baskil ilçesi Yaylanlı Köyü'nde sınıf öğretmeni olarak göreve başladım ve halen Maden ilçesi Gezin Beldesi'nde görev yapmaktayım.